

ВАЗОРАТИ МАОРИФ ВА ИЛМИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН
ДОНИШГОҶИ ДАВЛАТИИ ОМУЗГОРИИ ТОҶИКИСТОН
БА НОМИ САДРИДДИН АЙНӢ

Ба ҳуқуқи дастнавис

ТДУ 809. 27+809. 155. 0 (575.3)

РАҶАБОВ АБУБАКР АШУРОВИЧ

**ХУСУСИЯТҶОИ ОВОӢ ВА СОҶТОРИӢ МАӢНОИИ КАЛИМАҶОИ
ИҚТИБОСИИ АРАБӢ ДАР ГӢЙИШҶОИ ҶАНУБИИ ЗАБОНИ
ТОҶИКӢ**

Диссертатсия

барои дарёфти дараҷаи илмии номзади илмҶои филологӢ
аз рӢи ихтисоси 10.02.01.-Забони тоҷикӢ

Роҳбари илмӢ: доктори илмҶои филологӢ,
профессор, узви вобастаи Академияи
миллии илмҶои Тоҷикистон, муовини раиси
Кумитаи забон ва истилоҳоти назди
Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон
С.Р. Раҳматуллозода

Душанбе – 2021

Муқаддима.....4-18

БОБИ 1. ОМИЛҲОИ ВОРИДШАВӢ ВА ХУСУСИЯТҲОИ ОВОИИ КАЛИМАҲОИ ИҚТИБОСИИ АРАБӢ ДАР ЛАҲЧАҲОИ ЧАНУБИИ ЗАБОНИ ТОЧИКӢ

1.1. Матолиби муқаддамотӣ.....19-21

1.2. Сабабҳои иҷтимоӣ, таърихӣ ва забони воридшавии калимаҳои иқтибосии арабӣ бо муҳити лаҳчаҳои ҷанубӣ.....21-35

1.3. Интишороти калимагии овозҳои ҳалқии рӯякии айн (ع) ва ҳо-и ҳуттӣ (ح) дар лаҳчаҳои ҷанубӣ.....35-44

1.4. Мувофиқати ҳамсадоҳои арабӣ бо овозҳои хоси тоҷикӣ.....44-48

Хулосаи боби 1.....49-50

БОБИ 2. ХУСУСИЯТҲОИ ЛУҒАВИЮ МАЪНОИИ КАЛИМАҲОИ АРАБӢ ДАР ШЕВАИ ЧАНУБИИ ЗАБОНИ ТОЧИКӢ

2.1. Матолиби муқаддамотӣ.....51-53

2.2. Калимаҳои синонимӣ.....53-62

2.2.1. Калимаҳои синонимии исм.....62-64

2.2.2. Калимаҳои синонимии сифат.....64-65

2.2.3. Калимаҳои синонимии зарф.....65

2.2.4. Синонимҳои ҷуфтистеъмол.....66-68

2.3. Калимаҳои антонимӣ.....68-72

2.4. Сермаъноии калимаҳои арабӣ дар шеваи ҷанубӣ.....73-80

2.4.1. Калимаҳои сермаъноии исм.....80-84

2.4.2. Калимаҳои сермаъноии сифат.....84-85

2.5. Калимаҳои омонимӣ.....85-88

2.5.1. Калимаҳои омонимии исм.....88-89

2.5.2. Калимаҳои омонимии сифат.....89-90

2.5.3. Калимаҳои омонимии омехта.....90-91

2.6. Воҳидҳои фразеологӣ бо ҷузъи арабӣ дар лаҳчаҳои ҷануби забони тоҷикӣ.....91-95

2.7. Вожаҳои соҳавии арабӣ дар шеваи ҷанубии забони тоҷикӣ.....	96-106
Хулосаи боби 2.....	106-107
БОБИ 3. ХУСУСИЯТҲОИ МОРФОЛОГИИ КАЛИМАҲОИ ИҚТИБОСИИ АРАБӢ ДАР ЛАҲҶАҲОИ ҶАНУБИИ ЗАБОНИ ТОҶИКӢ	
3.1. Баррасии мавзӯ.....	108-110
3.2. Бо пасвандҳои тоҷикӣ ва иқтибосоти арабӣ сохтани калимаҳо.....	110-121
3.3. Иштироки калимаҳои арабӣ дар ташаккули воҳидҳои луғавии мураккаб	122-124
3.4. Феълҳои таркибӣ бо ҷузъи арабӣ дар лаҳҷаҳои ҷанубӣ.....	124-132
3.5. Қолибҳои калимаҳои иқтибосии арабӣ дар лаҳҷаҳои ҷанубӣ.....	133-145
Хулосаи боби 3.....	145-147
Хулоса.....	148-151
Феҳрасти адабиёти илмӣ	152-169

МУҚАДДИМА

Мубрамии мавзӯи таҳқиқот. Шеваҳои забони тоҷикӣ аз манбаъҳои муҳимми ташаккул ва рушду нумӯи забони адабии тоҷикӣ маҳсуб ёфта, забони адабӣ ҷойҳои холии таркиби луғавии худро дар ҳама даври замон маҳз аз ҳисоби унсурҳои умумишавандаи лаҳҷаю гуфторҳои маҳаллӣ тақмил меод, ки ин раванди таърихӣ имрӯз ҳам идома ёфта истодааст. Воқеан, ин як омили бисёр хуби ба меъёрҳои солим табдил ёфтани воҳидҳои лаҳҷавӣ дар забони адабист. Дар ҳақиқат, имкониятҳои захираи луғати лаҳҷаҳои забони тоҷикӣ, махсусан, гурӯҳи лаҳҷаҳои ҷанубӣ хеле фаровон аст ва лаҳҷаҳо дар ҳар мавриди мусоид метавонанд вожаҳои софӣ беолоиши таркиби худро ба ихтиёри забони адабӣ гузоранд. Хусусан, ҳоло ки забони тоҷикӣ дар Тоҷикистон мақоми давлатӣ гирифта, шоҳаи адабии он ниёз ба тақмили луғавӣ дорад, тақозо мекунад, ки луғати ҳар як лаҳҷаи забони тоҷикӣ, чи иқтибосӣ ва чи худӣ ба таври алоҳида мавриди омӯзиши амиқ қарор гирад ва ба ин восита калима ва таркибу ибороти волову меъёрзеби онҳо чун ҷойгузини унсурҳои нодаркори иқтибосӣ, воҳидҳои услубан дурушт ва аз нигоҳи бадеӣ пасту хароб ба забони адабӣ бештар ворид карда шаванд.

Таркиби луғавии лаҳҷаҳои забони тоҷикӣ ниҳоят ғанӣ ва рангин мебошад. Ин ғановат дар мавҷудияти қабатҳои гуногуни семантикӣ ва гурӯҳҳои зиёди мавзӯии вожаҳо, унсурҳои иқтибосӣ аз забонҳои бегона, воҳидҳои сермаънову зидмаъно, муродифот, муодилҳову мувозанаҳои мухталифи калимаҳо, таъбироту таркибҳои фразеологӣ, субстратҳову унсурҳои бозмонда аз забони адабиёти классикӣ, қолибҳои калимасозӣ ва васоити махсуси калимасозу калимабандӣ ва амсоли инҳо ба назар мерасад. Ин аст, ки бе таҳқиқи ҳамҷонибаи луғати ҳар як лаҳҷаи забони тоҷикӣ дар алоҳидагӣ ва бе натиҷагирӣ аз ҷузъитарин хусусиёти дохилии онҳо муайян намудани раванди таърихӣ ташаккулу таҳаввули забони меъёрии тоҷикӣ ва асоси лаҳҷавии он, ки сари ин масъалаи муҳим алҳол аҳли тадқиқ ба як хулосаи мушаххас наомаданд, амалест аз имкон берун.

Яке аз масъалаҳои муҳимми илмӣ таҳқиқи диссертационии хусусиятҳои овоӣ ва сохтори маъноии калимаҳои иқтибосии арабии ғӯйишҳои ҷанубии забони тоҷикӣ мебошад, ки ба ин масъала хеле кам тавачҷуҳ шудааст. Махсусан, калимаҳои истилоҳоти марбут ба омилҳои воридшавӣ ва хусусиятҳои овоии калимаҳои иқтибосии арабӣ дар лаҳҷаҳои ҷанубии забони тоҷикӣ ва сабабҳои иҷтимоӣ, таърихӣ ва забонии калимаҳои иқтибосии арабӣ дар он, интишороти калимагии овозҳои ҳалқии рӯякии **айн** ва **ҳо-и ҳуттӣ** дар лаҳҷаҳои номбурда, мувофиқати ҳамсадоҳои арабӣ бо овозҳои хоси тоҷикӣ, вижагиҳои маъноии калимаҳои иқтибосии арабӣ, мутобиқати айнии калимаҳои иқтибосии арабӣ дар лаҳҷаҳо, тафовутҳои маъноии калимаҳои иқтибосӣ, хусусиятҳои морфологии калимаҳои иқтибосии арабӣ, ташаккули калимаҳои сохта бо пасвандҳо ва калимаҳои иқтибосии арабӣ, иштироки калимаҳои арабӣ дар ташаккули воҳидҳои луғавии мураккаб ва монанди инҳо дар асоси маводи шеваҳои ҷанубии забони тоҷикӣ то имрӯз дар шакли диссертационӣ баррасӣ нашудааст ва ҳалли ин масъалаи илмӣ мубрами онро ба миён овардааст, ки мо кӯшиш намудем, то ҳадди имкон онро мавриди баррасӣ қарор диҳем.

Дарачаи азхудшудаи масъалаи илмӣ ва заминаҳои назариявӣ методологии таҳқиқот. Таҳқиқи лаҳҷаҳои забони тоҷикӣ ҳанӯз пеш аз Инқилоби Октябр оғоз ёфта буд [135, 187, 149], вале таҳқиқи лаҳҷаҳо дар ин давра хусусияти тасвирӣ доштанд ва ҷиҳатҳои хоси лаҳҷаро ба таври комил дар бар гирифта наметавонистанд. Омӯзиши мукаммалу пурсуръати лаҳҷаҳои тоҷикӣ, асосан, дар солҳои Ҳукумати Шӯравӣ шурӯъ шуд. Алалхусус, дар солҳои 50-уми асри ХХ олимони ба таҳқиқи лаҳҷаҳои алоҳида даст зада, дар ин замина тадқиқоти хуби лаҳҷавӣ офариданд [168, 33-66]. Таҳқиқи лаҳҷаҳои забони тоҷикӣ аз баррасии маводи лаҳҷаҳои алоҳида сар шуда, рафта-рафта ба дараҷаи омӯзиши муқоисавӣ ва ҷамъбасти илмии лаҳҷаҳои ҳамгурӯҳ омада расид. Бо вучуди ин, бояд қайд намуд, ки бозбинӣ аз қисматҳои алоҳидаи системаи нутқи лаҳҷавӣ дар лаҳҷашиносии тоҷик аз

ибтидо нобаробар сурат мегирифт. То охири солҳои 50-уми асри ХХ бештар бахшҳои фонетикаву морфологияи лаҳҷаҳо таҳқиқ шудаанд ва доир ба луғати лаҳҷаҳо баъзе асару мақолаҳо аз аввали солҳои шаст инчониб ба майдон омадаанд [50, 210; 102, 23-51]. Соли 1963 аз чоп баромадани китоби В.С.Расторгуева «Очерки диалектологияи тоҷик» (нашри 5) «Очерки по таджикской диалектологии» (вып. 5), ки он луғати дузабонаи тоҷикӣ ба русӣ буда, як қисми воҳидҳои луғавии лаҳҷаҳои шимоли ғарбиро дар бар мегирад, дар лаҳҷашиносии тоҷик кашфиёти тозае буд. Ин тадқиқот, ғайр аз он ки аҳамияти луғатнигорӣ дорад, дар он чун дастури раҳнамо мураттиб роҳҳои таҳқиқи минбаъдаи масоили марбут ба лексикаи лаҳҷаҳои забони тоҷикиро ба аҳли таҳқиқ бозгӯ намудааст. Ин буд, ки дар солҳои 60-70-уми садаи ХХ як силсила асарҳо бахшида ба таҳқиқи лаҳҷаҳои ҷудогонаи тоҷикӣ аз чоп баромаданд [177,110, 179, 199, 200, 201, 185, 40, 150, 60, 16, 129]. Қисми зиёди мақолаҳои маҷмӯаи илмӣ «Масъалаҳои шевашиносии тоҷик», ки онро ходимони шуъбаи лаҳҷашиносии Институти забон ва адабиёти ба номи Рӯдакӣ дастчамъона ба таъб расонидаанд, ба таҳқиқи луғати лаҳҷаҳои алоҳида [лаҳҷаҳои Ромит, Ёхсу, Панҷакент, Шаҳритус, ҷануби Кӯлоб, арабҳои тоҷикзабон] бахшида шуд. Китоби «Луғати шеваҳои ҷанубӣ» макети ҳарфи «Д», ки бо ташаббуси Ғ. Ҷӯраев ва М. Маҳмудов зери таҳрири профессор Р. Ғаффоров соли 1971 интишор ёфт, пас аз чилди 5-уми «Очеркҳо»-и В.С. Расторгуева дар забоншиносии тоҷик дуҷумин луғати лаҳҷавӣ ҳисоб меёбад. Таҳқиқоти Т. Мақсудов бахшида ба луғат ва фразеологияи лаҳҷаҳои тоҷикони Исфара қадами тоза дар таҳқиқи масоили соҳавии лаҳҷаҳо шуд [53]. Китоби дарсии М.Эшнӣёзов «Диалектологияи тоҷик» интишор ёфт, ки дар он намунаи луғати як қисми лаҳҷаҳои забони тоҷикӣ гирд оварда шудааст. Дар ҳамин солҳо мақолаҳои А.З. Розенфелд, Ғ. Ҷӯраев [181, 110, 111,] доир ба луғати лаҳҷаҳои алоҳида, мақолаҳои Ш. Исмоилов оид ба луғати лаҳҷаи водии Рашт [40], мақолаҳои Б. Бердиев ва З. Зайниддинова дар иртибот ба луғати лаҳҷаи Ромит ва маъниҳои луғавии вожаҳои «палонч» ва «зан» дар лаҳҷаҳои тоҷикӣ [12, 33, 34] ба таъб

расиданд. Соли 1980 қисми якуми монографияи панҷчилдаи «Шеваи ҷанубии забони тоҷикӣ» аз ҷоп баромад, ки боби дуюми он [муаллиф Ғ. Ҷӯраев] ба таҳқиқ ва ҷамъбасти илмии лексикаи лаҳҷаҳои ҷанубӣ дахл дорад [69, 84-294].

Дар бобати фарогирии калимаҳои марбут ба қабатҳои луғавии лаҳҷаҳо бахши лексикаи панҷчилдаи «Шеваи ҷанубии забони тоҷикӣ» [69], ки ба қалами Ғ. Ҷӯраев тааллуқ дорад, бо ду ҷиҳат фарқ мекунад: 1) бо истифодаи ҳаҷми зиёди маводи таҳқиқ; 2) аз рӯйи ба назар гирифтани тасвири яқлухти шаклу маъно. Дар ин монография зимни баррасӣ ба масъалаи таҳқиқи гурӯҳҳои мавзӯӣ аҳамият дода, бори аввал дар шевашиносии тоҷик ҷиҳати ташреҳи қабатҳои луғавии соҳавии марбут ба асбоби рӯзгор, номи хӯрокворӣ, либос, асбоби зебу зиннати занон, номи ҳайвонот, паранда, хазанда, ҳашарот, олоти меҳнат, номи дарахтон, зироат, истилоҳоти хешовандӣ иқдом шудааст.

Забоншинос Ғ. Ҷӯраев соли 1992 диссертатсияи докториашро дар мавзӯи «Системаи лексикаи лаҳҷавии забони тоҷикӣ» дифоъ карда, онро ҳамчун монография соли 2017 ҷоп намуд. Ин асар ба самти пажӯҳиши системавии лексикаи лаҳҷаҳо замина гузошта, дар шевашиносии тоҷик дар асоси маводи шеваи ҷанубӣ таркиби лексикаи лаҳҷаҳо ба таври система таҳлил гардид. Ин монография сарчашмаи назариявӣ ва аҳамияти бузурги илмӣ дорад [116].

Ба масъалаи баррасии қабатҳои луғавии шеваҳои ҷанубӣ ва ҷануби шарқии забони тоҷикӣ муҳаққиқ С. Хоркашев (ҳоло Раҳматуллозода С.) низ машғул шуда, дар китобаш «Баррасии лингвистии гурӯҳҳои мавзӯии таркиби луғати лаҳҷа» [194], ки ин асар сирф баррасии мавзӯи-тематикӣ мебошад, доир ба воҳидҳои луғавии марбут ба хешутаборӣ, ҷашни тӯӣи арӯсӣ, калимаҳои марбут ба ҳавлию хонасозӣ, номи анвои хӯрок ва масолеҳи хӯрокворӣ, зарфҳои хӯрокворию пухтупаз, истилоҳоти марбут ба узвҳои бадан, номи ҳайвонот, парандаҳо, ҳашароту хазандаҳо таҳқиқот анҷом додааст, ки аҳамияти калони илмӣ дорад.

Зимни баррасии лексикаи лаҳҷаи Қаротегин муҳаққиқ Ш. Исмоилов ба масъалаи таҳқиқи қабатҳои луғавии лаҳҷаи мазкур даст зада, калима ва

истилоҳоти марбут ба боғдорӣ, ҳайвонот, пиллапарварӣ, кишоварзӣ, асбобу анҷоми хоҷагии қишлоқ, хонасозӣ ва ғайраро мавриди омӯзиш қарор додааст [137].

Муҳаққиқ Н. Гадоев ба баррасии лаҳҷаи Тағнов, ки ба шеваи ҷанубии забони тоҷикӣ марбут аст, машғул шуда, доир ба гурӯҳҳои мавзӯии зиёде маълумот додааст, ки дар байни онҳо калимаҳои марбут ба боғдорӣ ва гиёҳҳо низ ба таври мухтасар таҳқиқ мешаванд [21].

Ба таҳқиқи лексикаи лаҳҷаи Конибодом муҳаққиқ Р. И. Сангинова даст зада, дар баҳши таҳлили гурӯҳҳои мавзӯии таркиби луғавии лаҳҷаи мазкур перомони калимаҳои марбут ба хонаю ҳавли, хӯрокворӣ, кулолӣ, оҳангарӣ, дӯзандагӣ, бозиҳои кӯдакона, номи чашну маросимҳо таҳқиқот анҷом додааст [186].

Яке аз самтҳои асосии кори шевашиносон тадвини луғатномаҳои лаҳҷавист, ки дар онҳо калимаю истилоҳоти зиёде ҷамъ оварда мешаванд. Ин самти фаъолияти шевашиносон аз ҷилди панҷуми «Очерки по таджикской диалектологии»-и В.С.Расторгуева [169], ки дар он маводи чор ҷилди «Очеркҳо»-и ин муаллиф гирд омадаанд, оғоз ёфта, бо луғати шеваи ҷануби шарқӣ [220], луғати мухтасари лаҳҷаҳои Бухоро [201], «Фарҳанги ғӯйишҳои ҷанубии забони тоҷикӣ» [202] давом кард. Дар ин луғатномаҳо маводи зиёди лаҳҷавӣ гирд омадааст, ки дар таҳқиқи масъалаҳои гуногуни шевашиносӣ метавонанд истифода гарданд.

Қайд кардан лозим аст, ки дар маҷмӯъ, аз солҳои 1980-1990 то имрӯз доир ба таҳқиқи масоили марбут ба луғати лаҳҷаҳои забони тоҷикӣ корҳои боз ҳам бештаре ба анҷом расидаанд: диссертатсияҳои номзадӣ [185, 137, 138, 143, 139, 194; 140, 190, 35, 21, 186, 126, 48,125] ва диссертатсияҳои докторӣ [170, 179, 103, 195, 22] рӯи кор омадаанд, ки дар самти баррасии масоили гуногуни лаҳҷаҳо муҳим мебошанд. Ду луғати дузабона [165,182] ва панҷ луғати тафсирии лаҳҷавӣ [200, 201, 199, 202] аз ҷоп баромаданд. Дастурамал оид ба ҷамъ овардани луғати лаҳҷаҳо дастраси омма шуд, дастури методӣ, васоити таълимӣ ва китоби дарсӣ зимни таълими меъёрҳои забони адабӣ дар муҳити лаҳҷа таълиф ёфт [124, 115, 105, 106], дар робита ба масоили хурду бузурги лексикаи ин ё он лаҳҷа мақолаҳои алоҳида ба таъ

расиданд [114, 42, 77, 78, 18]. Аз ин нигоштаҳо маълум мегарданд, ки алҳол то андозае луғати тамоми лаҳҷаҳои забони тоҷикӣ алоҳида-алоҳида мавриди диду боздид қарор дода шудаанд. Дар ин соҳа таҳқиқи гурӯҳи лаҳҷаҳои ҷанубии забони тоҷикӣ ба таври бояду шояд мавриди таҳқиқ қарор гирифта, рисолаҳои зиёди таҳқиқӣ ва луғати лаҳҷавӣ бо унвони «Фарҳанги ғӯйишҳои ҷанубии забони тоҷикӣ» ба нашр расидаанд. Маҳз ба таври диссертатсионӣ кор нашудани калимаҳои арабӣ зарурат пеш овард, ки хусусиятҳои сохторию маъноии калимаҳои иқтибосии арабии ғӯйишҳои ҷанубии забони тоҷикиро ба сифати як тадқиқоти алоҳида мавриди пажӯҳиш қарор диҳем.

Ҳамин тариқ, масъалаи таҳқиқи вижагиҳои овой ва сохторию маъноии калимаҳои иқтибосии арабӣ дар ғӯйишҳои ҷанубӣ дар шевашиносии тоҷик гуфтан мумкин аст, ки рӯз то рӯз вусъат ёфта, мавриди баррасии олимон қарор гирифта истодааст. Дар ду маврид ба ин масъала рӯ оварда шудааст: 1. Воситаҳои таълимӣ. 2. Осори илмӣ-таҳқиқотӣ. Бо таваҷҷуҳ ба ин ки таҳлили чанде аз ин осор дар бобҳои диссертатсия сурат гирифтааст, мо дар ин ҷо ба қайдҳои мухтасар таваққуф мекунем.

Дар китобҳои дарсӣ ва воситаҳои таълимӣ [121, 106] зимни ташреҳи мавзӯҳои марбут ба лексикаи шеваҳои забони тоҷикӣ ба масъалаи калимаҳои иқтибосӣ дахл карда, ба таври мухтасар оид ба ин қабати луғавӣ маълумот дода мешавад, ки ин ҳолат барои нишон додани умумият ва тафовутҳои луғавии таркиби луғати лаҳҷаҳо зарур будааст. Асару мақолаҳои илмӣ-таҳқиқотии донишмандон дар соҳаи шевашиносӣ хеле зиёд буда, дар аксарияти онҳо ба масъалаи лексикаи лаҳҷаҳо ва таҳлили таркиби луғавӣ аз рӯйи баромад даст задаанд. Дар таҳқиқоти лаҳҷашиносон [170, 180, 184, 60, 111, 112, 54, 53, 68, 137, 139, 15, 138, 190, 35, 186, 21, 126, 95, 96, 48 ва ғайра] ба масъалаи лексика бахши алоҳида ҷудо шуда, перомунӣ тафовутҳои лексикаи лаҳҷаҳо, баррасии вожагони умумихалқӣ ва хоси лаҳҷа ва вомвожаҳо аҳамияти махсус дода мешавад.

Бо вучуди таҳқиқи зиёди илмӣ доир ба вижагиҳои овой ва сохтори маъноии вомвожаҳои арабӣ дар ғўйишҳои ҷанубии забони тоҷикӣ кори диссертатсионӣ ба вучуд наомадааст.

Мақсад ва ҳадафҳои таҳқиқот. Ҳадафи асосии таҳқиқ тасвири пурраи синхронии системаи луғати вомвожаҳои арабии шеваҳои ҷанубӣ ва мухтасар нишон додани вижаҳои фарқкунандаи онҳо дар қиёс бо забони адабии муосири тоҷик ва дигар лаҳҷаҳои забони тоҷикӣ мебошад. Таҳқиқи вижагиҳои сохтори маъноии вомвожаҳои арабии ғўйишҳои ҷанубии забони тоҷикӣ аз рӯйи ин равиш аз он ҷо салоҳ доништа шуд, ки ҳар як далели лаҳҷа дар қиёс бо забони адабӣ муайян мегардад. Аз тарафи дигар, чунин тарзи таҳқиқамон фароҳам меорад, ки воҳидҳои меъёрбоби ғурӯҳи лаҳҷаҳои мазкур рафта-рафта характери оммавӣ пайдо намуда, ҷойҳои холии луғати забони адабии тоҷикро пур созанд.

Вобаста ба аҳдофи таҳқиқ вазифаҳои зеринро метавон бозгӯ намуд:

1. Ҷамъоварӣ ва табақабандии маводи марбут ба калимаҳои иқтибосии арабии ғўйишҳои ҷанубии забони тоҷикӣ.

2. Нишон додани хусусиятҳои дохилии сохтори маъноии калимаҳои иқтибосии арабии ғўйишҳои ҷанубии забони тоҷикӣ дар баҳши луғат:

а) Нишон додани сабабҳои иҷтимоӣ, таърихӣ ва воридшавии забони калимаҳои иқтибосии арабӣ дар лаҳҷаҳои ҷанубӣ;

б) Муайян сохтани интишори овозҳои ҳалқии рӯяки айн [ع] ва ҳо-и хуттӣ [ح] дар лаҳҷаҳои ҷанубӣ;

в) Нишон додани мувофиқати ҳамсадоҳои арабӣ бо овозҳои ҳоси тоҷикӣ.

3. Мухтасар ба таҳқиқ гирифтани хусусиятҳои сохтори маъноии калимаҳои иқтибосии арабии ғўйишҳои ҷанубии забони тоҷикӣ.

4. Нишон додани қолибҳои калимасозӣ ва васоити калимасоз бо калимаҳои иқтибосии арабии ғўйишҳои ҷанубии забони тоҷикӣ.

5. Муайян сохтани манбаъҳои ташаккули таҳаввули калимаҳои иқтибосии арабии ғўйишҳои ҷанубии забони тоҷикӣ.

Объекти таҳқиқот. Хусусиятҳои овоӣ ва сохторию маъноии калимаҳои иқтибосии арабӣ дар ғӯйишҳои ҷанубии забони тоҷикӣ мебошад. Дар лаҳҷашиносии тоҷик оид ба хусусиятҳои лексии лаҳҷаҳои алоҳида пажӯҳишҳо зиёданд, вале хусусиятҳои овоӣ ва сохторию маъноии калимаҳои иқтибосии арабӣ дар ғӯйишҳои ҷанубии забони тоҷикӣ ҳамчун объекти ҷудоғонаи таҳқиқ бори аввал сурат мегирад.

Предмети таҳқиқот. Мавзӯи кор таҳқиқ ва таҳлили хусусиятҳои овоӣ ва сохторию маъноии калимаҳои иқтибосии арабӣ дар ғӯйишҳои ҷанубии забони тоҷикӣ мебошад.

Масъалаҳои таҳқиқот. Масъалаҳои асосии таҳқиқот баррасии хусусиятҳои овоӣ ва сохторию маъноии калимаҳои иқтибосии арабӣ дар ғӯйишҳои ҷанубии забони тоҷикӣ ба ҳисоб меравад.

Методҳои таҳқиқот. Барои иҷрои кори таҳқиқотӣ аз усулҳои таҷзияву таҳлил ва муқоиса истифода шуда, барои равшан шудани масоили мавриди таҳқиқ аз методҳои шарҳу тафсир, таҳлили лексикӣ-семантикию сохторӣ, баррасии омории воҳидҳои луғавӣ ва мушоҳида истифода шудааст. Барои нишон додани ҳолати гузаштаю имрӯзаи вижагиҳои овоӣ ва сохторию маъноии калимаҳои иқтибосии арабӣ дар ғӯйишҳои ҷанубии забони тоҷикӣ истифодаи усули синхронӣю диахронӣро низ лозим донистем.

Соҳаи таҳқиқот. Пажӯҳиш дар заминаи баррасии маводи диалектологӣ сурат гирифтааст. Таърихи методӣю назарӣю дар диссертатсия асоснок шуда дар ҷараёни таълими ихтисосҳои филологии Донишгоҳи давлатии омӯзгорӣю Тоҷикистон ва муассисаи таҳсилоти олии касбии аналогӣ, ки дар онҳо фанҳои "Шевашиносӣ", "Шевашиносии таърихӣ", "Таърихи забони адабии тоҷик", "Забони адабии ҳозираи тоҷик" (бахши лексикология) таълим дода мешавад, мувофиқат мекунад.

Марҳилаҳои таҳқиқот. Таҳқиқ дар се марҳила гузаронида шуд:

1. Солҳои 2015 - 2017 - ҷамъовариҳои мавод, омӯзиши адабиёти марбут ба шевашиносии ватанию хоричӣ, ки барои ташаккули назариявӣ ва бунёди тадқиқоти мазкур ва идомаи он замина гузоштаанд.
2. Солҳои 2017 - 2018- таснифи мавзӯӣ, хусусиятҳои луғавию маъноии калимаҳои арабӣ дар шеваи ҷанубии забони тоҷикӣ.
3. Солҳои 2018 - 2019- баррасии хусусиятҳои морфологӣ калимаҳои иқтибосии арабӣ дар лаҳҷаҳои ҷанубии забони тоҷикӣ, муайян намудани қолибҳои калимаҳои иқтибосии арабӣ бахшида шудааст.

Пойгоҳи асосии иттилоотӣ ва озмоиши таҳқиқот. Дар диссертатсия ба ғайр аз фарҳанги ғӯйишҳои ҷанубии забони тоҷикӣ мавриди таҳқиқ фарҳангҳои муаллифони дигари давраҳои мухталиф истифода бурда шуданд. Инчунин, хулосаву пешниҳодоти диссертатсияи мазкур дар конфронсҳои илмӣ-назариявии ҷумҳуриявӣ ироа гардидаанд.

Этимоднокии натиҷаҳои таҳқиқот. Этимоднокии натиҷаҳои диссертатсионӣ дар он ифода меёбад, ки масъалаи мавриди назар бо таҳлилу баррасии назариявӣ ва қиёсу муқобилаи илмӣ таъмин буда, бо нуқтаҳои мушаххаси методологӣ, маводи гуногунҷанбаи таҳлилий дар мувофиқат бо сохтор, мақсаду вазифаи таҳқиқ асос ёфта, боиси ба таври мукамал таҳқиқ гардидани хусусиятҳои овоӣ ва сохторию маъноии калимаҳои иқтибосии арабӣ дар ғӯйишҳои ҷанубии забони тоҷикӣ шудааст.

Навгониҳои илмӣ таҳқиқот. Навгониҳои диссертатсия аз он иборат аст, ки то имрӯз рӯзе ба масъалаи таҳқиқи вижагӣҳои овоӣ ва сохторию маъноии калимаҳои иқтибосии арабӣ дар ғӯйишҳои ҷанубии забони тоҷикӣ диссертатсияи алоҳида ба вучуд наомадааст. Дар диссертатсия бори аввал ба таври нисбатан мукамал маводи марбут ба масъалаи таҳқиқи вижагӣҳои овоӣ ва сохторию маъноии калимаҳои иқтибосии арабӣ дар ғӯйишҳои ҷанубӣ ҷамъоварӣ, табақабандӣ ва таҳқиқи илмӣ шуда, нақши воҳидҳои луғавӣ мансуб ба вижагӣҳои овоӣ ва сохторию маъноии калимаҳои иқтибосии арабӣ дар ғӯйишҳои ҷанубӣ баррасӣ гардидааст.

Аҳамияти назарии таҳқиқот. Омӯзиш ва таҳқиқи хусусиятҳои овоӣ ва сохторию вомвожаҳои арабӣ дар шеваи ҷанубӣ барои муайян сохтани роҳи таърихии лаҳҷаҳо ва тараққиёти мунтазами забон ва шеваҳо мусоидат мекунад. Ҷамъоварӣ ва таҳқиқи маводи мансуб ба вижагиҳои овоӣ ва сохторию маъноии калимаҳои иқтибосии арабӣ дар ғӯйишҳои ҷанубии забони тоҷикӣ барои тақмили таркиби луғавии забони тоҷикӣ ва муайян сохтани иқтидори сарчашмаҳое, ки забони меъёр аз онҳо истифода мекунад, омили муҳиме ба ҳисоб меравад. Таҳқиқи мукаммалу муназзами хусусиятҳои сохторию маъноии калимаҳои иқтибосии арабии ғӯйишҳои ҷанубии забони тоҷикӣ дар марҳилаи имрӯзаи забоншиносии тоҷик, ки торафт раванқ ёфта истодааст, дорои чунин аҳамияти назарист:

1. Омӯзиши хусусиятҳои овоӣ, сохторию маъноии калимаҳои иқтибосии арабии ғӯйишҳои ҷанубии забони тоҷикӣ барои таҳқиқи муқоисавӣ ва ҷамъбасти илмии лаҳҷаҳои забони тоҷикӣ ба аҳли таҳассус метавонад кумак кунад.

2. Натиҷагирӣ аз ин мавзӯъ дар омӯзиши минбаъдаи масоили лексикологияи таърихии забони тоҷикӣ, ҷудо намудани қабатҳои лексикӣ-семантикии калимаҳо, роҳҳои иқтибосшавии вожаҳо аз дигар забонҳо, омилҳои азхудшавии иқтибосот дар забони тоҷикӣ, мавқеи унсурҳои иқтибосӣ дар таркиби луғавии забони тоҷикӣ, табаддулоти овозӣ, маъноӣ ва грамматикӣ дар онҳо, ки вобаста ба қонунҳои дохилии забон дар воҳидҳои нутқ ба амал меоянд, ба муҳаққиқон ёрӣ мерасонад.

3. Таҳқиқи қолибҳои калимасозӣ ва васоити калимасозу калимабандӣ, бо иқтибосоти арабӣ, аҳамияти калони назариявӣ дорад.

4. Баррасии луғати арабии лаҳҷаҳои ҷанубӣ имкон медиҳад, ки умумияти лаҳҷаи мазкур бо забони адабии тоҷик ва тафовути он ба сифати як лаҳҷаи мустақил дақиқ нишон дода шавад.

5. Боздид аз калимаҳои арабӣ дар таркиби луғавии лаҳҷаҳои ҷанубӣ шароит фароҳам меорад, ки ҷойи он дар доираи лаҳҷаҳои ҳамгурӯҳ ва умуман лаҳҷаҳои забони тоҷикӣ муайян гардад.

6. Натиҷаҳои таҳқиқ, ки дар рафти баррасии мавзӯ ба даст омадаанд, имконияти ба меъёрҳои кунунии забони адабӣ мутобиқ сохтани бисёр унсурҳои иқтибосии арабии архаистӣ ва ба ин восита такмил бахшидани луғати забонамонро таъмин хоҳад намуд.

7. Аҳли қалам дар мавриди фардӣ кардани нутқи персонажҳо ва офаридани асарҳои барҷастаи замонавӣ метавонанд аз маводи рисола унсурҳои лаҳҷавиро ҷида дар осори бадеӣ истифода кунанд.

8. Маводи таҳқиқ барои равшанӣ андохтан ба баъзе ғӯшаҳои торики таърихи мардуми минтақа ва аҳолии атрофи он ба муҳаққиқон ёрӣ мерасонад.

Аҳамияти амалии таҳқиқот. Хусусиятҳои овой ва сохторию маъноии калимаҳои иқтибосии арабии ғӯйишҳои ҷанубии забони тоҷикӣ дар он зоҳир мегардад, ки:

1. Аз ҳисоби унсурҳои умумишавандаи он синонимҳо ва муодилҳову мувозаҳои гуногун дар забон ба вучуд меоянд ва ба ин восита таркиби луғавии забони адабии тоҷикӣ метавонад мукамалтар гардад.

2. Ҳангоми мураттаб сохтани барномаҳои таълимӣ ва иншоии китобҳои дарсӣ аз шевашиносии тоҷик барои мактабҳои олии ба мураттибону муаллифон ёрӣ мерасонад.

3. Устодони макотиби олии дар омода сохтани курс-конспект аз шевашиносии тоҷик барои шогирдони факултаҳои филологӣ имкон доранд, ки аз натиҷаҳои он баҳра бардоранд. Натиҷаҳои таҳқиқот имкон дорад, ки дар таълими бахши луғати забони адабии муосири тоҷикӣ дар мактаби олии таҳсилоти умумӣ истифода шаванд.

4. Дар тартиб додани луғати шевагии лаҳҷаҳои забони тоҷикӣ умуман ва лаҳҷаҳои ҷанубӣхусусан, сохтани атласу харитаҳои лингвистии шевагӣ, ки дар забоншиносии тоҷик ин масъала акнун шурӯъ шудааст, ба кор меравад.

5. Дар мавриди таълифи боби луғати китобҳои дарсӣ метавон аз маводи рисола истифода кард. Муаллимони мактабҳои олии дар дарсҳои амалии шевашиносии тоҷик аз маводи ин рисола метавонанд баҳрабардорӣ намоянд.

Нуктаҳои асосии ба ҳимоя пешниҳодшаванда:

1. Нишон додани ташаккули вижагиҳои овоӣ ва сохторию маъноии калимаҳои иқтибосии арабӣ дар гӯйишҳои ҷанубии забони тоҷикӣ баррасии масоили назариявии соҳаи мазкур мусоидат менамоянд.

2. Ҷамъоварӣ ва табақабандии маводи марбут ба калимаҳои иқтибосии арабии гӯйишҳои ҷанубии забони тоҷикӣ ва нишон додани хусусиятҳои сохторию маъноии ин қабати луғавӣ дар гӯйишҳои ҷанубии забони тоҷикӣ барои муайян намудани хусусиятҳои луғавии вомвожаҳо аҳамияти калон дорад.

3. Нишон додани сабабҳои иҷтимоӣ, таърихӣ ва воридшавии забони калимаҳои иқтибосии арабӣ дар лаҳҷаҳои ҷанубӣ ва муайян сохтани интишори овозҳои ҳалқии рӯякии айн [ع] ва ҳо-и ҳуттӣ [ح] дар лаҳҷаҳои ҷанубӣ ва муайян сохтани мувофиқати ҳамсадоҳои арабӣ бо овозҳои хосси тоҷикӣ барои равшан сохтани мақоми унсурҳои арабӣ мусоидат менамояд.

4. Хусусиятҳои сохторию маъноии калимаҳои иқтибосии арабӣ дар гӯйишҳои ҷанубии забони тоҷикӣ ҷойгоҳи хосса дорад.

5. Нишон додани қолибҳои калимасозӣ ва васоити калимасоз бо иштироки калимаҳои иқтибосии арабӣ дар гӯйишҳои ҷанубии забони тоҷикӣ ҳойизи аҳамият аст.

6. Муайян сохтани манбаъҳои ташаккулу таҳаввули калимаҳои иқтибосии арабии гӯйишҳои ҷанубии забони тоҷикӣ ва роҳҳои ташаккули калимаҳои иқтибосии арабӣ ва нишон додани воситаю қолибҳои калимасозии онҳо дар диссертатсия ба таври нисбатан мукамал баррасӣ мегарданд.

Саҳми фардии муҳаққиқ. Масъалаи хусусиятҳои овоӣ ва сохторию маъноии калимаҳои иқтибосии арабӣ дар гӯйишҳои ҷанубии забони тоҷикро

бори нахуст дар шакли диссертатсияи илмӣ ба таври системанок таҳқиқ кардааст.

Сарчашмаҳои таҳқиқот. Маводи қор, асосан, аз “Фарҳанги ғӯйишҳои ҷанубии забони тоҷикӣ” (муаллифони: М.Маҳмудов, Ғ.Ҷӯраев ва Б.Бердиев. - Душанбе, 2012), луғати “Таджикско-русский диалектный словарь” (Юго-восточный Таджикистан) (муаллиф: А.З. Розенфелд. Л. 1982) дастрас шудааст. Ғайр аз ин, зимни сафарҳо ба минтақаҳои гуногуни шеваи ҷанубии забони тоҷикӣ тавассути муаллифи диссертатсия маводи зиёде ҷамъоварӣ шуд, ки онро ҳам истифода кардем.

Апробатсияи қор. Диссертатсия дар маҷлиси кафедраи назария ва амалияи забоншиносии Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи Садриддин Айни (суратчаласаи №9 аз 24. 04. 2020) ва сексияи забоншиносии Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи Садриддин Айни (суратчаласаи №17 аз 01. 12. 2020) муҳокима шуда, ба ҳимоя тавсия шудааст.

Тасвиби таҳқиқоти диссертатсионӣ. Нуқтаҳои асосии диссертатсия дар 4 мақолаи илмӣ маҷаллаҳои тақриршавандаи ҚОА-и назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон нашр шудаанд. Ҳамчунин дар шакли маъруза дар конференсияҳои илмӣ амалие, ки дар Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи Садриддин Айни ва Донишгоҳи миллии Тоҷикистон баргузор гардиданд (2017-2020), ироа шудаанд.

Ҳаҷм ва сохтори диссертатсия. Диссертатсия аз муқаддима, се боб, хулоса ва феҳристи адабиёт иборат аст.

Боби якум - «**Хусусиятҳои овоии калимаҳои иқтибосии арабӣ дар лаҳҷаҳои ҷанубии забони тоҷикӣ**» ном гирифтааст, ки дар он пиромуни сабабҳои иҷтимоӣ, таърихӣ ва забонии калимаҳои иқтибосии арабӣ дар лаҳҷаҳои ҷанубӣ, интишороти овозҳои ҳалқии рӯякии **айн** ва **ҳои ҳуттӣ** дар лаҳҷаҳои мазкур, мувофиқати ҳамсадоҳои арабӣ бо овозҳои ҳоси тоҷикӣ маълумот дода шудааст.

Боби дуюм, ки «**Хусусиятҳои луғавию маъноии калимаҳои арабӣ дар лаҳҷаҳои ҷанубии забони тоҷикӣ**» унвон шудааст, ки дар он тамоми

дороии луғати лаҳҷаи мазкур вобаста ба ду навъи калимаҳо: а) мутобиқати айнии калимаҳои иқтибосии арабӣ ва б) тафовутҳои маъноии калимаҳои иқтибосии арабӣ дар лаҳҷаҳои ҷанубӣ гурӯҳбандӣ ва таҳқиқ гардидааст.

Боби сеюм **«Хусусиятҳои морфологии калимаҳои иқтибосии арабӣ дар шеваи ҷанубии забони тоҷикӣ»** унвон дошта, ба воситаи пасвандҳои тоҷикӣ аз ҳисоби калимаҳои иқтибосии арабӣ ташаккули калимаҳои сохта баррасӣ шуда, иштироки калимаҳои арабӣ дар ташаккули воҳидҳои луғавии мураккаб муайян карда шудааст.

Дар хулосаи диссертатсия оид ба натиҷаҳои илмии бадастомада ба таври ҷамъбаст маълумот дода шудааст.

Феҳристи адабиёт мувофиқи анъана тибқи тартиби алифбои тоҷикӣ мурааттаб шудааст.

Боби якум - **«Хусусиятҳои овоии калимаҳои иқтибосии арабӣ дар лаҳҷаҳои ҷанубии забони тоҷикӣ»** ном гирифтааст, ки дар он пиромуни сабабҳои иҷтимоӣ, таърихӣ ва забонии калимаҳои иқтибосии арабӣ дар лаҳҷаҳои ҷанубӣ, интишороти овозҳои ҳалқии рӯякии **айн** ва **ҳои ҳуттӣ** дар лаҳҷаҳои мазкур, мувофиқати ҳамсадоҳои арабӣ бо овозҳои ҳоси тоҷикӣ маълумот дода шудааст.

Боби дуюм, ки **«Хусусиятҳои луғавию маъноии калимаҳои арабӣ дар лаҳҷаҳои ҷанубии забони тоҷикӣ»** унвон шудааст, ки дар он тамоми дороии луғати лаҳҷаи мазкур вобаста ба ду навъи калимаҳо: а) мутобиқати айнии калимаҳои иқтибосии арабӣ ва б) тафовутҳои маъноии калимаҳои иқтибосии арабӣ дар лаҳҷаҳои ҷанубӣ гурӯҳбандӣ ва таҳқиқ гардидааст.

Боби сеюм **«Хусусиятҳои морфологии калимаҳои иқтибосии арабӣ дар шеваи ҷанубии забони тоҷикӣ»** унвон дошта, ба воситаи пасвандҳои тоҷикӣ аз ҳисоби калимаҳои иқтибосии арабӣ ташаккули калимаҳои сохта баррасӣ шуда, иштироки калимаҳои арабӣ дар ташаккули воҳидҳои луғавии мураккаб муайян карда шудааст.

Дар хулосаи диссертатсия оид ба натиҷаҳои илмии бадастомада ба таври ҷамъбаст маълумот дода шудааст.

Феҳристи адабиёт мувофиқи анъана тибқи тартиби алифбои тоҷикӣ мурағтаб шудааст.

БОБИ 1

ОМИЛҲОИ ВОРИДШАВӢ ВА ХУСУСИЯТҲОИ ОВОИИ КАЛИМАҲОИ ИҚТИБОСИИ АРАБӢ ДАР ЛАҲЧАҲОИ ЧАНУБИ ЗАБОНИ ТОЧИКӢ

1.1. Матолиби муқаддамотӣ. Воридшавии калимаҳои бегона ба таркиби луғавии забони тоҷикӣ таърихи тӯлонӣ дорад. Дар таркиби луғавии лаҳча низ баробари калимаҳои худӣ инчунин калимаҳои иқтибосӣ мавқеи муайянро ишғол мекунанд. Муҳаққиқон барои баёни сабабҳои иқтибос шудани калимаву таркибҳои иқтибосӣ ақидаҳои мухталиф доранд. Доир ба масъалаи иқтибосот дар забоншиносӣ асару мақолаҳои зиёде офарида шудааст, ки ба паҳлӯҳои гуногуни ин мавзӯъ даҳлат намудаанд.

Бешубҳа, таъсири забони арабӣ ба забони тоҷикӣ таърихи дурудароз дорад, ки он то истилои араб ва баъд аз онро фаро мегирад. Албатта, забони арабӣ дар рушду нумӯи забони тоҷикӣ мақоми хосае дошта, калимаю истилоҳоти ин забон ба соҳаҳои гуногуни забони тоҷикӣ ва шеваҳои забони тоҷикӣ ворид шудаанд. Доир ба ин масъала Т. Бердиева бамаврид қайд мекунад, ки: «...асрҳои аср забони арабӣ чун забони илм, дин, коргузори сабаби гоҳ равнақу гоҳ бозисти забони тоҷикӣ гардидааст. Таъсири он ба сатҳи лексикаи забони мо хеле амиқ ба назар мерасад» [14, 5].

Доир ба воридшавии иқтибосоти арабӣ забоншиноси рус Л.С. Пейсиков чунин мегӯяд: «Воридшавии қисмати асосии иқтибосоти арабӣ ба даврони ташаккули забони адабии форсӣ-дарӣ ва шукуфоии адабиёти форсӣ-тоҷикӣ рост омад. Гуфтан зарур аст, ки лексикаи арабӣ ба забони адабӣ тақрибан баъд аз ду асри истилои арабҳо ворид гардид» [161, 36].

Профессор М. Н. Қосимова сабабҳои иқтибосшавии калима ва таркибу ибораҳоро чунин шарҳ додааст: «Ҳар як забон бе иқтибос аз забонҳои дигари дуру наздик арзи вучуд дошта наметавонад. Сабабҳои аз забонҳои дигар иқтибосшавии калима ва таркиби ибораҳо гуногун мешаванд: ҳамсарҳад будан бо мамлакатҳои дигар рафтуомад, додугирифт, муносибатҳои

хешутаборӣ, тичорат, муносибатҳои дипломатӣ, пешрафти илму техника, тарҷумаи лаҳҷаҳои халқҳои дигар ва амсоли ин» [51, 79-80].

Иқтибоси калима аз забони бегона, агарчи аз рӯи эҳтиёҷ сураат мегирад, он аҷзи забон нест. «Забоне, ки аз забонҳои дигар калимаҳоро қабул мекунад, забони қафоманда нест, балки дар давраи муайяни таърихӣ чизе ба худ заруриро қабул мекунад, зеро эҳтиёҷоти забонӣ ниҳоят гуногун буда метавонад» [14,30]. Забоншинос Д. Саймуддинов калимаҳои иқтибосиро дар забони форсии миёна мавриди тадқиқ қарор дода, ба хулосае меояд, ки: «Қисми зиёди иқтибосоти ғайриэронӣ дар забони форсии миёна хусусияти китобӣ доранд. Ин иқтибосот аввалан, дар матнҳои хусусияти расмӣ, динӣ, илмию фалсафӣ дошта ва ғайра мавриди истифода қарор гирифта, баъдан тадриҷан ба нутқи шифоҳӣ ворид шудаанд» [86,46]. Ба ақидаи профессор Ҳ.Мачидов сабабҳои таърихии иқтибосшавии калимаҳо дар забонамон хеле гуногунанд. Яке аз сабабҳои иқтибосшавии калимаҳо дар даврҳои гуногуни таърихӣ аз ҷониби юнониён, арабҳо ва қабилаҳои мухталифи турку муғул истило шудани ин кишвар дар забонамон ҳам бетаъсир намондааст ва сабаби дигар ҳамзистии бисёрасраи халқҳои гуногун низ боиси гузаштани калимаҳо аз як забон ба забони дигар мегардад [57, 94].

Муҳаққиқ З. Мухторов низ дар масъалаи мутобиқшавии иқтибосот менигорад, ки калимаи бегона пораест, ки шакли муайян надорад, муайяншавии дурудароз ва ҳаматарафаро аз сар мегузаронад ва чун қоида аз рӯи хусусиятҳои фонетикӣ, навишт, лексикӣ-маъноӣ, грамматикӣ, услубӣ мутобиқ шуда, дар зинаҳои гуногуни системаи забонӣ аз рӯи меъёри муайян мавриди истеъмол қарор мегирад [63, 32-33].

Ба ҷуз сабабҳои зикршуда додугирифтӣ гуногуни иқтисодӣ, фарҳангӣ ва тичорат боиси иқтибос шудани калимаҳо мегардад. Профессор Ҳ. Мачидов ба маврид қайд мекунад, ки «ҳар як иқтибоси луғавии забони мушаххас дар сатҳи додугирифтӣ бевоситаи намояндаи он бо намояндаи забони бегона анҷом мепазирад. Он, одатан, чунин калимаест, ки ин ё он мафҳуми ҳаётан

муҳимро ифода карда, бе ягон мушкилӣ қойи холиро дар забони дигар пур мекунад [57, 95].

1.2. Сабабҳои иҷтимоӣ, таърихӣ ва забонии воридшавии калимаҳои иқтибосии арабӣ.

Дар таърихи инкишофи забонҳои олам кам забонеро пайдо кардан мумкин аст, ки ба забонҳои дигар дар муддати беш аз ҳазор сол пайваста тазйиқ оварда, ба онҳо беист калима дода бошад. Яке аз ҳамин гуна забонҳо, ки ба таркиби луғавии забони тоҷикӣ таъсири назаррас расонидааст, забони арабӣ мебошад. «Ба ҷумлаи сабабҳои ба таври фаровон дохил шудани калимаҳои арабӣ на фақат аз ҷониби арабҳо истило шудани сарзамини мо дар ибтидои асри VII, ҳамчунин кӯшишу хоҳиши аҳли илму санъат, ки дар ифодаи маънавиёти худ ба вожаҳои мухталифи ин забон мурочиат кардаанд, номбар карда мешаванд» [57, 84].

С. Ҳалимов роҳҳои дохил шудани вожаҳои арабиро дар забони тоҷикӣ чунин қайд кардааст: «1. Бо роҳи тағйироти фонетикӣ: задаи калимаҳои арабӣ тағйир ёфтааст; 2. Ҷинсияти калимаҳои арабӣ дар тоҷикӣ аҳамияташонро гум кардаанд ва танвини калимаҳои арабӣ дар тоҷикӣ аз охири калимаҳо меафтад: **ҷомид**; 3. Шаклҳои грамматикӣ гуногуни калимаҳои арабӣ дар тоҷикӣ аҳамият ва маънояшонро аз даст медиханд ва бештар ному сифат гумон карда мешаванд: **сабр, ҳаҷр, сукут, соқит, назр, арз...**; 4. Бисёр калимаҳои арабӣ то ин давра ба таркиби луғавии забони тоҷикӣ дохил гардида, аз онҳо бо ёрии аффиксҳо калимаҳои дигаре сохта шудаанд: а) **ошиқӣ...**; б) бо тарзи мураккаб: **бадахд, бадахлоқ, хушнағма...**; 5. Як гурӯҳи калони калимаҳои иқтибосии арабӣ истилоҳҳои илмӣ мебошанд...; 6. як гурӯҳи калимаҳои иқтибосии арабӣ калима, ибора ва мафҳумҳои динӣ мебошанд: **муъмин, хур...**» [99, 19].

С. Назарзода дар бораи таъсири забони арабӣ ба тоҷикӣ чунин менигорад: «Дар баробари таъсири забони арабӣ набояд изҳори таассуф ва нигаронӣ кард. Зеро дар баъзе мавридҳо ба густариш ва пешрафти забони

точикӣ мадад кардааст ва имрӯз ҳам манбаи муҳимме барои сохтани луғат ва истилоҳоти нав мебошад. Вуруди ҳазорон луғат ва истилоҳот аз забони арабӣ барои забони тоҷикӣ дигар хатаре надорад. Агар хатар медошт, забони арабӣ дар тӯли 1400 соли робита ба нуфузи бесобиқаи худ забони тоҷикиро нобуд мекард. Ҳол он ки на танҳо чунин фочеае рӯй надод, балки баръакс, тавоноии забони тоҷикӣ дар баёни бориқтарин ва дақиқтарин мафҳум ва маъноҳои фикрӣ, маънавӣ ва печидатарин масъалаҳои иҷтимоиву сиёсӣ ва фарҳангӣ дар навбати аввал марбут ба ҳамон додугирифт будааст» [206, 76-77].

Калима, таркиб, ибора ё ҷумлаҳои, ки аз дигар забонҳо бевосита ё бавосита мегузаранд, иқтибос номида мешавад. Калимаҳо бо ду роҳ иқтибос мешаванд: а) бевосита; б) бавосита.

Иқтибосҳои бевосита чунин иқтибосҳоианд, ки калима, таркиб ё ибора аз як забон ба забони дигар бевосита мегузаранд. Масалан, вожаҳои талаба, халқ, суръат ва ғайра. Иқтибосҳои бавосита он иқтибосҳоианд, ки онҳо аз як забон ба забони дигар ба воситаи забони дуюм дохил мешаванд. Чунончӣ, калимаҳои штаб, орден, балет аз забони немисӣ аввал ба забони русӣ ва баъд ба забони тоҷикӣ гузаштаанд.

Арабҳо дар мамлакатҳои истилокардашон забон, дин урфу одатҳои худро зӯран ҷорӣ мекарданд. Бояд қайд кард, ки калимаҳои арабӣ ба воситаи забони арабӣ иқтибос шуда, дар забони тоҷикӣ нисбат ба иқтибосоти дигар зиёданд ва онҳо аз калимаҳои тоҷикӣ бо хусусиятҳои зерин фарқ мекунанд:

-қисми зиёди калимаҳои арабӣ дар таркибашон ҳамсадои ҳалқӣ [Ъ] доранд: **баъд, раъд, ваъда;**

-калима ва ибораҳои, ки артикли -ал- [-ال -] доранд: **алғараз, алвидоъ, дастуруламал;**

-калимаҳои, ки баъзе ҳамсадоҳои таркиби онҳо ташдид мегиранд: **аввал, чаббор, шиддат;**

-дар баъзе калимаҳо садоноку ҳамсадо ташдид доранд: **таачҷуб, тамаддун, тааллул;**

-зарфҳое, ки аломати фатҳа-танвин мегиранд: **ҳатман, шартан, хусусан, умуман;**

-забони арабӣ аз забонҳои флективист, бинобар ин ҳар як калима шакл ва маъноҳои гуногунро ифода менамоянд: **илм, олим, муаллим; фатҳ, фотех, мафтуҳ, ифтигоҳ** ва ғ[14, 99].

Бо вучуди он ки калимаҳои иқтибосии арабӣ дар забони тоҷикӣ аз асли худ хеле дур рафтаанд ва ба тағйироти ҷиддии забонӣ дучор омадаанд, ба тавассути як идда нишонаҳои умумии савтӣ, сарфӣ ва маъноияшон дар ихотаи вожаҳои дигар фарқ карда меистанд. Ҷиҳати ҷолиби чунин калимаҳо ҳамин аст, ки нишонаҳои забонии онҳо назар ба гурӯҳҳои дигари иқтибосӣ нисбатан бештар ва дар низоми муайян ифода шудаанд:

1) Нишонаҳои савтӣ: а) Мавҷудияти ҳамсадои зичи ҳалқии ҳамсадои (ъ) дар калима: **баъд, чамъ, маъқул; муъмин, муънис, таърих.** Ин ҳамсадо дар худ омезиши ҳамсадоҳои арабии **ع (айн) ва ؤ (ҳамза)**-ро таҷассум кардааст ва танҳо дар мавқеи миёна ва охири калима зоҳир мешавад. Он дар калимаҳое, ки дар мавқеҳои аввали худ ин овозро таърихан доштанд, дар забони тоҷикӣ одатан, талаффуз намешавад: **ориф, оқил, ақл, ид;** б) Мавҷудияти ҳамсадои зичи забончагии **к: қосид, муқаддима, мақсад, ҳақ.** Ҳангоми таъҷаб ба ин нишона аломатҳои дигари калимаҳои арабиёро низ ба ҳисоб бояд гирифт, зеро ин овоз дар калимаҳои иқтибосии туркиву муғули ва дигари забонҳо низ ба назар мерасад; в) Такрори ҳамсадоҳо дар қолибҳои муайян. Чунончи, **муфаъъл:** *мураккаб, мушавваш;* **муфаъъл:** *муассис, муаллим;* **тафаъъл:** *такаббур, ташаккур;* **фаъъл:** *даллол, раззоқ;* **мутафаъъл:** *муташаккир, мутаккабир ва монанди инҳо;*

2) Нишонаҳои сарфӣ: а) Нишонаи назарраси сарфии калимаи арабӣ шикасти решаи он, яъне тағйирёбии садонокҳои калима дар сурати бетағйир мондани ҳамсадоҳои он аст. Забоншиносони араб аз решаи **ФЪЛ** як идда қолибҳои ҳамвазнро ба вучуд овардаанд, ки барои муайян кардани анвои сохторҳо, маъноҳои луғавию грамматикӣ калимаҳои ин забон ёри

мерасонанд. Масалан, аз решаи сеҳамсадоии **К Т Б** шаклҳои грамматикии **китоб, котиб, мактуб, мукотиба; илм, олим, маълум, муаллим, муаллима; соқит, масқут, исқот; талаб, толиб, матлуб; харч, хорич, махрач; дахл, дохил, мадхал; нашр, ношир, нашриёт; воҳид, ваҳдат, тавҳид** ва амсоли инҳо ба вучуд оварда шудаанд, ки ба тоҷикӣ ҳар яке ҳамчун калимаи мустақил ворид шудаанд; б) Калимаҳои иқтибосии арабӣ сарфи назар аз он ки дар ин забон мансуби кадом ҳиссаи нутқанд, ба тоҷикӣ, асосан, ҳамчун исмҳо, сифатҳо ва ба андозаи камтар зарфҳо дохил шудаанд. Дуруст аст, ки ягон-ягон калимаҳои гурӯҳҳои дигар, масалан, шумораҳо, ҷонишинҳо ва пайвандакҳо низ дида мешаванд, аммо теъдоди ин гурӯҳҳо нисбат ба исму сифат хеле ночиз аст. Ба сабаби хеле зиёд будани калимаҳои мансуби исмҳо як силсила аломатҳои сарфии онҳо низ ба тавассути чунин калимаҳо дар шакли шахшудамонда ниғаҳ дошта шудаанд. Масалан, дар шакли суратёфтаи ҷинсияти грамматикии муаннас (занона). Ба ҷумлаи нишонаҳои ҷинсияти грамматикии муаннас пасвандҳои **-а, -ат (-ят)** дохил мешаванд: **шоира, ҳабиба, рақоба, насиба; зарофат, латофат, ҳокимият, тарбият.** Ё ин ки дар шаклҳои мухталифи ҷамъ. Шакли ҷамъи солим бо аломати сарфии **-от (ёт)** сурат гирифтааст: **матбуот, ҳайвонот, нашриёт, адабиёт, ҳадамот, мавҷудот, махлуқот, машрубот, маъкулот.** Ҳамчунин шакли ҷамъи исми арабӣ бо усули шикаста: **хабар - ахбор, наҳр - анҳор, шеър - ашъор, байт- абёт, узв-авзо, вазъ-авзоъ, ҳол- аҳвол, зикр- азкор, мол-амвол, мулк- амлок, ҷад-аҷдод, шеър-ашъор, фикр- афкор** ва ба тариқи дугона: **тараф - тарафайн, зулф - зулфайн, қарн - қарнайн, волид - волидайн** тарҳрезӣ шудаанд; в) Нишонаи сарфии калимаҳои мансуб ба зарф пасванди **-ан** аст: **қасдан, шартан, асосан, ҳатман, воқеан, қаблан;**

3) Нишонаҳои маъноӣ: а) Аксари калимаҳои аз арабӣ воридшуда мафҳумҳои муҷаррадро ифода мекунанд: **ирода, ақл, рӯҳ, ваҳм, муҳаббат, кайфият, ирфон, нафрат;** б) Қисми зиёди чунин калимаҳо истилоҳоти дини мубини Исломо ташкил медиҳанд: **Қуръон, тавҳид, масҷид, муаззин, дуо, сачда, сучуд, набӣ, меъроҷ;** в) Мафҳумҳои маъмурию ҷамъиятӣ низ ба

чунин калимаҳо ифода шудаанд: **султон, мулк, ҳабс, исён, инқилоб, иттиҳод**; г) Истилоҳоти илм, тамаддун ва санъат бештар аз ҳисоби ҳамин гуна калимаҳо ташаккул ёфтаанд: **қофия, қасида, шеър, вазн, тасвир, тавсиф, тамсил, таҷаддуд, наср** ва ғ.

Қолибҳои мустаъмали калимаҳои арабӣ. Дар асоси чунин қолибҳо калимаҳои зиёде ба вучуд оварда шудаанд, ки ба гурӯҳи калимаҳои фаъоли нутқ дохил шуда, чи дар услубҳои китобӣ, чи дар навъҳои мухталифи забони гуфтугӯ фаровон ба кор бурда мешаванд: а) **инфиъол:** *инкишоф, инъикос, интиҳоб, инқироз*; б) **истиғъол:** *истиқбол, истиғфор, истиқлол, истишмом*; в) **ифтиъол:** *илтимос, имтиёз, ифтитоҳ, имтиҳон*; г) **ифъол:** *идрок, изҳор, иқром, иқдом*; ғ) **мағъал:** *мактаб, маскан, манзар, маъбад*; д) **мағъил:** *мағриб, машиқ, манзил, маҷлис*; е) **мағъул:** *мактуб, манзур, мазмун, мансур*; ё) **муғъал:** *муназзам, муқаддас, мураккаб, мудаввар*; ж) **муғъил:** *муҳаққиқ, муаллим, мураттиб, муаллиф, мударрис*; з) **муғъил:** *муҳолиф, мушовир, муқобил, муҷоҳид*; и) **муғъила:** *мунозира, мубориза, мулоҳиза*; й) **муғъил:** *мудҳиш, муҳбир, мушқил, мутриб*; й) **тағъул:** *табассум, такаббур, тафаккур*; к) **тағъул:** *тасодуф, тафовут, таносуб*; к) **тағъил:** *тавсиф, тадқиқ, тақриз, тасвир*; л) **фаъал:** *назар, сафар, шараф, хабар, хатар*; м) **фаъил:** *қадим, фақир, ҳақир, ҳалим*; н) **фаъл:** *қатл, ҷабр, фахр, ҷаҳд, қасд, шаҳд, зарб, саҳв, нақд*; о) **фаъл:** *тамом, қарор, ҳалок, наҳор, салоҳ, мазор*; п) **фаъол:** *баққол, даллол, кашшоф, наққош*; р) **фиъол:** *китоб, фироқ, хилоф, ниқоб, фирор*; с) **фоиъил:** *ҳосил, комил, розиқ, қосид, соҳиб, козиб*; т) **фуъул:** *сукут, сурур, гуруб, қулуб* [57, 89].

Ба ҷумлаи сабабҳои ба таври фаровон дохил шудани калимаҳои арабӣ на фақат аз ҷониби арабҳо истило шудани сарзамини мо дар ибтидои асри VII, дини мубини Ислом, ҳамчунин кӯшишу хоҳиши аҳли илму санъат, ки дар ифодаи маънавиёти худ ба вожаҳои мухталифи ин забон мурочиат кардаанд, номбар карда мешаванд. Дар муддати ду асри баъди истилои Мовароуннаҳр аз ҷониби арабҳо забони давлатдории ин сарзамин арабӣ буд.

Сарлашкарони араб дар ин муддат кӯшиши зиёд ба харҷ доданд, ки забонҳои маҳаллӣ, аз ҷумла, форсии дариро аз байн бибаранд, вале ин нияти онҳо амалӣ нагардид. Баръакс, аз аввалҳои асри IX форсии дарӣ оҳиста-оҳиста қувват мегирад ва дар аҳди Сомониён ба авҷи рушду нумӯ мерасад. Аз ҳамин сабаб дар ибтидо миқдори калимаҳои аз арабӣ воридшуда нисбатан камтар буд. Ба ақидаи муҳаққиқоне, ки ин мавзӯро таҳқиқ кардаанд, масалан, дар «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ ҳамагӣ 0,2% калимаҳои арабӣ ба назар мерасанд [161, 32]. Дар асрҳои минбаъд ин миқдор афзудан мегирад. Чунончи, он ба қавли Маликушшуаро Баҳор, дар охириҳои асри XI ба 10-15% расидааст, дар асри XII бошад, он 22%-ро ташкил медиҳад [9, 267]. Калимаҳои иқтибосии арабӣ дар асрҳои XIII-XVI ба миқдори 70-80% афзудаанд. Ин миқдор дар забони тоҷикии ибтидоии асри XX 60-70%-ро ташкил меод [59, 21]. Баъди ислоҳоти назорати пайвастае, ки дар солҳои Ҳокимияти Шӯравӣ нисбат ба чунин калимаҳо ҷорӣ гардид, миқдори онҳо як андоза паст рафтааст. Бо вучуди он имрӯз ҳам дар услубҳои гуногуни нутқи мо тақрибан 40-50% калимаҳои мустаъмалро калимаҳои арабӣ ташкил медиҳанд. Калимаҳои арабиро аз рӯи нишонаҳои забонӣ ва қолибҳои тарҳрезиишон ба осонӣ шинохтан мумкин аст [57, 78].

Гуфтаи ҷоиш аст, ки вожаҳои иқтибосии арабӣ дар ташаккули таркиби луғати забони тоҷикӣ яке аз заминаҳои муҳим маҳсуб меёбад, ки ба гуфтаи забоншинос Ғ.Ҷӯраев ин ба далелҳои зерин асос меёбад: 1. Ҳучуми арабӣ ба Осиёи Миёна ва Хуросон ба марҳилае рост омад, ки дар таърихи тараққиёти забонҳои эронӣ гардиши сифатии бузург ба вуқӯъ пайваста буд: забони форсии миёна, ки тақрибан аз асрҳои IV пеш аз милод давом мекард, дар охири асри VII мелодӣ таназзул ёфта, ҷойи худро ба форсии нав дод. Ин забон чунон ки аз таърих маълум аст, сарриштаи шоҳаҳои имрӯзаи форсӣ, тоҷикӣ ва дариӣ Афғонистон ҳисоб меёбад; 2. Муддати муайян забони арабӣ ҳам забони илму маданият ва ҳам забони дин ба шумор мерафт; 3. Дар асрҳои VIII-IX аллақай ҳолати дузабонӣ давом мекард» [116, 129-130].

Воқеан, иқтибоси вожаҳои арабӣ ба забони тоҷикӣ ва шеваҳои он таҳаввулоти бузург буда, забоншинос Н. Маъсумӣ манзараи умумии иқтибоси воҳидҳои луғавии арабиро ба забони тоҷикӣ ва шеваҳои он чунин тасвир намудааст: «Тағйироти ҷиддӣ дар таркиби луғавии забони тоҷикӣ дохил шудани калима ва ибораҳои арабӣ мебошад, ки ин на танҳо ба воқеаи таърихии асрҳои VII-VIII рӯйдодагӣ вобастааст, балки протсеси дохилшавии унсурҳои забони арабӣ дар тамоми давраҳои ҳаёти тореволюсионии мардуми Осиёи Миёна давом дошт. Ин масъала таърихан ба воқеаи Осиёи Миёна ва Эронро истило кардани арабҳо ва баъд аз он дар мамлакат афзудани нуфузи дину забони арабӣ алоқаманд аст. Сиёсати истилогарони араб дар бораи ҷорӣ кардани дини ислом ва забони арабӣ ба ҷойе расида буд, ки арабҳоро ба мардуми маҳаллӣ ҳамхона ва ҳамсоя мекарданд» [59, 131].

Маълум аст, ки ҳар як воҳиди луғавӣ, ки аз як забон ба забони дигар мегузарад, ба дараҷаи муайян тағйир меёбад, яъне аз тарафи намоёндагони забони қабулкунанда ҳазм карда мешавад. Ин раванд дар шеваҳо, ки қонуну қоида ва нормаҳои ба худ хос доранд, боз ҳам аҷибтар давом мекунад. «Калимаи иқтибосӣ дар ҷорҷӯбаи забони адабӣ тобеи қонунҳои нисбатан умумӣ ва суфташуда бошад, пас дар доираи шеваҳо метавонад бо намудҳои гуногун ҷилвагар шавад. Инак, яке аз ҷиҳатҳои фарқкунандаи лаҳҷаҳои ҷанубиро аз забони адабӣ ва шеваҳои дигари тоҷикӣ метавон дар ҳамин ҷо ҷустуҷӯ кард» [116, 81].

Иқтибоси калимаҳои арабӣ агар дар марҳилаи аввал аз шакли гуфтугӯии забони тоҷикӣ оғоз ёфта бошад, пас минбаъд бештар ба воситаи навъи хаттии он давом кардааст. Аз ин рӯ, омӯзиши калимаҳои иқтибосии арабӣ барои равшан кардани саҳифаҳои таърихи ташаккули забони тоҷикӣ умуман манфиатбахш аст. Омӯзиши калимаҳои иқтибосии арабӣ аз рӯйи маводи шеваҳои забони тоҷикӣ боз ҳам аҳамияти муҳим касб мекунад, зеро шеваҳо нисбат ба забони адабӣ дар ин бобат низ тафриқаи муайян доранд. «Калимаҳои арабӣ дар таркиби луғавии лаҳҷаҳои ҷанубӣ дар давоми асрҳои

зиёд ҳамчун як қисмати муҳимми сарвати лексикӣ истифода шуда, дар айни ҳол ба як қатор хусусиятҳо молик гаштаанд. Як гурӯҳи калимаҳои арабӣ ба ҷумлаи унсурҳои умумиточикӣ мансуб буда, аз ҷиҳати миқдор хеле фаровонанд. Аммо ин қабил воҳидҳои луғавӣ дар лаҳҷаҳои ҷанубӣ нисбат ба забони тоҷикӣ ва дигар шеваҳои тоҷикӣ бештар бо тағйири таркиби овозӣ (фонетикӣ) фарқ мекунанд» [116, 131].

Вожаҳои арабиро дар навбати худ боз ба чанд гурӯҳ тақсим кардан мумкин аст.

-Бархе аз онҳо тибқи ба қоидаву қонунҳои савтии гӯйишҳои ҷанубӣ мавриди истифода қарор мегиранд: **мактав** <мактаб (مَكْتَب), **қъсм** <қисм (قِسْم), **лавз** <лафз (لَفْظ). **нъхс** (нуқс) (نُقْص) ва ғ. Дар қатори ин қабил воҳидҳои луғавӣ калимаҳои ҳастанд, ки мувофиқан ба ягон қонуни умумӣ ва маъмул дар тамоми гӯйишҳои ҷанубӣ сарфи назар аз қоидаҳои маъмулӣ кор фармуда шуда метавонанд. «Аз ҷумла, қонуни дар байни ду садоноки **а** ва **ё** пешу пас аз он ба **в** (w) мувофиқат кардани овозҳои **ф**, **п**, **в** тақрибан бештари калимаҳои арабиро ҳам фаро мегирад: **ҷавр** <ҷабр (جبر), **тавақ** <табақ (طبق), **лавз** <лафз (لفظ) ва ғ. Аммо ҳодисаҳои фонетикӣ ҳастанд, ки дар калимаҳои арабӣ ҳам калавида меистанд. Масалан, мувофиқати **к** бо **г** аз ҳамон қабил аст. Дар натиҷа баъзе калимаҳои арабӣ гоҳо бо асли худ баробар оянд ва гоҳо фарқ мекунанд. Мисол: **фикр** <**фигир**, **ҳукумат** < **һугумат**» [116, 131].

-Як гурӯҳи дигари калимаҳои арабии умумиточикӣ дар гӯйишҳои ҷанубӣ баръакси забони адабӣ ва шеваҳои дигари тоҷикӣ бо риояи овозҳои ҳалқии рӯяк **ع** (ҷарангдор) ва **ح** (бечаранг) истифода мегарданд ва ҳар дуи ин овоз аслан хоси забони арабӣ буда, дар гӯйишҳои ҷанубии забони тоҷикӣ нисбатан суст ва мулоим садо медиҳанд. Ин овозҳо маҳз ба туфайли вомвожаҳои арабӣ ба гӯйишҳои ҷанубӣ дохил гардида, ҳатто баъзан хоси вожаҳои соф тоҷикӣ ҳам шуда мондаанд. Намунаи чунин калимаҳоро бо нутқи лаҳҷа аз назар мегузаронем: **лаһм** (لَحْم): *чаши кавго - ра гирд - њи лаһм* - *у шух - ай (Дег.)* [202, 414]; **лағин** (لَعِين): *э лағин, дам назада бџин (к-ҳ., Оқбурӣ), һърмат* (حَرَمَت): *да рузи рушан ба һърмати Хъдо намедонум*

(к-ҳ. Эскигузар), **мъһочир** (مُهَاجِر): *йа ҳафтод-та бӛд вори, паништа-и мъһочир шид* (қ. Хилмонӣ), **һъкъмат** (حِکْمَت): *һъкъмат тамоми руйи дънийора нун мета, пир-у чағм-а* (в-қ., Лангар) ва ғ. Бо вучуди фаровон истифода ёфтани овозҳои мазкур аз қатори вожаҳои арабӣ гоҳо соқит мешаванд. «Ин дар ду ҳолат мушоҳида гардид: а) дар мавриде, ки сарфи назар аз қонуни мавҷуда дар ин ё он маҳал овозҳои ғ ва ҳ талаффуз намешаванд. Чунончи, калимаҳои **муҳочир** (مُهَاجِر), **ғайб** (عَيْب), **лаҳза** (لِحْظَه) ва амсоли онҳо дар ҳар шакли ба талаффузи арабӣ наздик ва ҳам дар намуди умумихалқӣ дучор гардидаанд» [116, 132]. Ин, аз як тараф, ба масоҳати паҳншавии лаҳҷаҳои ҷанубӣ вобаста буда, аз тарафи дигар, ба заминаҳои иҷтимоӣ алоқаманд мебошад; б) дар ҳолате ки амалиёти ин ё он қонун дар маҳалле қатъ ё суғат гардидааст. Дар лаҳҷаҳои Роғ, ҷанубӣ ва қисман шимолии Кӯлоб, Бадахшон артикулятсияи овози халқии ҳ суғат аст. Ин ба овозҳои ғ ва ҳ ҳам дахл дорад. Аз ин ҷост, ки калимаҳои **ҳоло** (حَالًا), **ҳозир** (حَاضِر), **ҳарф** (حَرْف), **ҳақ** (حَق), **ҳикойа** (حِكَايَه), **ҳомила** (حَامِلَه) ва ғайраро дар лаҳҷаҳои Роғ, дар Бадахшон ва ҷанубии Кӯлоб (махсусан дар ҷамоати Саричашма) ба шакли **олӣ, озир, ақ, икойа, омила** ва амсоли ин дучор кардем. Ба ин маънӣ, ҳамин ки гап дар бораи хусусияти калимаҳои арабӣ дар лаҳҷаҳои ҷанубии тоҷикӣ меравад, чунин ҳодисаҳои фонетикӣро ҳамчун аломатҳои хоси лексикӣ низ ба назар гирифтани лозим меояд.

Дар байни вомвожаҳои арабие, ки зоҳиран умумиточикӣ шудаанд, бисёр воҳидҳои луғавие ҳастанд, ки дар лаҳҷаҳои ҷанубӣ тағйири маъно кардаанд. Баъзе аз ин унсурҳои луғавӣ бо маънои асл як андоза алоқаманд бошанд, қисми дигар аз он хеле дур рафтаанд. Чунончи, калимаҳои **қотил, латифа, ҳазина, мақом, ғараз, хотир, манзил** ва амсоли инҳо қариб баракси маънои асли истифода мешаванд. Барои он ки ин даъво беасос намонад, чанде аз ин воҳидҳои луғавиро бо асли арабӣ муқоиса мекунем. Калимаи **қотил** (قَاتِل) ба решаи «қатл» (قَتَلَ) алоқаманд буда, ҳамчун фоил дар забони арабӣ маънии «кушанда»-ро дорад. Мураттиби «Фарҳанги арабӣ-тоҷикӣ»

Сайидрахмон Сулаймонӣ калимаи мазкурро бо маъноҳои “кушанда”, “хунрез, нобуд сохт”, “миронд” эзоҳ додааст [209, 362]. Аммо ин калима дар баъзе маҳалҳои Қаротегин ва Обигарм ба маънии “гузаро”, “моҳир”, “гулдаст” қайд гардидааст: *бово-ш йа истои қотил бӯд (қ., Ниёзбегиён); бӯсио истои қотиле бӯд, ки қошъғ метарошид. (қ. Каҳдара); усто Аслон дар достонгуи ҳамқа қотиле бӯд, ки ҳеҷ гуфтан надошт. (қ., Ёнахи).*

Вожаи **латифа** (لطيفه) дар фарҳанги арабӣ-тоҷикӣ бо се маъно қайд шудааст: 1. нозукӣ, ҳилаву найрангҳои нозук; 2. сухани нағз, шӯхӣ, латифа; 3. нақӯкорӣ, хайр, эҳсон, тӯҳфа [209, 589]. Аммо дар лаҳҷаи қаротегинӣ дар қишлоқи Луғур [Нуробод] ба маънии як навъи зарф дучор омад. Мисли ҳамин калимаи **ҳазина** (خزينه) (1. чевон, 2. ҳазина) дар қишлоқи Анатурушаки Кофарниҳон [к-х.] ба маънии равғандони кундаи чувоз қайд шудааст.

Калимаҳои арабии чудоғона на фақат аз асли худ дур шудаанд, балки дар байни лаҳҷаҳои алоҳидаи ҷанубӣ бо ҷандин тобишҳои нави маъноӣ маъмул гаштаанд. Мисоли ин воҳиди луғавии **мақом//муқом** аст. Дар «Фарҳанги забони тоҷикӣ» бо ишораи «арабӣ» зиёда аз шаш маънии калимаи мазкур қайд шудааст [213, 671]. Аммо тобишҳое, ки ин калима дар лаҳҷаҳои ҷанубӣ ба назар расидаанд, на ба маънои асли (истиқоматгоҳ) ва на ба маъноҳои сонии он рост меоянд. Мисолҳоро муайян мекунем: *ича сергап меган, агане ин хел мақом да мо нест (қ., Фарм); то Фарм - а дига муқом гап мезанан (к-х., Анантурушаки тоҷик).* Равшан аст, ки дар ин ду мисол калимаи **мақом//муқом** бо тобишҳои фарқкунанда дар аввалӣ ба маънии «гап», «хунар»; дар дуюмӣ ба маънии «навъ, хел» истифода шудааст.

Дигаргунии маъно, инчунин, ба вожаҳои **хотир** (خاطر) - 1. фикр, андеша, идея, мафҳум; 2. ақл; 3. ҷон; 4. хоҳиш ва ғ. **ғараз** (غرض) 1. мақсад, нишон, объект, кӯшиш; 2. ҳавасманд; 3. чизи даркорӣ ва ғ. **мӯҳтоҷ** (محتاج) - ниёзманд, касе, ки ба чизе эҳтиёҷ дорад [212, 815], **назм** (نزم) - шеър, поэзия; тартиб. **зарб** (ضرب) 1. заниш; 2. тапиш; 3. замъкунӣ ва **ҳърба** (حرب) - ҷанг, маърака, мочаро ва ҳоказо низ хос аст. Аз ҷумла, **хотир** ба маънии «одами шинос», «мададгор», **ғараз** ба маънии «мумкин, эҳтимол, шояд», **мӯҳтоҷ** ба маънии

«асбоби рӯзгор» ва умуман «чизи лозим», «**назм**» ба маънии «нисбат», **манзил** ба маънии «қабр», «гӯр», «қабристон», **зарб** ба маънии «таъсир», **һърба** ба маънии «часорат» ва ғ. омадаанд. Мисолҳоро аз назар мегузаронем: *хотир* *надошта боши, дар институт намедройи-и* (қ., Қалъанак); *гараз* *эҳтимол имруз аз район одам мейоя* (қ., Ҳилмонӣ); *бъра, бачам, ай хуни амсойа мъҳточ-а бийор-ъи* (в-қ., Нимич); *ма ба назми ӯ майда* (ш-қ., Муминобод); *манзилкан (қабркан) оли наомадай* (ч-к., Саричаима); *ҳар хел һърба намекард, ки гор-да дъройа* (қ., Дегаӣ) [116, 132].

Ҳангоми бо асл муқоиса намудани калимаҳои арабии лаҳҷаҳои ҷанубӣ чиҳатҳои зеринро бояд ба назар гирифт:

-**Муносибати шаклҳои сарфӣ.** Аз ин бобат калимаҳои қотил ва мъһточ бо асли арабӣ чандон айният надоранд: он калимаҳо дар забони арабӣ дар шакли сифати феълии тарзи фоъил (қотил) ва пасив (мъһточ) бошанд, дар лаҳҷаҳои тоҷикӣ (инчунин дар забони адабӣ), ҳамчун сифат (қотил) ва исм (мъһточ) истифода шудаанд. Чунин ҳол дар калимаҳои боқимонда ҳам то ба андозае ба назар мерасад.

- **Муносибати маъноӣ.** Мувофиқи маълумоти фарҳангҳо калимаҳои мазкур дар асл хеле сермаъно буда, ба тоҷикӣ, одатан, яке аз онҳо муносибат дорад. Аммо дар байни маъноӣ аслии арабӣ ва тоҷикӣ риштаи алоқа дар баъзе ҳолатҳо равшан муоина шавад ҳам, дар мавридҳои дигар хеле суст ба назар мерасад. Адади калимаҳои иқтибосие, ки шаклан умумиточикӣ ва ё хоси забони адабии тоҷикианду дар лаҳҷаҳои ҷанубӣ аз бобати маъно фарқҳо доранд, аз ин ҳама бештар аст. Табиист, ки ин қабил воҳидҳои луғавӣ яке аз аломатҳои хоси лаҳҷаҳои ҷанубӣ ҳисоб мешаванд, зеро қисми зиёдатари чунин унсурҳои лексикӣ дар забони адабӣ ё шеваҳои дигари тоҷикӣ дар маъно бо асли арабӣ мувофиқат менамоянд. Лексикаи хоси лаҳҷаҳои ҷанубӣ таркибан ва таърихан гуногун аст. Инак, як силсила калимаҳои иқтибосии арабӣ ҳам теъдоди фонди лексикаи хоси лаҳҷаҳои ҷанубиро меафзоянд. Бо вучуди ин, махсусияти чунин калимаҳо барои лаҳҷаҳои ҷанубӣ мафҳуми

нисбӣ дорад. Онҳо дар шеваҳои дигари тоҷикӣ қариб дучор наоянд ҳам, қисман дар забони адабӣ, алалхусус, забони адабии пешина вомехӯранд.

Гурӯҳи дигари калимаҳои иқтибосии арабӣ хоси лаҳҷаҳои ҷанубӣ буда, чи аз ҷиҳати ҳудудӣ ва чи аз рӯйи муносибати шаклу маъно бо асл якранг нестанд. Масалан, калимаҳои ҳастанд, ки ҳам аз ҷиҳати таркиби овозӣ ва ҳам аз бобати маъно бо асли арабии худ мувофиқат менамоянд. Воҳидҳои луғавии **ҳин**// **ҳен**// **ҳейн**, **лоҳас**, **ҷабал**, **ҷавал**, **мафлуқ**, **маҳшар** ва ғайра аз ин қабиланд.

Аз инҳо калимаҳои **ҳин**, **маҳшар**, **лоҳас** қариб дар ҳамаи лаҳҷаҳои ҷанубӣ дучор омада, унсурҳои лексии мафлуқ ва ҷабал (**مفلوق، جبل**) хоси маҳалҳои алоҳидаанд. Барои намуна хусусиятҳои шаклӣ ва маъноии **ҳин** ва **фарас**-ро аз назар мегузаронем: дар "фарҳанги арабӣ-тоҷикӣ" калимаи **фарас** (**فرس**) ҷамъаш **афрос** (**افراس**) бо ду маъно шарҳ дода шудааст: 1. *Асп (хоҳ нар бошад, хоҳ модӣён)*; 2. *Истилоҳи шоҳмот асп [209, 288]*. Ин воҳиди луғавӣ дар қишлоқи Даҳанаи Кӯлоб (ш-к) ба маънии «**асп**» қайд гардидааст: **фарас** *йа хел асп-ай, ки не мепара, не оста мерава*. Мазмуни ҷумла дар ифодаи як навъ асп омадани «**фарас**»-ро таъкид намояд ҳам, бо асли арабӣ наздик будани онро ҳаргиз сарфи назар намекунад.

Калимаи **ҳин** (**حين**) дар фарҳанги мураттиб Сайидрахмон Сулаймонӣ бо ин маъно тавзеҳ ёфтааст: *вақт, замон, рӯзгор [208, 461]*. Тақрибан айнаи ҳамин маъниҳо дар лаҳҷаҳои ҷанубии тоҷикӣ низ барҷо мондаанд. Мисолҳоро мулоҳиза фармоед: *ҳоло ҳини гандагӣ-йай* (қ. Ҳалқарф); *саҳари агар мехези, ба ҳини нуни гарм-а мераси* (ш-к); *олиҷабандак оли-ам истодагӣ-ай, ҳин- ӯш рафтаӣ вайрон шидай* (ш-к); *ҳине ки мо хундем, мочири бӯд* (в-қ., Гирдхам): *аку мо рафтем, ҳайни аму матаб ташиқил шудан-да* (ҷ-қ., Саричашма); *аму оли ҳин-ӯш-ай зира-ра* (ш-к., Сангдара) ва ғ.

Дар баҳши матнҳои асари Р.Л. Неменова [Кулябские говоры таджикского языка северная группа] калимае таҳти унвони «**ҳилм**» ду

маротиба зикр шудааст: *бад гуфт сѐни дев-зѐмин-а тѐ бѐза, **һилми** зѐмин-ѐ нофи зѐмин-а бѐрор; - диди, ана нофи зѐмин, ана **һилми** зѐмин [155, 40].*

Калимаи **һилм** (**حلم**) дар фарҳанги С. Сулаймонӣ бо се маъно шарҳ дода шудааст: 1. *сангинӣ, бурдборӣ, шикейбӣ*; 2. *хирад, ақл*; 3. *бахшиши, гузашти Ҳамроҳ бо тавоноӣ [208, 428].* Аз рӯи мисолҳо дида мешавад, ки «**һилм**»-и лаҳҷаҳои тоҷикӣ бо «**һилм**»-и арабӣ аз бобати маъно муносибат надорад. Р. Л. Неменова вожаи мазкурро ба русӣ «**влага**» тарҷума кардааст, ки дар тоҷикӣ бо «**намӣ**» мувофиқат менамояд. Тавре ки мебинем, «**ҳилм**» -и арабӣ аз ин маъно хеле дур аст. Бо вучуди ин, аз рӯи баъзе аломатҳо алоқамандии онҳоро пайдо кардан мумкин аст. Чунончи, ба андешаи мо, дар ҷумлаҳои боло калимаи **һилм** як навъ маъноӣ маҷозӣ дошта, ба дарунмағз ва моҳияти предметро далелат мекунад. Тақрибан чунин тобиши маъноиро «**һилм**»-и арабӣ ҳам дар таркиби ибораҳои маҷозии (арабӣ - аз худ баромадан) ифода карда метавонад. Бо вучуди ин, «**һилм**»-и тоҷикӣ ва «**һилм**»-и арабӣ қариб ба андозаи унсурҳои лексикӣ мустақил ба назар мерасанд. Бисёр калимаҳои арабӣ дар лаҳҷаҳои ҷануб маъноӣ худро андак дигар кардаанд, ки воҳиди луғавӣ **ачр** аз ҷумлаи онҳост. Ин калима дар деҳаи Оби Лурди Нуробод (к.) бо маънии “ҳақ”, “ҳисса”, “музд” ба қайд даромадааст: *у Һино-нда **ачри** осийоб-а меодод меододи-ш.* Дар ҷилди якуми фарҳанги арабӣ-тоҷикӣ калимаи мазкур ба маънии “мукофот”, “подош” ва “музд” омадааст [208, 52-53].

Калимаҳои иқтибосии арабӣ, ки ба лексикаи хоси ғӯйишҳои ҷанубии тоҷикӣ мансубанду мустақил истеъмол мешаванд, аз бобати алоқаи маъноӣ бо асл марҳилаву давраҳои гуногуни дохилшавиро ба хотир меоваранд. Аз баъзеи онҳо маъноӣ асли худ ба назар ҷилвагар шуда истад, аз қисми дигар чунин риштаи маъноиро ба душворӣ пайдо кардан мумкин аст. Чунин далел ҷолиби диққат мебошад, ки ҷараёни васеъ ё маҳдудшавии маъноӣ калимаҳои арабӣ дар лаҳҷаҳои ҷанубӣ қатъ наёфтааст. Вобаста ба шароит, талаботи давр, дигаргуниҳои зисти мардуми мо воҳидҳои луғавӣ арабӣ ҳам тадричан

тағйири маъно мекунад. Дар деҳаи Кӯли ноҳияи Тоҷикобод ба чунин далелҳои аҷиб вомехӯрем: вожаи **муаззин** (مؤذن) баръакси маънои собиқаш (ходими дин, касе, ки ба намоз фаро хонад, муаззин) [208, 63] дар ифодаи мафҳуми “чойхонаҷӣ” истифода мешавад. Калимаи мазкур дар ин маънеи нав пойдор наместонад. Маънои нави ин вожа танҳо дар деҳаи Кӯли ноҳияи Тоҷикобод ба гӯш мерасад. Дар минтақаҳои дигари ғӯйишҳои ҷанубӣ ба маънои аслии худ ифода мегардад. Вале чунин далел аён аст, ки калимаҳои иқтибосӣ, аз ҷумла, воҳидҳои луғавии арабӣ минбаъд ҳам бо тағйироти миқдорию сифатии маъноӣ давом хоҳанд кард.

Тавре маълум аст, забонҳои тоҷикӣ ва арабӣ на танҳо аз бобати ба оилаҳои гуногун тааллуқ доштани худ, балки аз ҷиҳати системаи грамматикӣ ҳам фарқ мекунад: забони тоҷикӣ ба ҷумлаи забонҳои аналитикӣ тааллуқ дошта, арабӣ ба гурӯҳи забонҳои флективӣ дохил мешавад. Ин аст, ки ҳангоми иқтибоси калимаҳо бисёре аз хусусиятҳои флективизми забони арабӣ барҳам хӯрдаанд. Ин ҳолат муҳаққиқонро водор намудааст, ки ба омӯзиши калимаҳои иқтибосии арабӣ дар забони тоҷикӣ аз ду ҷиҳат назар кунанд: 1) аз нуқтаи назари забони тоҷикӣ; 2) аз нуқтаи назари забони арабӣ [14]. Зотан, чунин усулро дар маводи лаҳҷаҳои тоҷикӣ ҳам метавон истифода кард. Аммо ин масъала мавзӯи омӯзиши алоҳида аст. Бинобар он мо дар тафсилоти худ, асосан, бо нишон додани ҷиҳатҳои тоҷикишудаи калимаҳои арабӣ қаноат мекунем. Бо вучуди ин, мухтасаран инъикоси баъзе хусусиятҳои арабии калимаҳои иқтибосии арабиро хотирнишон кардан аз ғоида холи нест. «Пеш аз ҳама, ҳаминаро гуфта метавонем, ки воҳиди луғавии арабӣ дар лаҳҷаҳои ҷанубии тоҷикӣ ва на дар ҳамаи навъҳои феълии забони арабӣ истифода мешаванд. Аз ҳама бештар, масдарҳои навъҳои якум ба сифати исмҳо дучор меоянд. Дар баробари ин, гоҳо масдарҳои навъҳои дигар ҳам ба назар бармехӯранд. Чунончи, бо намуди масдари навъи дуюм (تَفْعِيل) **тағин**, **тағчиб** барин калимаҳо вомехӯранд: *акаи мағлим, къчо-да тағин-ът кадан? (Шк); охи, тағчиб шъдем, и чи орд-ай (Шк.)*» [116, 240].

Чун дар забони адабии тоҷикӣ дар лаҳҷаҳои ҷанубӣ ҳам калимаҳои арабӣ дар шакли сифатҳои феълии навҳои якум (<فاعل> фоил) дуум (<тафъил> <تفعيل>) ва сеум (<مفاعل> мафоил) зиёд дучор меоянд. Мисолҳоро аз назар мегузаронем: *мийон-ъм маъиб-ай; маъиб шудагӣ, ай бънг галтидаги* (в-қ., Лангар); *уво-ра мъһочир кардан-шу* (в-қ., Сасиқбулок); *йа ҳафта-та бӯд вори, паништа-ш мъһочир шид* (қ., Ҷилмонӣ); *ай рузе, ки соһиби ақл шидъм, и ҳамтари сийаҳ-ай* (ш-қ.); *котиб ай съйар-ай хурдаесоаст* (в-қ., Ҷичборак); *бово-м бъсйо истой қотиле бӯд, ки қошъг метърошид* (қ., Каҳдара) ва ғ. Инчунин дар ҳамин ҳолатҳо калимаҳои **мъһосил** - элчӣ, намоянда; **табох** - пазанда, ошпаз (ш-қ., Токак; қ., Ёнахш, Мискинобод), **мафлук-фартут**, **барҷомонда** (в-қ., Ҷичборак), **ғасол-покшӯй**, **мурдашӯй** (ш-қ., Ховалинг), **косъб-хунарманд**, **дӯзанда** (в-қ., Кулумбаи Боло) қайд шудаанд. Ниҳоят, дар лаҳҷаҳои ҷанубии тоҷикӣ калимаҳои арабии ифодакунандаи макон, ки дар қолаби **мафъал** ва **муфаъал** рехта мешаванд, низ бисёранд. Аз ҷумла, калимаҳои **манзил** - қабр (дар ҳамаи гурӯҳҳо), **матлаб** - ният (қ-х., Эскигузар), **мағал** - ҷойи ҳоби гӯсфандон дар назди хиргаҳ (в-қ., Оқсой), **маскан** - ҷой, манзил (в-қ., Лангар) ва ғайра аз ҳамин қабиланд.

Калимаҳои арабӣ соҳаҳои гуногуни ҳаёти маънавӣ ва маишии мардуми моро фаро мегиранд. Аз ин рӯ, дар маводи лаҳҷаҳои ҷанубӣ ба гурӯҳҳои мавзӯӣ тасниф кардани онҳо диққатҷалбкунанда буда метавонад.

1.3. Интишороти калимагии овозҳои ҳалқии рӯякии айн [ع] ва ҳо-и хутгӣ [ح] дар лаҳҷаҳои ҷанубӣ

Лаҳҷаҳои забони тоҷикӣ яке аз манбаъҳои муҳимми рушду нумӯи забони адабии тоҷикӣ маҳсуб меёбанд. Зеро забони адабӣ қисме аз ҷойҳои холии таркиби луғавии худро дар ҳама давру замон маҳз аз ҳисоби унсурҳои умумишавандаи лаҳҷаҳои маҳаллӣ такмил меод, ки ин раванди таърихӣ имрӯз ҳам ногузир идома дорад.

Азхудкунии унсури луғавии забони дигар чор тараф дорад: 1. Азхудкунии фонетикӣ; 2. Графикӣ, 3. Грамматикӣ ва 4. Лексикӣ. Азбаски

шевахои тоҷикӣ шакли хатӣ надоранд, барои онҳо се навъи азхудкунии унсури иқтибосӣ - фонетикӣ, грамматикӣ ва лексикӣ хос мебошад. Ин навъҳо дар ин ё он бобат бо забони адабӣ ва шевахои дигари тоҷикӣ мувофиқат намоянд ҳам, дар мавридҳои дигар аз онҳо фарқ мекунанд. «Азхудкунии фонетикӣ дар шевахои тоҷикӣ мавқеи намоён дорад. Аксарияти калимаҳои иқтибосӣ, пеш аз ҳама, ба тағйироти фонетикӣ дучор меоянд ва ҳол он ки ҳамон унсурҳо дар забони адабӣ метавонанд, айнан қабул шаванд. Чунончи, калимаҳои русӣ-интернационалии **поезд, станция, телефон, бригадир, галош, курорт** ва ғ. Дар забони адабии тоҷикӣ ба ҳамин тарз кор фармуда шавад, дар лаҳҷаҳои ҷанубӣ ба намуди **истанса, пойиз, тилфун, бўргадир, калуш, курот** ва ғ. дучор меоянд»[116, 82]. Намунаи ин гуна мисолҳоро аз байни калимаҳои арабӣ ва туркӣ ҳам пайдо кардан мумкин аст.

Азхудкунии фонетикӣ ҳодисаи тасодуфӣ набуда, балки ба мувофиқати қонунҳои дохилии ду забон асос меёбад. Ҳангоми қабули унсурҳои луғавии забони дигар шева ҳодисаҳои ҷудоғонаи онро сарфи назар мекунад ва ҳар чи бештар унификатсияи онҳоро ба вучуд меоварад. Чунончи, забони арабӣ дорои чор овози з [ز،ذ،ض،ظ]، се овози с [ث،س،ص] ва ду овози т [ت،ط] мебошад. Аммо ҳамаи онҳо дар лаҳҷаҳои ҷанубӣ бо овозҳои тоқои **з, с, т** дода мешаванд. Чунончи, **нъқроз // никроз** [مقراض] - қайчӣ, **зот** [ذات] - авлод, бех, **Собир**[صابر] номи шахс, **қалил**[قليل] каму касир [қ. Обигарм] - каму зиёд, **Зоҳир**[ظاهر] - номи шахс, **Фаттоҳ**[فتاح] - номи шахс ва ғ.

Бояд гуфт, ки доир ба шеваи ҷанубии забони тоҷикӣ қорҳои зиёди илмиву таҳқиқотӣ ба анҷом расидаю зимни онҳо дар хусуси баъзе ҷиҳатҳои савтии вожаҳои иқтибосоти арабӣ, махсусан, ҳамсадоҳои иқтибосӣ низ маълумот дода шудааст, ки мо ба ҳамин нигоштаҳо таъя карда маводи гирд овардаамонро мавриди таҳлил қарор медиҳем.

Асоси ҳамсадоҳои забони тоҷикиро **22** воҳиди савтии ҳамсадоҳои забонҳои қадимаи эронӣ ташкил медиҳанд, ки онҳо дар забони форсии нав ё адабиёти классикӣ мавҷуд буданд. Аз онҳо **19**-тоаш дар ҳамаи лаҳҷаҳои тоҷикӣ истеъмол меёбанд. Аз он ҷумла, ҳамсадоҳои бечаранги зич: [п], [т],

[к]; ҳамсадоҳои чарангноки зич: [б], [д], [г]; ҳамсадоҳои думахрача: [ч], [ч]; ҳамсадоҳои бечаранги роғ: [с], [ш], [х]; ҳамсадоҳои чарангноки роғ: [в], [з], [й], [л], [ғ]; ҳамсадоҳои димоғӣ: [м], [н]; ҳамсадоҳои ларзанда: [р]. Лаҳчаҳои тоҷикӣ аз рӯи истеъмоли ёфтани ва ё наёфтани ҳамсадоҳои ҳалқии ξ ва ζ , ки аз забони арабӣ иқтибос шудаанд, ба ду навъ чудо мешаванд: 1) Лаҳчаҳои, ки дар онҳо овозҳои ҳалқии рӯякии ξ ва ζ вучуд надоранд. Ба ин навъ бештар лаҳчаҳои шимолӣ [ба истиснои яҳудиёни Самарқанд, Дарбанд] интишор гардидааст. Инчунин ин навъ дар як қатор лаҳчаҳои, ки онҳо дар водии Зарафшон миёнаро поён, дар самти ғарбию ҷанубӣ-ғарбии қаторкӯҳҳои Ҳисор ва ҷанубии кӯҳи Боботоғ воқеъ гаштаанд, интишор ёфтааст.

2) Лаҳчаҳои, ки дорои ҳамсадоҳои ҳалқии ξ ва ζ мебошанд. Ин навъи ҳамсадоҳо дар як идда лаҳчаҳои водии Зарафшон [ҷараёни миёна ва сарғаҳи он], дар Фондарё аз лаҳчаҳои шимолӣ дар лаҳчаҳои Фориш, лаҳчаи ҳардурӣ, Гулбоғи Ургут, Шаҳрисабз ва аз ҷануб дар лаҳчаҳои Қаротегин, Чилдара, Ваҳиёи Боло, шимолии Кӯлоб, ғарбии Кӯлоб, Кӯлобии Ҳисор, Қаратоғ интишор гардидааст. Дар лаҳчаҳои арабҳои тоҷикзабони Шаҳритус ва Қаршӣ ин ҳамсадоҳо, нисбатан, равшан талаффуз меёбанд. Ин навъи ҳамсадоҳо дар ду намуд истифода мешаванд [ғайр аз арабҳои тоҷикзабони Шаҳритус ва Қаршӣ]: 1. Дар лаҳчаҳои, ки ҳамсадоҳояшон аз **25** воҳиди ҳамсадо иборат аст: Фалғар, водии Фондарё, Мастҷоҳ, Варзоб, Дарбанд, Ҳисор, Ғузур, Қаротегин, шимолӣ ва ғарбии Кӯлоб, Ваҳиёи Боло, Ёвон, Фориш; 2. Дар лаҳчаҳои, ки ҳамсадоҳояшон аз **24** воҳиди ҳамсадо иборат аст, яъне ҳамсадои [ж] вучуд надорад: Панҷакент, Қаратоғ [106, 120].

Мусаллам аст, ки шеваи ҷанубии забони тоҷикӣ яке аз серлаҳҷатарин шеваҳо ба шумор меравад, ки муҳаққиқон онро аз рӯи хусусиятҳои луғавӣ, дастурӣ ва савтӣ ба чор гурӯҳи лаҳҷавӣ чудо кардаанд: лаҳчаҳои қаротегинӣ [бо навъҳои қаротегинӣ ва ваҳёӣ-қаротегинӣ], кӯлобӣ [шимолӣ, ҷанубӣ, ғарбӣ ва кӯлобии Ҳисор], роғӣ ва бадахшонӣ. Ин лаҳчаҳо дар навбати худ боз ба шоха ё лаҳчаҳои хурдтар чудо мешаванд.

Фонемаи **ξ** низ, асосан, дар шеваҳои чанубӣ ва мобайнӣ (марказӣ), дар калимаҳои арабӣ истифода мешавад. Дар баробари ин истеъмоли онро дар аввали чанд калимаи тоҷикӣ (пеш аз садонок) низ ба қайд гирифтаанд. Ҳамсадои **ξ** дар ҳамагуна шароити фонетикӣ ба назар мерасад: *ξадаб, ξақл, ξалаф, аξзо, ξид, ξолам, ξъшр, маξно, дъξо, заξиф, маξлим, маξлъмот, маξн, меξда, миξод // меξод, мъраξат, наξл, рафоξат, саξба, таξин, таξкид, таξлим, фаξол//фиξал, ҷаξм//ҷәм (ҷамъ), ҷамоξа, маξқул, ҷаξма // ҷумъа шаξм // шәм // шаξн* ва ғ. Аммо ин фонемаи ҳалқӣ дар ҳар гуна ҳолати фонетикӣ ҳатман пеш, баъд ва ё дар байни садонокҳо ба кор бурда мешавад.

Овози **ξ** дар калимаҳои тоҷикии **ξасп/асп, ξъмед/умед**, дар калимаи **ξадир/адир** низ қайд шудааст. Ҳамчунин, дар гӯйишҳои мазкур бештар ҳодисаи ба фонемаи **h** иваз шудани фонемаи ҳалқии **ξ** ба вучуд меояд. Дар шеваи чанубӣ вучуд доштани гунаҳои вожаҳои арабӣ ба ҳамин ҳодиса алоқаманд мебошанд: **маhқъл/маξқъл, соhат/соξат, haқл/ақл, таhом/таξом**. Фонемаи **ξ** назар ба фонемаи **h** ноустувортар аст ва дар бештари калимаҳои серистеъмол тарқ мешавад: **бад / баξд, базе / баξзе** [192, 56].

Дар интишори фонемаи **ξ** манзараи зеринро мушоҳида кардан мумкин аст, яъне ин фонемаи ҳалқии иқтибосӣ аз ҳама бештар дар лаҳҷаҳои ваҳиёӣ-қаротегинӣ, қаротегинӣ (лаҳҷаи Қаротегини миёна), шимолий ва ғарбии Кӯлоб қорбурд дорад. Дар лаҳҷаҳои мазкур ин фонемаро аз нутқи одамоне, ки синну соли гуногун доранд, шунидан мумкин аст. Овози **ξ** дар ин лаҳҷаҳо пеш аз садонок аввали он калимаҳое, ки бо овози мазкур сар мешаванд, мушоҳида кардан мумкин аст. Бо ин хусусият фонемаи мазкур, пеш аз ҳама, дар лаҳҷаҳои ваҳиёӣ-қаротегинӣ ва қаротегинӣ интишор ёфтааст: **ξарус** (Кӯш., Пд., Хт.), **ξаруст** (Шк.) **ξарӯс**, келин: **ξарус овардан бача-шон-да** (Ҳақ.); **ξадо** шидан ба охир расидан, тамом шудан: **нуно-му ξадо шуъдан, ки бътем-ту** (Куш.); беҳолу бемадор шудан: **дар гами падар-ъш ранг-ъш забзоди заξфарун гаштас, адо шидас** (Мс.); **ξавч** равнақ, ривоч, авч: **ҷъгори-ра ξавч-ъш хела зур-ай** (Лан.); **ξазал** (Қ., Шк.) азал, аввал, ибтидо, нахуст:

андешай хунадоршави-ра ай **Ғазал** мекарди мешид, воре акъ дер шид (Луг.); **Ғазали** (Қ., Шк) аввалӣ аввала, нахустин; аз азал: *қисмати Ғазали-и Ҳамита бѣдаст, мево шѣгри гулако-ра кѣнем* (Шм.); **Ғайб** 1. (Вқ., Қ., Шк) айб, ҳаё; шарм; **Ғайбвара** (Вқ.) айбдор, гунаҳгор: *бийорзо-т Ғайбвара, и Ғайб надора, нарас-ѣи, ки бор мебандѣм-ѣт* (Яр.); **Ғайн** (Вқ., Қ., Шк.) номӣ: вақти, ҳини, ҳангоми, мавриди...: *меҳмуно Ғайни таҳтул мийомадийан* (Ҳч.); **Ғақлак** (Қ., Шк.) ақлак, маҳмадоно; **Ғаламе** (Қ.) орзу, ҳавас: *сѣнҳор-ѣи Ғалами мағлими дора, ҳоле да пединистут зойибона хундестай* (Мх.); **Ғамунат** (Қ.) ғарами ҳезум, шола; **Ғарабӣ** 1. арабӣ, забони арабӣ; 2. як навъи гӯсфанди сергӯшту серавған аз насли гӯсфанди ҳисорӣ; **арабийя** қавми (мардуми) араб; **Ғаранге** (Кх.) базӯр, баазоб; **Ғарасот** (Кх.) зиёд, бисёр; беҳисоб; фаровон: *ҳами сол ба қѣдрати хѣдо сев-у беҳи арасоте бастиѣан, ки...* (Снб.); **Ғарзи** (Кх.) арзқунанда, шикоятгар; **Ғемон** (Кх.) имон; **Ғибо** (Кх.) ибо, шарм, ҳаё; кардан; 1. шарм (ҳаё) кардан; 2. (Шу.) парҳез (ҳазар) кардан; **Ғид** (Вқ., Кх., Қ., Шк.) ид, чашн; **Ғидаки** (Вқ., Кх., Қ., Шк.) ширкатқунандаи ягон ид ё чашн; **Ғидгардак** идгардак, идгардӣ барои табрик ё аёдати беморону барҷомондагон, қироати поре аз Қуръон ба ёди рӯҳи гузаштагон; **Ғидӣ** (Кх., Шк.) тӯҳфаву дастовезе, ки рӯзҳои ид волидайнӯ акрабӯи домодшаванда ба арӯсшаванда ирсол менамояд: *дина ба аруст-а Ғидӣ ройӣ кардем* (Зир.); **Ғизо** (Кх., Шк.): **Ғизойи** мумин ҳаром (Даҳ.); **Ғилм/илъм** (Қ.) илм, дониш; маълумот: *ҳама мѣхтоҷ ба Ғилм-ай* (Ҳич.); **Ғилми Ғоливар** (Вх., Қ.) маълумоти оиддор: *ай қѣшлоқи мо Ғилми Ғоливар* *йа арасот-ай; у мѣло-ра Ғилм задас, чо кѣнем* (Қӯш.); **Ғилм кардан** (Вқ.) сеҳр кардан: *мѣло дѣхтар-а Ғилм кардаст-ѣ гѣрѣфтаст* (Яр.); **Ғилмвара** 1.(Вқ.) илмдор, илмнок, босавод, саводнок: *ҳамай Ҷиргатол Ғилмвара-ай* (Қӯш.); 2. (Вқ., Қ.) сеҳргар, чодугар: *мѣло Набот Ғилмвара бѣд, одамора Ғилм мекад* (Ҳич.); **Ғилъм** (Қ.) нарм, мулоим: *и сев Ғилъм-ай дандоно-т-а мега* (Нд.); **Ғиморат** иморат, бино; **Ғисм//Ғисъм** дуои чоду; **Ғисм хундан** дуои чоду хондан: *йа табена - ра бѣровард - ѣ Ғисм хунд, йа чала шид* (Ток.); **Ғишқийа** (Кх., Шк.) ошиқ,

шефта, шайдо; ҳавасманд: касе, ки ба касе ё чизе дилбастагии зиёд дорад; **Ҷишқийа шидан**, шефта шудан: *йаг бачайи ҷура дорем-ъ шъмо-ра дида ишқийа шидай, ҳич хов надора (Ог.); Ҷишқманд (Вқ., Қ.) Ҷишқийа: баъзе одамой Ҷишқманд-ънда ҳаст (Қӯш.); Ҷолам* 1. олам, дунё: *ҳар ка ганда - ай, да Ҷолам ханда - ай (Қӯш.);* 2. фаровон, беҳад зиёд: *йа фас-да олам дулана чиндъм (Снб.); ай йа това зъмн ҷави Ҷолам гъндоштай (Ҷс.); Ҷумр//умр (Шк., Ғк., Ҷк.), Ҷъмр//Ҷъмър (Вқ.), хъмър (Туғ.) умр, ҳаёт; гъзарундан (Хм., Шм.) ҳаёт ба сар бурдан, зиндагӣ кардан: вай Ҷъмр гъзарундай да ҳами қишлоқ (Шм.); Ҷумър киро надора, ки ай сарака хундани бърем (Куг.); Ҷумр хърдан (Вқ.Қ.) умр дидан; умр гузаронидан, солҳои зиёде зиндагӣ кардан: сад сол йо Ҷумре, ки и хърдаи содас ай ини мън аст (Пв.); йа кас чор ҳазор сол Ҷъмр хърдай, бо ҳич Ҷъмр нахърдъм гъфтай (Ог.); Ҷмре (Хум., Хуф.) аз он рӯзе: умре хъдо халқму кардаст, Хъфак-ай (Хуф.); 2. (Қ., Шк.) синну сол: Ҷъмър - мун шаст-ъ ҳаш шид (Мӯм.); Ҷъмр - ъш ай мън - ам калун - ай - у хъд - ъш йа майдаҳак - ай (Ҷал.) [202, 939-942].*

Овози Ҷхамчунин дар ин лаҳҷаҳо дар охири ҳиҷои аввали калимаҳо мавриди корбурд қарор доранд. Бо ин хусусият ин фонема дар тамоми лаҳҷаҳои ваҳиёӣ-қаротегинӣ ва қаротегинӣ ва баъзе маҳалҳои ба ин гурӯҳ наздиканд, интишор ёфтааст: **заҶфарун** зарди баланд; заъфаргун; ниҳоят зард: *ранг-ъш заб-зарди заҶфарун гаитас, адо шъдас (Мс.) [202, 272];* **машҶала** (Дм., Куг., Лш.) машғал; **маҶйус** (Лахш, Мт.) маъюс, маҳзун, ғамгин; **маъйус шидан** (маҳзун, ғамгин) шудан; **Ҷалам** (озор) дидан: *тоза маҶйус шидем, ай кори кардаги-му (Мт.); маҶлим//мәлим* муаллим, омӯзгор: *маҶлимо омадан, беадабӣ накънен (Пч.);* акай **малим** Кулов мерафта бъдай (Мум.); **маҶлими//малими** муаллимӣ, омӯзгорӣ; **маҶлимӣ//малимӣ** кардан муаллимӣ кардан: *во - м чан сол маҶлимӣ кааги - йай (Дб.); дъ сол маҶлимӣ кардем, бад аскарӣ рафтем (Кб.); маҶлимхона//малимхона* 1. (Шк., Ғк.) хонаи муаллимон; 2. (Шк.) **мактаб**: *у зъмоно малимхона уруйи дара - да бъдак (Даҳ.); маҶлимча* (Ҷал., Ял.) муаллими навкор, камтаҷриба; **маҶлмот** 1. хабар; маълумот додан, хабар

додан; 2. (К.) маълумот, дониш: *думоди - ш малумот дора (Нд.)*; **маѐн** манъ; мунтазир, интизор: *дига маѐни ки бестем, бийе мерем (Вд.)*; **маѐн кардан** манъ кардан; боздоштан: *мошин-а маѐн кад - ъ сувор шид (Хум.)*; **маѐн шидан** манъ шудан, бозистодан: *асп - ъш пеши хуна - ш умад - ъ маѐн шид (Шв.)*; **маѐкъъл//маѐѐул, маҳкул//маҳкъл** (К., Лахш) маъкул, писанд, писандида: *дѐхтари гирум-ѐт ма-да маѐкъъл нест (Кд.)*; **маѐкъъл//маѐкул кардан** (Сам., Тқ., Шв.) маъкул кардан; исбот намудан: *гапойи гѐфтаги-ш-а да майлъс маѐкъъл кард (Шв.)*; *дѐхтар бача-ра, бача дѐхтар - а маѐѐул кад (Тқ.)*; **маѐкъъл//маѐѐул шидан** маъкул шудан: *мо-да хондан - ъш маѐкъъл нашид (Шх.)*; **маѐкъъл//маѐѐул ғалтидан** (Пб., Пп.) муносиб будан, мувофик омадан: *ѐар дѐ - ш маѐкъъл ғалтидай (Пб.)*; **маѐни//маѐне//маѐно** 1. Маънй, маъно; мазмун: *маѐнейи гапи ѐамуво - ра фаҳмун (Каҳ.)*; *байто мадоре дига шава, маѐни шеѐр вайрон мешава (Кпн.)*; **маѐни//маѐне//маѐно** додан (Вд., Нд., Нз.) шарҳ додан, маънидод кардан: *ѐа хел мусъфедо ѐамин маѐнера метийа ай бойиси Қаротегин (Нд.)*; 2. (Шк.) таъм, лаззат, маза: *уѐа маѐне надора гелосо - ш, неке тутто - ш маѐне доран (Кх.)*; **маѐни // маѐне // маѐно** **надоштан** (Вқ.) хуб набудан, ғайриқаноатбахш будан: *кори мо ѐоли уѐа маѐне надора (Лан.)*; **маѐни // маѐне // маѐно кардан** (Шк.) ишора кардан, лукма партофтан: *шѐмо сини мо маѐне карде, ки ѐаму мусъфед ѐамта дашном кард (Кч.)*; 3. (Вд., Нд.) маслиҳат: *бо дига маѐни, ки ѐаг шав бестем (Вд.) [202, 445-446]*; **моѐриф // мориѐ** 1.маориѐ; шуъбаи маориѐи халқ: *у авал моѐриф-ѐнда кор мекад, зан-ѐш ѐангалонда (Ёз.)*; 2.(Вқ.) мудирӣ шуъбаи маориѐи халқ [202, 456]; **мъраѐат** (Нӯш., Қлб., Ҳич., Яр.) мууроот, лутфу марҳамат, хурмат; **мъраѐат кардан** мууроот, лутфу марҳамат кардан: *ѐамиѐа мъраѐат - ѐш кайем, ѐа пийола чой нахърд (Ҳич.) [202, 466]*; **наѐл** (Лахш, Сх., Хов.) наъл: *да пѐтънка наѐл задак (Хум.)*; **наѐл кардан** наъл задан: *тѐ истойи ойингар - и, мо - ра асп - мун - а наѐл мекайи (Дор.)*; **наѐлат, налат** (Вд., Нд., Нз., Сам., Сх., Хов., Шв., Ҳак.) лаънат: *бар падари ѐар дѐ-т наѐлат (Ёз.)*; **наѐлат кардан** лаънат хондан, лаънат гуфтан [202,

483]; **неџмат//ниџмат** неџмат, анвои чизҳои хӯрданӣ: *ай неџмати боғи аво - м қади арзан наџф набърдъм (Ҳо.); ай неџматойи давлат қади арзан наумадаст (Куғ.); нофалџат* (Кб., Кп.) беадолатӣ, беинсофӣ; бедодгарӣ; **нофалџат кардан** беадолатӣ кардан: *Николайи оқподъшо да ҳақи мардъм нофаџлат мекардас (Кб.) [202, 494].*

Дар лаҳҷаҳои номбурда вучуд доштани гунаҳои калимаҳои арабӣ маҳз ба ҳодисаи савтии овозҳои лаҳҷавӣ марбутанд: **маhқъл / маџқъл, соhат / соџат, haқл / џақл, тьhом / таџом.**

Тавре ишора шуд, овози **џ** назар ба **h** ноустувортар буда, дар як қатор калимаҳо аз байн меравад. Вале дар аснои аз байнравӣ **џ** бенишон нопадид намешавад ва бо ягон роҳ ё садонокҳои ҳамсои худро тағйир медиҳад ва ё бо ягон восита шакли калимаро дигар мекунад. Дар лаҳҷаҳои, ки аҳамияти фонологӣ дорад, комилан ва белаҳҷа барҳам намехӯрад: 1) **џ** дар аввали калима бо ҳамсадои ҳалқии дигаре иваз мешавад: **haқл / ҳақл / џақл, hалаф / халаф / џалаф, harус / ҳарус / џарус** ё садонокӣ яқум оҳанги худро тағйир дода, тобиши иловагии гулугӣ пайдо мекунад: **џид/йид/ид**; 2) дар охири калима мушоҳида намешавад, зеро ба садоноке, ки дар байни калима воқеъ гардидааст, майл мекунад: **шаџм/шамъ**; 3) дар мобайни калима дар байни садонокҳо ба **h** ва **ҳ** иваз мешавад: **чамоhат/чамоҳат/чамоат**. Дар калимаҳои ҷудогона дар аснои нест шудани **џ** ҳодисаи дарозтар шудани садонок ба вучуд меояд, чунки қонунан садонокӣ пасоянд нигоҳ дошта мешавад: **соџат/соат/сат - соат, мьџалим/маџалим/малим - муаллим.**

Овозҳои **џ** ва **h** ба садонокҳои ҳамсои худ метавонанд таъсири зӯр бахшанд: 1) бо таъсири **h** садонокӣ **ӯ**, ки дар шеваи ҷанубӣ қонунан ба **у** (садонокӣ лабии устувори қатори қафо) мувофиқат мекунад, ба **ъ** табдил меёбад. Ин ҳодиса одатан дар ҳиҷои пӯшида ба амал меояд: **тъhмат/туҳмат, мьhлат/муҳлат, мьhточ/муҳточ**. Инчунин, барои тақвияти андешаамон боз як чанд мисол аз фарҳанги гӯйишҳои ҷанубии забони тоҷикӣ меоварем: **hилла** (Кх.) базӯр, бо як азоб, бо душворӣ: *бой амир - да гуфт, ки рузи хъд - м - а ҳилла мегузарондум, и-ра чо мекънум (Тӯда), hов//џов* (Вқ.) ҳиссаҷаи

тасдиқӣ буда, **ха**, **бале**, **оре**-ро ифода мекунад: **ξов**, *осуна медунистъм, воре фъромъшит - ъш кадам (Гх.); һуй* (Вқ.) арғунчак: *дъхтарако да һуй ҳой мера (Яр.); наһр* наҳр, рӯд: *ба наһр - да ови - ш мекънъм, гур намеқънъм; наһф* (Қ.), **наҳф** (Ст., Тқ.) нафъ, суд, фоида, **заһир** (Лан.) нохушӣ; озурдағӣ, ғамгинӣ: *чиими чап заһир - ай,чиими рост шод - ай; маҳр//маһр, маҳър* (Дм., Лш., Қлб., Ҳал., Ҳич., Ял., Яр.) маҳр, кобин, бисот; **маһр** **бъридан** муқаррар кардани маҳри духтар: *бачавара, ки умад, бад маҳр мебарем (Қлб.); маһри мол* либосворӣ ва ҳамаи он чизе, ки аҳли хонаводаи домод барои духтар медихад: *маҳр - ъ мол метийи бай дъхтар - а (Ҳал.); дъхтар - да маҳр - ъ мол бъридан (Ҳич.); маҳтал//маһтал, матал* (Ан., Ёл, Пор., Ош., Сам., Шв.) маътал, мунтазир, интизор: *чақон бъра бийо, ма ҳамиҷа маҳтали тъ местъм (Даҳ.); мо маҳтали тъ - йем, чақон бъгард бийо (Ҳал.); маһтал* **бъдан** маътал будан, интизорӣ кашидан: *мо - ра маҳтал бъд, неки нарафтем (Мт.); маһтал истодан, маҳтал шидан: эй ҷура, маҳтал бест, мън мийом (Мт.); маһтал кардан* маътал кардан; нигоҳ доштан: *ҳами хел ҳаш руз маҳтал - ъм кардан (Кан.); маһтал шидан* (Мс.,Хум.) маътал шудан: *ай дина воз - а маҳтал шидъм, номади (Хум.); маҳшар//маһшар* 1. (Вқ.,Қ.) маҳшар, киёмат: *да маҳшар вар мехърем (Пч.); 2. (Қ.) беҳад бисёр: и калхоси маһшаре - ай, дъ каси - ра - м бийован, пилон - а бут менан (Хм.),мъҳтоҷ/мъһтоҷ, мехтоҷ* (Вқ., Шк.) 1.муҳтоҷ, эҳтиёҷманд: *мън ай ҳичи мъҳтоҷ нестъм (Пд.); бачаҳойи мо қаҳ - да мехтоҷ не (Лан.); Қъзилмазор - да мехтоҷи йа афтова - йен - у! (Оқ.); 2.муҳтоҷ* (Қал., Ним., Ҳал., Ял., Ҷф.) асбоби рӯзгор; чизи лозимӣ; зарф: *бъра, бача - м ай хуни ҳамсойа мъһтоҷ - а бъйор - ъш [Ним.]; мъһтадил* мӯътадил, дар ҳолати миёна; мувофик: *чағора бъсйо мъһтадил - ай - да, беҳи йуға - да меша (Шх.); һосилот* (Қ.) муовини раис оид ба кишоварзӣ: *райис һосилот - а файрод мекъна, койиш мекъна (Шм.)*[202].

Аз ин мисолҳои оварда маълум мегардад, ки калимаҳои арабие, ки дар таркибашон овозҳои **ξ** ва **h** мавҷуданд ва ба садонокҳои ҳамсоия худ таъсир

мебахшанд, дорои чунин хусусиятҳоянд: 1) дар таркиби феълҳои таркибии забони тоҷикӣ меоянд: **маһр бърідан** муқаррар кардани маҳри духтар: *бачавара, ки умад, бад маҳр мебарем (Қлб.); маһгал бьдан* маътал (мунтазир, интизор) будан, интизорӣ кашидан: *мо-ра маҳгал бьд, неки нарафтем (Мт.); маһгал истодан, маҳтал шидан: эй ҷура, маҳтал бест, мьн мийом (Мт.); акай Мадназар матал-ът истоан (Пор.); маһгал кардан* маътал (мунтазир, интизор) кардан; нигоҳ доштан: *ҳами хел ҳаши руз маҳтал-ъм кардан (Кан.); дьхтар хьрокойи хьшхър кард-ъ чанқа матал кард (Ош.); маһгал шидан (Мс., Хум.)* маътал (мунтазир, интизор) шудан: *ай дина воз - а маҳтал шидъм, номади (Хум.); 2) дар иборасозӣ нақши муайян доранд: маһри мол* либосворӣ ва ҳамаи он чизе, ки аҳли хонаводаи домод барои духтар медиҳад: *маҳр - ь мол метийи бай дьхтар - а (Ҳал.); дьхтар-да маҳр - ь мол бърідан (Ҳич.); мьҳр (Лай., Ҳак., Ҳд.); маҳр ь мол; 3) ба вазифаи омонимӣ меоянд; мьхтоҷ//мьһтоҷ, меҳтоҷ (Вқ., Шк.)* 1. мӯхтоҷ, эҳтиёҷманд: *мьн ай ҳичи мьхтоҷ нестъм (Пд.); бачаҳойи мо қаҳ-да меҳтоҷ не (Лан.); Қъзилмазор - да меҳтоҷи йа афтова - йен - у! (Оқ.), мьхтоҷ//мьһтоҷ (Қал., Ним., Ҳал., Ял., Ҷф.)* 2. асбоби рӯзгор, чизи лозимӣ, зарф: *бъра, бача-м ай хуни һамсойа мьһтоҷ - а бьйор - ьш (Ним.); мьһтадил (Шх)* муътадил дар ҳолати миёна, мувофиқ: *чағора бьсйо мьһтадил-ай-да, беҳи йуға-да меша [202, 469].*

Ҳамин тавр, дар гӯйишҳои шеваи ҷанубии забони тоҷикӣ ҳодисаҳои овоии фонемаҳои **айн** ва **хе** (**ε** ва **χ**) дар таркиби вожаҳои иқтибосоти арабӣ ҳамчун ҳамсадоҳои иқтибосӣ нақши муайян гузоштааст ва аз рӯйи истеъмол ёфтани ва ё наёфтани ҳамсадоҳои ҳалқии **ε** ва **χ** ҳамсадоҳои лаҳҷаҳои тоҷикӣ ба ду навъ чудо мешаванд. Фонемаи **ε** асосан дар гурӯҳи шеваҳои ҷанубӣ, хосатан дар лаҳҷаҳои қаротегинӣ ва кӯлобӣ дар калимаҳои арабӣ истифода мешаванд.

1.4. Мувофиқати ҳамсадоҳои арабӣ бо овозҳои хоси тоҷикӣ

Таркиби луғати шеваю лаҳҷаҳои тоҷикӣ аз нигоҳи таърихӣ ду қабати асосиро дар бар мегирад: 1) Калимаҳои аслии тоҷикӣ (форсӣ); 2) Калимаҳои

иктибосӣ. Дар байни калимаҳои иқтибосӣ унсурҳои арабӣ мақоми махсусро ишғол менамоянд, ки ин сабаби таърихӣ дорад. Ҳоло мо дар ин диссертатсия тасмим гирифтаем, ки роҷеъ ба баъзе вижагиҳои сарфии вожаҳои иқтибосии арабӣ дар шеваи ҷанубӣ андешаҳои худро баён дошта бошем.

Ногуфта намонад, ки доир ба шеваи ҷанубии забони тоҷикӣ корҳои зиёди илмиву таҳқиқотӣ ба анҷом расидаю зимни онҳо дар хусуси баъзе ҷиҳатҳои сарфии вожаҳои иқтибосоти арабӣ низ маълумот дода шудааст, ки мо ба ҳамин нигоштаҳо таъя қарда маводе, ки аз «Фарҳанги гӯйишҳои ҷанубии забони тоҷикӣ» [ФГҶЗТ] гирд овардаем, мавриди таҳлил қарор медиҳем.

Дар раванди таърих ва инкишофи муносибатҳои ҷамъиятӣ гузаштан ва ё иқтибос гардидани калимаҳо аз як забон ба забони дигар ҳодисаи табиӣ ба шумор меравад. Ин ҷараён ба забонҳои Осиёи Миёна, аз ҷумла забони тоҷикӣ низ бетаъсир намондааст. Бояд гуфт, ки калима вақте аз як забон ба забони дигар интиқол мегардад, ба шаклу сурат ва хусусиятҳои савтии забони воридшуда мутобиқ қарда мешавад. Гоҳо ҳолатҳои ба вукӯъ меоянд, ки калима баъди иқтибос гардиданаш ҳатто маънии аслии худро гум қарда, ба маънои нозук ва ё тамоман дигар истифода мегардад. Дар натиҷаи истилои минтақа аз ҷониби арабҳо дар асрҳои миёна ва васеъ паҳн гардидани дини Ислом дар қаламрави форсабонон гурӯҳе аз калимаҳои порсии тоҷикӣ аз истеъмол баромада, ҷойи онҳоро калимаҳои нави арабӣ фаро гирифтанд. Ин калимаҳо дар натиҷаи инкишофи фарҳанг ва муносибатҳои иҷтимоию сиёсӣ ва маданӣ суфта гардида, ба қоида ва қонунҳои савтиёти забони тоҷикӣ мувофиқат қарданд.

Дар асоси ба инобат гирифтани ҷиҳатҳои овой шеваю лаҳҷаҳои забони тоҷикиро гурӯҳҳои шимолӣ, ҷанубӣ, марказӣ, ҷанубӣ - шарқӣ ҷудо намудаанд ва ҳар қадом гурӯҳ дорои хусусиятҳои хосси фонетикӣ ва грамматикӣ буда, фарқҳои онҳо ба фактҳои, ки «система» - и муайянеро ташкил медиҳанд, асос ёфтааст. Аломатҳои хоссаи фонетикӣ дар шеваи

чанубӣ назар ба аломатҳои умумӣ ҳиссаи камтарро фаро гиранд ҳам, аҳамияти онҳо дар бобати муайян кардани тафовути шеваи мазкур аз забони адабӣ ва шеваҳои дигар хеле калон аст: фарқҳои фонетикӣ дар чараёни ташаккули шеваҳо хеле барвақт ба зухур омада, дар баробари ин дар тӯли асрҳо маҳфуз мемонанд [69, 235]. Ин ҳодиса аз он ҷо ба миён меояд, ки «муқовимати системаи фонетикӣ ба чараёни дохил шудани забон ба норма бештар аст: чараёни дохил шудани забон ва кор карда баромадани нормаҳои забони миллӣ чиҳати овозии забон (талаффуз)-ро назар ба системаи грамматикӣ ва таркиби луғавӣ хеле дертар фаро мегирад» [116, 118]. Мувофиқи навиштаи муҳаққикон вижагиҳои фарқкунанда дар низоми овозии лаҳҷаҳои чанубӣ ба тарзи гуногун воқеъ шудаанд. Аз ҷумла, фарқи низоми садонокҳои шеваи чанубиро аз садонокҳои забони адабии пешин ва ҳозира дар муқоиса бо низоми садонокҳои шеваи шимолӣ равшан дарк намудан мумкин аст. «Садонокҳои шеваи чанубӣ, баръакси шеваи шимолӣ, аз сароғози худ дур рафтаанд: дар онҳо дигаргуниҳои муҳимми сифатӣ ба амал омадааст ва ҳол он ки дар шеваи шимолӣ зиёдтар маҳфуз мондани хосияти сифатии садонокҳои қадими эрониро мушоҳида мекунем. Тағйироти ҷиддӣ дар низоми садонокҳои шеваи чанубӣ зиёдтар аз ҳама садонокҳои қатори қаторо фаро мегирад» [69, 236]. Роҳи махсуси инкишофи ин гурӯҳи садонокҳо дар шеваи мазкур дар хосияти сифатии онҳо таҳаввулоти муҳим ворид намуд. «Дар натиҷа баръакси 8 адад садонокҳои системаи ибтидоӣ 6 садонок мавриди истифода қарор гирифт. Фонемаи «ӯ», ки махсуси забони адабӣ, шеваи шимолӣ ва чануби шарқист, дар шеваи чанубӣ мустаъмал нест. Дар ин шева фонемаи ғайрилабӣ ва ихтисоршавандаи «ъ» шоеъ аст, ки дар забони адабӣ ва лаҳҷаҳои шимолӣ ба кор бурда намешавад» [69, 236]. Бояд гуфт, ки дар лаҳҷаҳои чанубӣ ба ҷойи садонокҳои таърихан дарози «ӯ» ва «ӯ» ҳам дар ҳиҷоҳои заданок ва ҳам беадад фонемаи устувори «у» истеъмом мешавад: **дуд, руз, дустӣ, руза, куза**; фонемаи таърихан кӯтоҳи «у»-ро дар ҳама маврид садонокҳои қатори қафо ва ихтисоршавандаи **ӯ** иваз мекунанд: **гъл, гълӯ**, овози садонокҳои «о» пеш аз ҳамсадоҳои димоғии «м», «н» ба садонокҳои

«у» табдил меёбад: **нун, думод** [69, 236]. Аломатҳои фарқкунандаи ҳамсадоҳо дар шеваи ҷанубӣ ҳам ба шумораи ин овозҳо, ҳам ба ҳодисаҳои мухталифи фонетикӣ, ки дар шароити гуногун ба амал меоянд, вобастаанд. Лаҳҷаҳои ҷанубӣ, ба истиснои ғӯишҳои бадахшониву як қисм ғӯишҳои ҷанубии Кӯлоб бо фаро гирифтани ду фонема - ҳамсадоҳои ҳалқии «**ɣ**» ва «**h**» аз забони адабии имрӯза ва лаҳҷаҳои шимолӣ фарқи барҷаста зоҳир мекунанд [69, 236].

Дигар аз фарқҳои намоён доир ба истифодаи ҳамсадоҳо иборат аз инҳост: а) овози лабулабии **б** дар байн ва охири калима ба **w** мегузарад: шав **<** шаб, хавар **<** хабар; б) ҳамсадои ҳалқии чуқури «**x**» дар ҳамагуна шароити фонетикӣ ноустувор аст: амиқа **<** ҳамин қадар, дан **<** даҳан; в) ҳамсадои ҷарангноки пешизабонии «**d**» дар охир ва байни калима ноустувор буда, аксаран фурӯгузор мешавад: мекъна **<** мекунад, заа дърома **<** зада даромад; г) афтидани ҳамсадоҳои «**n**» ва «**r**» аз охири калима: и**<**ин, ами**<**ҳамин, ма / мъ **<** ман, руға**<**рӯған, ҳаму/аму**<**хамон, дига **<** дигар ва ғайра [69, 237].

Дар робита ба ҳамсадоҳои ҳалқӣ забоншинос Д.Ҳомидов ҳам дар таълифоташ ибрози андеша кардааст: «Тафрикаи шеваҳои тоҷикӣ феълан дар онҳо мавҷуд будан ва ё набудани ҳамсадоҳои [**ж**], [**x**], [**ɣ**, **ç**], инчунин ба тарзи талаффуз ва корбасти [**ф**] вобаста мебошад. Пеш аз ҳама шеваҳо аз рӯи истеъмол ёфтани ва ё наёфтани ҳамсадоҳои ҳалқии **ɣ** ва **ç** аз ҳамдигар фарқ мекунанд. Аз ин рӯ, ҳамсадоҳои лаҳҷаҳои тоҷикӣ ба ду навъ чудо мешаванд: Навъи якум қариб дар ҳамаи лаҳҷаҳо (ғайр аз лаҳҷаи яҳудиёни тоҷикзабони Самарқанд) ва баъзе лаҳҷаҳо, ки намояндагони онҳо аз водии Зарафшон ба сӯи шимол воқеъ гардидаанд, интишор гардидааст.

Инчунин, ин навъ дар як қатор лаҳҷаҳо, ки онҳо дар водии Зарафшони миёнаю поён, дар самти ғарбию ҷанубӣ - ғарбии қаторкӯҳҳои Ҳисор ва ҷанубии кӯҳи Боботоғ воқеъ гаштаанд, интишор ёфтааст» [106, 89]. Дар ин лаҳҷаҳо ҳамсадоҳои **ç** ва **ɣ** вучуд надоранд. Ин навъ намудҳои зеринро дар бар мегирад: 1. Лаҳҷаҳо, ки дар онҳо **23** ҳамсадо вучуд дорад:

Ўротеппа, Шахристон, Риштон, Бухоро, Ғиждувон, Самарқанд, Бойсун, Дарбанд, Хучанд, Конибодом, Исфара, Чуст, Сина; 2. Лаҳчаҳое, ки **23** ҳамсадо доранд, вале дар онҳо ҳамсадои [ф] хусусияти воҳиди савтии худро суи кардааст [ф] ва [п] мунтазам иваз мешавад]: *Чирчиқи Боло, Шахритус*; 3. Лаҳчаҳое, ки **22** ҳамсадо доранд [дар ин гурӯҳ фонемаи [ж] ниҳоят камистеъмол буда, хусусияти воҳиди савтии [ф] низ хиратар шудааст]: *Ашт, Шайдон*; 4. Лаҳчаҳое, ки онҳо **22** ҳамсадо доранд, вале баробари набудани овози [ж] ҳамсадои [ф] ҳам хусусияти воҳиди савтии худро суи кардааст [ф] ба [п] иваз мешавад] *Косонсой, Марҳамат, Шахрихон*. [106, 89-91].

Навӣ дуҷоми ҳамсадоҳо бо он хусусияти худ фарқ мекунад, ки дар он ҳар ду ҳамсадои араби **ع** ва **ح** вучуд дорад. Ин навӣ ҳамсадоҳо дар як идда лаҳчаҳои водии Зарафшон (ҷараёни миёна ва сарғаи он), дар Фондарё аз лаҳчаҳои шимолӣ дар лаҳчаҳои Фориш, лаҳчаи ҳардурӣ, Гулбоғ, Шахрисабз ва аз ҷануб дар лаҳчаҳои Қаротегин, Чилдара, Ваҳиёи Боло, шимолии Кӯлоб, ғарбии Кӯлоб, Кӯлобии Ҳисор интишор гардида- аст. Дар лаҳчаҳои арабҳои тоҷикзабони Шахритус ва Қаршӣ ин ҳамсадоҳо нисбатан хеле равшан талаффуз меёбанд. Ин навӣ ҳамсадоҳо ду намуд доранд [ғайр аз арабҳои тоҷикзабони Шахритус ва Қаршӣ]: 1. Лаҳчаҳое, ки ҳамсадоҳояш аз **25** воҳиди савти ҳамсадо иборат аст: *Фалғар, водии Фондарё, Мастчоҳ, Варзоб, Дарбанд, Ҳисор, Ғузор, Қаротегин, шимолӣ ва ғарбии Кӯлоб, Ваҳиёи Боло, Ёвон, Фориш*; 2. Лаҳчаҳое, ки ҳамсадоҳояш аз **24** воҳиди савти ҳамсадо иборат аст, яъне ҳамсадои (ж) вучуд надорад: *Панҷакант, Қаратоғ*; Ғайр аз ду навӣ номбаршудаи ҳамсадоҳои лаҳҷавии лаҳчаҳои тоҷикӣ, боз се навӣ ҳамсадоҳои гузаранда низ вучуд доранд: 1. Лаҳчаҳое, ки **24** воҳиди савти ҳамсадо доранд (дар онҳо **ع** истеъмол намеёбад): *Дарвоз*; 2. Лаҳчаҳое, ки **23** воҳиди савти ҳамсадо доранд (**ع** ва **ح** вучуд надоранд: Ванҷ, Ёғед); 3. Лаҳчаҳое, ки **22** воҳиди савти ҳамсадо доранд (ҳамсадои **ع** ва **ح** ҳамчун воҳиди савт истеъмол намеёбанд): *лаҳчаҳои ҷанубии Кӯлоб ва лаҳчаҳои бадахшонӣ*.

Хулосаи боби 1

Ҳамин тавр, боби аввалро натиҷагирӣ карданӣ шавем, чунин аст:

1) Воридшавии калимаҳои бегона ба таркиби луғавии забони тоҷикӣ таърихи тӯлонӣ дошта, дар таркиби луғавии лаҳҷа низ баробари калимаҳои худӣ инчунин калимаҳои иқтибосӣ мавқеи муайянро ишғол мекунанд. Таъсири забони арабӣ ба забони тоҷикӣ таърихи дурудароз дорад, ки он то истилои араб ва баъд аз онро фаро мегирад.

2) Забони арабӣ дар рушду нумӯи забони тоҷикӣ мақоми хосае дошта, калимаю истилоҳоти ин забон ба соҳаҳои гуногуни забони тоҷикӣ ва шеваҳои забони тоҷикӣ ворид шудаанд. Яке аз сабабҳои иқтибосшавии калимаҳо дар давраҳои гуногуни таърихӣ аз ҷониби юнониён, арабҳо ва қабилаҳои мухталифи турку муғул истило шудани ин кишвар дар забонамон ҳам бетаъсир намондааст ва сабаби дигар ҳамзистии бисёрасраи халқҳои гуногун низ боиси гузаштани калимаҳо аз як забон ба забони дигар мегардад.

3) Калимаҳои иқтибосии арабӣ дар забони тоҷикӣ ва лаҳҷаҳои он аз асли худ хеле дур рафтаанд ва ба тағйироти ҷиддии забонӣ дучор омадаанд, ба тавассути як идда нишонаҳои умумии савтӣ, сарфӣ ва маъноияшон дар ихотаи вожаҳои дигар фарқ карда меистанд. Ҷиҳати ҷолиби чунин калимаҳо ҳамин аст, ки нишонаҳои забонии онҳо назар ба гурӯҳҳои дигари иқтибосӣ нисбатан бештар ва дар низоми муайян ифода шудаанд: **нишонаҳои савтӣ, сарфӣ, маъноӣ.**

4) Дар шеваҳои ҷанубии забони тоҷикӣ мувофиқати ҳамсадоҳои арабӣ бо овозҳои хоси тоҷикӣ аз он ҷиҳат ҷолиб аст, ки ин овозҳои ҳамсадоҳо бештар табиати забони тоҷикиро дар худ таҷассум намудаанд ва онҳо дар таркиби калимаҳои иқтибосии арабӣ бо оҳанги тоҷикӣ ифода меёбанд;

5) Ҳодисаҳои овоии фонемаҳои **айн** ва **хе (Ғ ва Ҷ)** ва дар таркиби вожаҳои иқтибосоти арабӣ чун ҳамсадоҳои иқтибосӣ нақши муайян гузоштааст ва аз рӯйи истеъмоли ёфтани ва ё наёфтани ҳамсадоҳои ҳалқии **Ғ** ва **Ҷ** ҳамсадоҳои лаҳҷаҳои тоҷикӣ ба ду навъ ҷудо мешаванд. Фонемаи **Ғ** асосан

дар гурӯҳи шеваҳои ҷанубӣ, хосатан дар лаҳҷаҳои қаротегинӣ ва кӯлобӣ дар калимаҳои арабӣ истифода мешаванд;

б) Калимаҳои арабии ҷудогона на фақат аз асли худ дур шудаанд, балки дар байни лаҳҷаҳои алоҳидаи ҷанубӣ бо чандин тобишҳои нави маъноӣ маъмул гаштаанд. Мисоли ин воҳиди луғавии **мақом//муқом** аст. Дар «Фарҳанги забони тоҷикӣ» бо ишораи «арабӣ» зиёда аз шаш маънии калимаи мазкур қайд шудааст [213, 671]. Аммо тобишҳое, ки ин калима дар лаҳҷаҳои ҷанубӣ ба назар расидаанд, на ба маънои асли (истиқоматгоҳ) ва на ба маъноҳои сонии он рост меоянд. Мисолҳоро аз назар мегузаронем: *ича «сергап» меган, агане ин хел мақом да мо нест (қ., Фарм); то Фарм-а дига муқом гап мезанан (к-ҳ., Анантурушаки тоҷик)*. Равшан аст, ки дар ин ду мисол калимаи **мақом//муқом** бо тобишҳои фарқкунанда (дар аввалӣ ба маънии «гап», «ҳунар»; дар дуюмӣ ба маънии «навъ, хел») истифода шудааст.

БОБИ 2

ХУСУСИЯТҲОИ ЛУҒАВИЮ МАЪНОИИ КАЛИМАҲОИ АРАБӢ ДАР ШЕВАИ ЧАНУБИИ ЗАБОНИ ТОЧИКӢ

2.1. Матолиби муқаддамотӣ. Масъалаи вобаста ба қабатҳои луғавию маъноӣ гурӯҳбандӣ кардани калимаҳои арабии шеваи чанубии забони тоҷикӣ ё аз рӯи муносибаташон ба категорияҳои лексикологӣ тадқиқ намудани онҳо, нақши вожаҳои арабӣ дар ташаккули воҳидҳои фразеологӣ ва хизмати ин қабил унсурҳои луғавӣ дар сохтани истилоҳот мушкилоти ҳанӯз ҳалношудаи забоншиносии тоҷик ва хусусан, шевашиносии он ба ҳисоб меравад. Зеро хусусиятҳои ҷудогонаи синонимшавии вожаҳо, хосияти зидмаъноӣ пайдо кардан, ҳамгунаву ҳамовоз ва сермаъно гардидани онҳо дар заминаи маводи забони адабӣ дар таҳқиқоти М. Муҳаммадиев (1962) мақолаҳои ҷудогонаи Ҳ. Мачидов (1998), китоби дарсии «Забони адабии муосири тоҷик» (2007)-и ӯ, хусусиятҳои услубии ин категорияҳо дар баррасиҳои Р. Ғаффаров «Хусусиятҳои услубии синонимҳо» (1990), "Вазифаи услубии калимаҳои омонимӣ ва сермаъно"(1990) ва дигарон ба мушоҳида мерасад.

Оид ба паҳлӯҳои лексикӣ маъноӣ, фонетикӣ ва морфологии вожаҳои арабии ба муҳити лаҳча мутобиқ гашта дар робита ба нақши калимаҳои иқтибосӣ, аз ҷумла калимаҳои арабӣ дар таркиби луғавии шеваи чанубӣ Ғ. Ҷӯраев дар бахши «Лексика»-и «Шеваи чанубии забони тоҷикӣ» [69, 276-283], дар лексикаи лаҳчаҳои водии Рашт Ш. Исмоилов [46, 35-41], тадқиқгарони лаҳчаҳои алоҳидаи шеваи чанубӣ Н. Гадоев (2009), З. Замонов (2009), Ҷ. Саидов (2016), М. Каримова (2018), И. Сулаймонов (2019) ва дигарон изҳори ақида кардаанд. Вале онҳо бевосита муносибати синониму антонимҳо, омониму сермаъноиро бо калимаҳои арабӣ ба лексикаи шеваи чанубӣ ва лаҳчаву ғӯйишҳои ҷудогона воридшударо ба таҳқиқ нагирифтаанд.

Маводи фароҳамоварда аз он гувоҳӣ медиҳад, ки ҳиссаи калимаҳои иқтибосии арабӣ дар пайдоиши синонимҳо, антонимҳо, омониму

полисемияҳои нав дар муҳити лаҳҷавӣ басо назаррас аст. Ба қавли профессор Ғ. Қўраев «Калимаҳои иқтибосии арабӣ, ки ба лексикаи хоси шеваи ҷанубии забони тоҷикӣ мансубанду мустақил истеъмоли мешаванд, аз бобати алоқаи маъноӣ бо асл марҳилаву давраҳои гуногуни дохилшавиро ба хотир меоваранд: аз баъзеи онҳо маънои асл зуд ба назар ҷилвагар шуда истад, аз қисми дигар чунин риштаи маъноиро ба душворӣ пайдо кардан мумкин аст. Чунин факт ҷолиби диққат мебошад, ки чараёни васеъ ё маҳдудшавии маънои калимаҳои арабӣ дар шеваи ҷанубӣ қатъ наёфтааст» [69, 281]. Ин ҷиҳат ба табиати забони тоҷикӣ ва шеваю лаҳҷаҳои он вобастагӣ дорад, ки заминаи қонунҳои дохилии таҳаввулотӣ худ вожаҳои иқтибосии арабиро аз ҷиҳати лексикологӣ, фонетикӣ ва грамматикӣ то кадом андоза мутобиқ сохтаанд. Маводи аз «Фарҳанги гўйишҳои ҷанубии забони тоҷикӣ» (2012) ва аз манбаъҳои дигар фароҳамовардаи мо ин даъворо собит карда метавонад.

Зимни таҳқиқи масъала мо бештар шаклҳои луғавии калимаҳои арабиро мавриди баррасӣ қарор дода, ба пажӯҳиши мавзӯи муродифоти шаклҳои морфологию калимасозӣ, ки ин зухурот дар натиҷаи аз ҷиҳати грамматикӣ ҳазм шудани арабизмҳо батадриҷ тавассути воситаҳои гуногуни калимасозии тоҷикӣ сурат гирифтааст, рӯ наовардем.

Имкониятҳои калимаҳои арабиро дар созмон додани қабатҳои лексикую семантикии шеваи ҷанубӣ ба инобат гирифта, онҳоро ба чаҳор бахш тақсимбандӣ мекунем:

- 1) калимаҳои синонимӣ;
- 2) калимаҳои антонимӣ;
- 3) калимаҳои сермаъно;
- 4) калимаҳои омонимӣ;
- 5) воҳидҳои фразеологие, ки бо иштироки калимаҳои арабӣ сохта шудаанд;
- 6) нақши вожаҳои арабӣ дар ташаккули калимаҳои соҳавӣ ва ё истилоҳоти касбӣ.

Категорияҳои лексикологии мазкур ба нутқи соҳибони шева барои тақвияти тобишҳои гуногуни маъноии фикр: рангорангии баён, ифодаи хусусиятҳои ҳиссию экспрессивӣ, муқобилгузорию андешаву ҳодисаҳо, афзун гардонидани ҳусну таровати гуфтор мусоидат кардаанд. Саҳми ҳар кадоми онҳо дар созмон додани қабатҳои луғавию семантикӣ ва пайдоиши фразеологизму истилоҳсозӣ якхела нест. Агар ин зухурот дар ташкил додани қаторҳои синонимӣ афзалият дошта бошад, пас айни ҳамин ҷиҳат ба вожаҳои антонимӣ, ки бо ширкати калимаҳои арабӣ ба вуқӯъ меояд, хос нест.

2.2. Калимаҳои синонимӣ. Синонимҳо ягона категорияҳои луғавие мебошанд, ки нисбат ба антониму омонимҳо ҳам дар забони адабӣ ва ҳам дар шевашиносӣ муҳаққиқон ба таҳқиқи онҳо бештар рӯ овардаанд. Чунки онҳо на танҳо ҳамчун воситаи рангорангии баёни фикру андеша, воситаи тавоноии таъсирбахшӣ ва ҷалби тавачҷуҳи шунаванда, балки чун воситаи пурзӯри услубӣ, хусусан дар нутқи гуфтугӯӣ баромад карда, барои равонӣ, хушоҳангӣ ва дарки матлаб ҳамчун санъати бадеӣ аз қадим инҷониб маълуманд.

Дар адабиёти илмӣ ва фарҳангномаҳои лингвистӣ ба синонимҳо чунин таърифро муносибат дидаанд: «Синонимҳо (муродифҳо) калимаҳоеанд, ки ба як ҳиссаи нутқ тааллуқ дошта, аз ҷиҳати маъно ба ҳам наздиканд ва бо тобишҳои маъноӣ, бо мавқеъ ва дараҷаи истеъмолашон фарқ мекунанд» [198, 293].

Баъзе хусусиятҳои синонимҳои луғавӣ дар диссертатсияи М. Муҳаммадиев «Синонимҳо дар забони адабии ҳозираи тоҷик» (1962), мақолаи Ҳ. Маҷидов (1998) «Синонимҳои луғавӣ» хосиятҳои наҳвӣ синонимҳо дар рисолаи Б. Камолиддинов «Синтаксическая синонимия в современном таджикском языке» (АКД, 1998), синоним шудани воҳидҳои фразеологӣ дар пажӯҳиши Ҳ. Маҷидов «Фразеологияи забони ҳозираи тоҷик» (1982), доир ба хусусиятҳои услубии синонимҳо мақолаи Р. Ғаффаров (1990) ва амсоли инҳо аз лиҳози талаботи лингвистикаи муосир то дараҷае омӯхта шуда бошанд ҳам, «Аммо қонуниятҳои зиёди мавҷудият ва

истеъмоли ин категорияи ниҳоят муҳимми забон, ба хусус хосиятҳои фарқноки он, гурӯҳбандӣ, тафовут ва умумияти он аз вариантнокӣ, синонимияи воҳидҳои нутқ ва масъалаҳои монанди инҳо таҳқиқ нашудаанд» [57, 75].

Ҳамин ҷиҳат ба шевашиносии тоҷик низ тааллуқ дорад. Бино ба маълумоти Ш. Исмоилов «аз як тараф, набудани адабиёти кофӣ доир ба ин масъала, аз тарафи дигар, то ҳол ба вучуд наомадани луғатҳои умумӣ ва хосаи шевагӣ муайян намудани сарҳади калимаҳои синонимӣ, гунаҳо ва ҳодисаҳои синонимшавии ин калимаҳоро дар лаҳча душвор месозад» [46, 246].

Хушбахтона, соли 2012 бори нахуст дар шарҳи нисбатан мукамал ходимони шуъбаи шевашиносии А И Ҷумҳурии Тоҷикистон М. Маҳмудов, Ғ. Ҷӯраев, Б. Бердиев «Фарҳанги гӯйишҳои ҷанубии забони тоҷикӣ»-ро ба таъб расонид, ки наشري он барои ҷудо карда гирифтани калимаҳои арабӣ, ҳудуди интишори онҳо дар лаҳчаҳои шеваи ҷанубӣ, ба тағйироти овозӣ (фонетикӣ), семантикӣ дучор омадан ва муайян кардани имкониятҳои фаровони морфологию калимасозӣ доштани онҳоро осон гардонид.

Дар аксари манобеи илмӣ иқтибоси калимаҳо аз забонҳои дигар чун як сарчашмаи фаъоли инкишофи синонимҳои лаҳҷавӣ маънидод карда мешавад [69, 228; 46, 247-248]. Вале то ҳанӯз дар забоншиносии мо фарҳангнома ё рисолае, ки нақши вожаҳои арабиро дар пайдоиши синониму антонимҳои нав, омониму сермаъноии вожаҳо ва калимасозӣ нишон диҳад, мавҷуд нест ва ин масъала чун проблемаи ҳалношуда боқӣ мондан мегирад.

Ба ҳамин тариқ, муоина ва ташҳиси «Фарҳанги гӯйишҳои ҷанубии забони тоҷикӣ» (2012) ва маводи аз нутқи лаҳҷавии сокинони манотиқи гуногуни ҳудуди интишори шеваи ҷанубӣ ҷамъовар шуда собит намуд, ки теъдоди зиёди калимаҳои арабӣ ба ин шеваи забонамон роҳ ёфта. аз лиҳози лексикӣ, маъноӣ, фонетикӣ, калимасозию морфологӣ ҳазм гардида, ба унсурҳои фаъоли нутқи шевагӣ табдил ёфтаанд.

Таҳаввули ҳодисаи муродифшавии вожаҳо раванди мусбати лингвистӣ маҳсуб меёбад. «Дар забон бисёр будани калимаҳои синонимӣ яке аз нишонаҳои бой ва мукамал будани таркиби луғавии он аст» [198, 293]. Дар шеваи ҷанубӣ иқтибосоти арабӣ бо калимаҳои арабиасл, ба вожаҳои умумиточикӣ, диалектизмҳои лексикӣ (калимаҳои хоси шева), иқтибосоти забонҳои дигар муносибати ҳаммаъноӣ ва наздикмаъноӣ пайдо кардаанд. Дар заминаи чунин тарзи пайдоиши калимаҳои синонимӣ дар лаҳҷаҳои ҷанубӣ калимаҳои арабиаслро, ки дар ташаккули силсилаҳои зерини синонимӣ ширкат мекунанд, ин гуна тасдиқ кардан мумкин аст:

1) Синоним шудани калимаҳои арабӣ бо вожаҳои арабиасл. Яъне муродифоте, ки камаш ду ҷузъи қатори синонимии онҳо калимаҳои арабӣ мебошанд: **аблаҳ-аҳмақ** (гӯл, нодон, нофаҳм): *Одамои аблаҳ ай зан бафо металабан(Шк)[202,41]. Мълора осъқоли пешдъро карему аҳмақ шидем (КХ); авлод-қа‘м* (насл, шачара, хешу табор): *Ийора авлодош пърош хурдие(Нд)[202, 43]. Мърдай падар-ша қа‘м саришта кад (КХ.); аврат-за‘иф-айол* (хамсар, завҷа, зан): *У аврати хуб-ай (Шх).Кани за‘ифо хунай дига бъзгаран (Кб.Ток). Шуй ҳами айол ба търа ҷура бъд(Лӯғ-Ҳак)[202, 50]; хазл//һазъл//азл-мазоқ//мазоҳ* (шӯхӣ, масҳара): *Во-ш бисйор азъл мекъна, қатии зик намешай (Кк) [202, 46]; ақив//ақиб-қафо* (пас, пушт, дунбол): *Бобо-ш ай пеш бъду хъдъш ай ақив мерафт (Ток).Қафо мундагӣ қайсёнгълъмай (Хов); қийомат-охират* (рӯзи ҳашр, растохез): *То рузи қийомата и корта фъромъит намеқънъм (Сх) [202, 388]. Коръш ҳаръмхърӣ, и дунйову охират-ша фикр намеқъна (К.Х); бахил-мънсък//мумсък-хасис-хасус* (дасттанг, чашмгурусна): *Бахил-а ҳар дъ бари руш сийоҳай (Кӯш.).сарфи мънсък дъ чандай (Вқ). Дига ҳасус хурдан фойда надора, вай рафт, ҷош-а гърифт (КХ); айб-илат-нуҳс* (Тъ бача. авал айби хъта бъби (Шк). *Илат* да гандаву ҷундор да ҷанда (Мс). *Чи нуҳсе дошт, ки дъхтърӯ найофтан (Шк, Ҷк); аҷал- марг:* *и сағра йа руз бе аҷал мезана мемъра (КХ). Касе, ки зиндаҳай, йағ руз мазаи марг-а мечаша (К).*

Қайд кардан чоиз аст, ки теъдоди чунин синонимҳо хеле зиёд аст, аз ин хотир минбаъд намунаи чумлаҳои лаҳҷавиро кам карда, бештар вожаҳоро дар шакли луғавӣ манзур менамоем: **бало-офат-мусибат** (бадбахтӣ), **върам//върамб//върам-омос** (варам), **даво-илоҷ** (чора), **ихбол//иғбол** (иқбол)-**сародат-толи//толе** (толеъ) (бахт), **хотир-хайол** (ёд, хуш), **мадор-қувват** (дармон), **махсад** (мақсад)-**нийат-қаст** (қасд) (хоҳиш), **ҳаръм-макруһ** (нопок, касиф). **вахт-ме‘од** (маврид, фурсат), **мол-ҳайвон**, **русъм-қойида-та‘омъл** (урф, одат, анъана), **сағера-ятим**, **усъл-ракс**, **фотийа- ду‘о**, **фатво-ҳукм** ва ҳоказо.

Маводи пешниҳодшуда гувоҳи он аст, ки вожаҳои синонимии сирф арабӣ бештар дар шакли ду ва сеъзогӣ дучор меоянд. Онҳо бо мурури замон хусусияти умумиточикӣ пайдо карда, дар нутқи мардуми минтақаҳои гуногуни густариши шеваи ҷанубӣ аз ҷиҳати маъно умумият ва қаробат дошта бошанд ҳам, вале дар намуди гунаҳои овозии мухталиф вобаста ба хусусиятири ҷиҳатҳои хоси фонетикии гӯйишҳо ва лаҳҷаҳои таркиби шеваи мазкур талаффуз меёбанд. Масалан, калимаҳои синонимии **ҳазл // һазл // азъл // азл - мазок (мазоҳ)** маънои аслии худро нигоҳ дошта бошанд ҳам, онҳо дар лаҳҷаҳои гуногун бо таркиби овозии гуногун садо медиҳанд. Чунончи дар лаҳҷаи Ваҳёӣ - раштӣ (Ваҳёӣ - қаротегинӣ) дар шакли **азл** (Кк., Ҳич.), дар лаҳҷаи раштӣ (қаротегинӣ) дар намуди **азъл** (Қаҳдара, Войдира) ба маънои «шӯхӣ» ба кор рафтаанд: *йата азл - ум кад, ки чойи помил нахър (Ҳич.). Во - ш бисйор азъл мекъна (Кк). [202, 46].*

Ҷиҳати ҷолиби дигари ин қабил калимаҳои арабӣ боз дар он аст, ки онҳо бо шаклу маънои аслиашон дар забони адабии ҳозираи тоҷик низ унсурҳои фаъоли луғавӣ ва калимасозию морфологӣ маҳсуб меёбанд.

2. Калимаҳои арабӣ дар лаҳҷаҳои шеваи ҷанубӣ баробари унсурҳои дигари таркиби луғавии лаҳҷаҳои ҷанубӣ бо вожаҳои умумиточикӣ ҳам муносибати ҳаммаъноӣ ва наздикмаъноӣ пайдо карда синоним шудаанд. Чунончӣ: **акрабо-хеш-табор**, **байн-мобайн-мина** (миёна), **ҷаннат-биҳишт**, **корун-бой**, **либос-пушок**, **мизон-тарозу**, **нафас-дам**, **ойила-хонавода**,

сал//саһм-кам, салот-вайрон, очиз-кӯр (нобино), субҳ-сахар, тамом-бас, фақир-бечора, хазина-ганчина, ҳалол-покиза-тоза, ҳаръм-нопок, ҳалқа // алқа-гушвор, рақс-бозӣ, нисп//нисм (нисф)-ним ва монанди инҳо. Чанд намуна аз нутқи лаҳҷавӣ: *Хеш-ът набоишъм, акрабо-т набоишъм, чӣ ба хотайи мо мийой (К). Илоҳӣ чо - ш чанат, бобим одам хуб меҳнатӣ бӯд (Кх.). Золим бихишт - а да хов мебина (Вқ.). Ба бача -ма бари зимистун либоси гарм мехаръм (Шк.). Пештаро пушоки гарм камчин бӯд (Ҷк.). И алқа ай бивихошун мундас (Қ).*

Аз ташҳиси қаторҳои синонимии боло аён мегардад, ки ҳам калимаҳои арабӣ ва ҳам калимаҳои умумиточикӣ доираи васеи истеъмол дошта, онҳо дар лаҳҷаҳои шеваҳои марказӣ, шимолӣ ва ҷануби шарқӣ ҳам мавриди истифода қарор доранд. Бештарини онҳо барои ҳамаи табақаҳои иҷтимоии одамон, хусусан ҷавонону миёнсолон ва калонсолон дастрасу фаҳмоанд, дар нутқи лаҳҷавӣ чун унсури ғаъл дар истеъмол мебошанд.

3. Калимаҳои арабӣ дар муҳити лаҳҷаҳои шеваи ҷанубӣ бо калимаҳои хоси лаҳҷа (диалектизмҳои лексикӣ) муродиф шудаанд. Масалан, **вахт** (вақт)-**ҳин**, **балло-зийун-зийон**, **бахс-бъгу-бъгу** (ҷанҷол, хархаша), **йара-йағир** (ҷароҳат), **ме‘да-шкамб** (шикам), **фойда-дърумад** (даромад), **сақов** (сақав)-**тутала** (лакнатдор), **субҳ-кали саһар** (сахарии барвақт), **усъл-рақс-арғъшт**, **ҳалқ-гълун** (гулӯ), **зийод//зийот-фъраймон** (фаровон), **бисот-лоқупар** (чизу чора), **акрабо-вандо** (хешу табор) ва ғайра.

Дар лаҳҷаҳои ҷанубӣ калимаҳои арабӣ хусусияти услубӣ касб намуда, бештар дар нутқи одамони босаводу бофарҳанг, зиёиён, муллою ходимони динӣ ба кор рафта, барои аз ҷиҳати иҷтимоӣ тафриқа гузоштан: муайян намудани намояндагони шаҳру деҳот, шинохти синну сол, мансубияти табақавию иҷтимоӣ кӯмак мекунанд, баръакс калимаҳои хоси лаҳҷа дар гуфтори аҳолии таҷҷоии синни калони минтақаҳои дурдасти кӯҳистон, ки таъсири забони адабӣ дар он ҷойҳо ҷанҷон зиёд нест, камтар мушоҳида карда мешавад. Чанд намуна аз нутқи лаҳҷавӣ: *Вахте нестай, ки то хунай амам-а*

бърам (Вқ). То ҳами **ҳин** - а гиҷо бѣди? (Хум.). Даҳмардаро гърго тала кардан, ростай? - **Бало**-и назадае, созай (Қ.). **Събх** ношида раҳ - а гърифтан(Шк.). Кали **сахар** кати кор мерафтаи (К.Х.). Дъхта **усъли** хъиру мекъна (Лахи). Дъхтаро базм - у **арғъит** мекънан, занаконе (Дч.). Хъти ҳамуҷадаиам **акрабо** дора (Пп.). Ма зъминиш - рафтестам - у ҳич **вандо** надорѣм, ки йордам бѣта (Ток.). Гандѣм ай хѣдмѣн **зиѣт** намемуна, ки бай шѣмора бѣтийем (Даҳ.). Аму вахт - о солу замон тинчи, ҳама чи **фъраймон** бѣд (Бдх., Гм., Ёвон.).

4. Калимаҳои арабиасле, ки дар шеваи чанубӣ бо вожаҳои туркию ўзбекӣ муродиф шудаанд: **‘арус//арус** - келин (арус), **ма‘рака//махрака** - тўй (сур), **махр** - қалин // қалинг, **мъзд // музд** - ойлик (моҳона), **нъкроз** - қайчӣ, **рост** - туғрӣ (дуруст) ва ғайра. Чанд мисол: *Шаҳ* - а да қавати **‘арус** чъхт мундан (Чав.). **Келинѣм** кайвонийи хуб баромад, йаг ош кард, ки (Кх.). **Ма‘ракай** калон кардем, одами бисйор умад (Қ.). **Йа туй** кад, ки даҳани ҳама канд (Ёвон). **Нъкроз** - а мѣна, нохуном-о бѣланд шѣдай (Қ.). *Усто муйсари бачаиш* - а росту дѣруза **қайчи** зсадай (Кх.). *Гапѣш* **рост** бѣрмад, пагайи бачаиш ай *Расийа* умад (Қ.). *Соати мѣн* **туғрӣ** боша (Вқ.).

5. Калимаҳои арабие, ки дар шеваи чанубӣ бо унсурҳои луғавии иқтибосии русӣ синоним шудаанд: **ато** - падарка (подарка), (инѣом, тухфа) **войима** - паника - (воҳима, иғво), **тичорат** - бизнес, **сафар** - доф (дафѣа) - марта (маротиба) - **карат**, **офиз** (хофиз, сароянда, овозхон) - артис (сароянда), **фълач** - шал - **паралич**, **аҳд** - **шарт** - даговор ва ғайра. Чанд мисол: *Меҳмун* **атойи** Худо, *харѣш* балойи Худо (Кх.), *Соли навѣида* ба кудако - ра **падарка** додан (Лахи). *Мардѣма* да даврай касалӣ **войима** гърифт (Шк.), *Йа хело* ай **паника** тарсида мурдан (Ёвон), *Баракат* дар **тичоратай** (Кх.), *Одамой* ҷалов коршуна **бизнес** меган (Қ.). **Офиз-о** базми хуб каан (Шк.), *Да туйтон* йагун **артиси** номӣ набѣд (Чк.). *Акрам-а* давлени задай, дѣсти ростѣш **фълач** (Қ.). *Пир* шѣдѣм, *ина* поҳом **шал** шѣдан доран (Қ.). *Ура* балниса бѣрдан, **паралич** шидай (Кх.).

6. Калимаҳои арабие, ки дар лаҳҷаҳои арабӣ аз ҷиҳати фонетикӣ ҳазм гардида, ҳамчун диалектизм бо дигар вожаҳои арабиасл ва тоҷикӣ синоним шудаанд: **авқот** (ақвот) - **та‘ом** (хӯрок), **ал** (аҳл) - **қовил** (қобил, чаққон, гапдаро), **албатара** (албатта) - **мумкин** (ҳа, шояд, эҳтимол), **арбада** - **мағал** - **чанчол** (низоъ, хархаша, ғавғо), **ас** (асло) - **ҳичгаҳ** (ҳеч гоҳ), **аҳс** (акс) - **наҳс** (касофат, йакрав, гарданшах), **дақ** - **фартут** (пири барҷомонда), **ҳасус** (ҳасуд) - **бахил** (чашмгурусна, нотавонбин), **върам//върам** (варам) - омос, **дуйно** (дунӣ) - **олам** - **чаҳон** (гетӣ), **ихбол//иғбол** (иқбол) - **толи//толе** (толеъ), **кийона** (киноя) - **та‘на** (таъна, миннат), **лавз** (лафз) - лаҳҷа (гуфтор), **ҳоли** (ҳола) - **ҳозир**, **чазир** - **вайрон** (хароб), **шай** (дуруст) - **сахат** (сиҳат) ва ғайра. Чанд мисол: *Ай ҳаму авқот камтар бӯте (Ҳак.). Ёагун та‘ом ёо хурданӣ доре, бийоре (Кҳ.). Фарзан ҳархеле ки набоша, ал боша (Хов.). И дъхтараки қовил ай ҳаму қъшлоқ - ай (Қч.). Бин, ки арбада ай гъҷоҳай (Хум). И гулако чӣ мағал мекънан, ёагун саркалун доран? (Вқ.). Чанҷоли увора мън ръжд карда натунистум (Яр.). Райи Сарихосор хеле чазирай, акъ оста - оста обод меша (Сх.). Гъ чи нъҳс дорӣ, ки иқа харовӣ (Мум.). Да и змини хароб катишка намеша (Хов.).*

Аз тавсифи мухтасари мақоми калимаҳои арабӣ дар созмон додани вожаҳои ҳаммаъно ва наздикмаъно аён мегардад, ки онҳо бештар дар забони адабӣ хусусияти умумиистеъмолий пайдо карда, сипас тавассути воситаҳои ахбори омма-радиою телевизион, рӯзномаю маҷаллаҳо ва нутқи намояндагони табақаҳои зиёию фарҳангӣ интишор ёфта, хосияти умумӣ мегиранд. Ба қавли Ғ. Ҷӯраев «Аммо муносибати забони адабӣ бо шева протсессии ниҳоят мураккаб буда, тамоми соҳаҳои инкишофи лексикаро фаро мегирад. Аз ин рӯ, дар такмил ва васеъ шудани доираи калимаҳои синонимии шева забони адабӣ омили бағоят муҳим ҳисоб мешавад, агар ин муносибат то Револютсияи Октябр чандон пурсамар набошад, дар шароити имрӯза, баръакс, ниҳоят авҷ гирифта, сабабгори ба унсурҳои шева зам гардидани чандин воҳидҳои забони адабӣ мегардад» [69, 229].

Қои таачҷуб нест, ки дар силсилабандии вожаҳои ҳаммаъно ва наздикмаъно калимаҳои арабӣ ба ҳайси як унсури ғабол ширкат меварзанд. Зеро ҳадафи истифодаи синонимҳо равшан ва ғасеҳ нишон додани баёни воқеият ва ифодаи фикр мебошад, на ин ки барои иваз намудани калима.

Синонимҳо вобаста ба теъдоди калимаҳои ҳаммаъно ва наздикмаъно силсилаи синонимиро ташкил медиҳанд. Дар силсилаҳое, ки аз ду ва зиёдтар калимаҳо ба ҳамдигар синоним шудаанд, яке аз онҳо дар муҳити шеваи ҷанубӣ ба сифати сарсилсила ё доминант эътироф мегардад. Масалан, дар ин силсила калимаи арабии **аҳмақ** нисбат ба муродифҳои арабию тоҷикии худ бештар ғаҳмо, серистеъмол ва барои ифодаи матлаб мувофиқтар мебошад ва доминант ё сарсилсилаи зерин эътироф ёфтааст: **аҳмақ** - аблаҳ - гӯл - нодон - бетамиз - кундфаҳм. Ё ин ки вожаи **арасот** дар шеваи ҷанубӣ барои ифодаи мағҳуми «бисёрӣ» ба кор рафта, нисбат ба синонимҳои худ аз қабилӣ **маҳшар, қийомат, мул, ғьраймон**, дар баъзе лаҳҷаҳо ҷун сарсилсила ба кор меравад: **арасот - маҳшар - қийомат - мул, зийот // зийод, ғьраймон**. Айни ҳамин ҷиҳат ба вожаи **бало** сарсилсилаи қатори синонимии **оғат - мьсибат - бадбаҳтӣ** низ тааллуқ дорад: *Мирзо Одил-а барои шайтуниш қади **бало** шъмъш мебинъм (Кг., Лш.). Ай **оғатой** охиризьмон натарсӣ, бъра да лави дарйо хъна рост кън (Қ.). Бечора бача ҳоли намедуна, ки да хънашън **мьсибат** шидай (КҲ.). Ай мърдани фарзанда зийот **бадбаҳтӣ** мешава, ё не! (Шк.).*

Теъдоди вожаҳои синонимӣ, ки бо ширкати калимаҳои арабӣ ташаккул ёфтаанд ва силсилаҳои муродифиро ташкил додаанд, аз ҷиҳати миқдор якхела нестанд. Баъзе силсилаҳо аз ду муодил ва қисми дигар аз се ва аз он ҳам зиёдтар аъзо доранд. Ш. Исмоимлов вобаста ба ин паҳлуи масъала диалектизмҳои синонимии лаҳҷаи водии Раштро ба ду гурӯҳ ҷудо кардааст: 1) синонимҳое, ки аз ду муодил иборатанд; 2) синонимҳое, ки муодилҳои зиёд доранд [46, 250-251] ва ба ҳамин монанд дар баррасии муродифоти лаҳҷаи кӯҳистони Ҳисор И. Сулаймонов қатори муродифҳоро ба дуаъзогӣ ва бисёраъзогӣ тақсим кардааст [188,16].

Дар така ба таснифоти боло мо силсилаҳои синонимии дар шеваи чанубӣ бо ширкати вожаҳои арабӣ ба вучудомадаро ба ду гурӯҳ чудо менамоем: а) синонимҳое, ки аз ду муодил (чузъ ё калима) иборатанд. таркиби онҳо аз ҷиҳати баромад ва мақомашон дар лексикаи лаҳҷаҳо гуногун мебошад. Дар ин гуна силсилаҳо дар баробари вожаҳои арабӣ унсурҳои луғавии умумиточикӣ, диалектизмҳои лексикӣ, калимаҳои иқтибосии туркӣ-ӯзбекӣ ва русӣ-аврупоӣ яке аз чузъҳои силсиларо ташкил додаанд: Чунончи: ‘адо - тамом, ҳақорат – дъшном // дъшмон, чавс (чафс) - зич, чазаба - хайбат, шамол - бод, фотийа - ду‘о, ҳаво - осмун, нъқроз - (микроз) - қайчӣ, рост - туғрӣ, мизон - тарозу, қариб//қарив - назлик, қавр-гур, арус - келин, мъкофот - падарка, ме‘да - жилудка (желудка) ва амсоли инҳо. Чанд мисол: *У гап - а рост-ша мезана (Қ.). Чи гапи зийот меге туғри гап задайсай (Шк.,Қх.). Ме‘дам дар(д) каейсай (Қх.). Чӣ қоқ задай?- Жилуткам гам мета (Қх.).*

б) Синонимҳое, ки муодили зиёд доранд. Дар ин қабил силсилаҳо муродиф шуда омадани калимаҳои арабӣ, тоҷикӣ, тоҷикии лаҳҷавӣ ва иқтибосиро мушоҳида кардан мумкин аст. Чунончи: авлод - қа‘м, акрабо - хешу тавор - зурйот; аврат - айол - зан - за‘иф - хонангӣ (завҷа, ҳамсар); ақив // ақиб - қафо - пас - дум - думъ - пъшт - дъмбол; бахил - мъмъсък - кънъск, ҳасус - зихна - ноида - чаш(м)гъшна; чавр - чъфо - ситам - зълм - азоб - уқъбат (шиканча, ранҷ), давлат - бахт - иқбол - ихбол - толи // толе‘ // не‘мат; дала - мунофиқ, минарав - хаваркаш - шурандоз; қишлоқ - маала (маҳалла) - гъзар - қария (деҳа, русто); пол - фарш - зъмин; доғ - тамға - нишона - печат (мӯҳр) ва амсоли инҳо. Намунаи нутқи лаҳҷавӣ: *Хъсъръм мо-ра чаври бисйор дод (Муъм.). Пешо бойу мълоҳо чафо-тун медодан, ҳозир шъкр тинҷем (Шк.). Эй очаи чун, чува калон-ум карди, нънъм додию ситам ба чунъм кардӣ (Фолклор. Қх.). Пеитаро бойо мардум-а бисйор зълм мекаан(Гик.). Ма и гулаку санг-а азоб дида калун каум (Ҷк.). Давраҳои чанг-ун-да уқъбат зийод дидем (Вк.).*

Калимаҳои синонимиро вобаста ба мансубияташон ба ҳиссаҳои нутқ ба гурӯҳҳои исмӣ, сифатӣ ва зарфӣ чудо менамоем. Калимаҳои феълии арабӣ дар шакли луғавӣ имконияти маҳдуди ташкили қатори синонимҳоро доранд. Калимаҳои арабӣ бештар бо феълҳои ёвари тоҷикӣ ҳамроҳ омада, дар сохтани феълҳои таркибии номи хизмат мекунанд. Бо сабаби танҳо шаклҳои луғавии калимаҳои арабиро ба риштаи таҳқиқ кашидан мо аз баррасии калимаҳои сохта, мураккаб ва таркибӣ худдорӣ менамоем.

2.2.1. Калимаҳои синонимии исм.

Пӯшида нест, ки миқдори калимаҳои исмӣ дар забон нисбат ба дигар ҳиссаҳои нутқ хеле афзалият дорад. Дар ин ҷода калимаҳои синонимии гурӯҳи исм, ки бо ширкати вожаҳои арабӣ ба вучуд омадаанд, истисно нест. Онҳо фарогири мавзӯҳои гуногуни ҳаёти одамон мебошанд. Қатори муродифҳои исмро вобаста ба муносибаташон ба инсон ва ашёву ҳодисаҳо ба ду гурӯҳи калон тақсим мекунем: 1) синонимҳое, ки мафҳумҳои ба инсон тааллуқ доштаро ифода мекунанд; 2) синонимҳое, ки барои ифодаи мафҳумҳои ғайри инсон ба кор мераванд. 1) Калимаҳои синонимие, ки ба инсон тааллуқ доранд. Аз рӯи фарогирии мавзӯӣ онҳоро ба таври зайл тасниф менамоем: а) силсилаи синонимие, ки мафҳуми хешу табориро ифода мекунанд: **арӯс - келън, акрабо - авлод - зурйот // зирийод** (хешу табор), **аврат - айол // ийол-за‘иф-зан** (завча, ҳамсар), **волида - оча** (модар), **ворис - соҳибдарақ - мътako - меросхур** (пуштупаноҳ), **ойила - хонавода - аҳли байт** (зану фарзандон), **сойиба - бева** (бевазан, бешавҳар) ва ғайра; б) қатори синонимҳое, ки барои номгузории узвҳои бадани инсон ба кор мераванд: **қад - қомат, ме‘да - шкамб** (меъда), **тавқ - манаҳ - килйак** (ҷоғ), **ҳалқ - гулун** (гулӯ); в) калимҳои синонимии исмие, ки мафҳуми шуғл ва пешаи одамонро нишон медиҳанд: **навкар - хизматгор, ходим - чокар** (пешхизмат), **маълим - устоз** (омӯзгор), **табиб - дъхтър** (духтур), **хофиз//офиз - артис** (сароянда, овозхон); г) калимҳои синонимие, ки мафҳуми муносибати байни одамонро ифода кардаанд: **рафиқ - шарик** (ҷӯра, дӯст, ошно), **ҳариф - рақиб, ноз -**

ишва - карашма ва ғайра; ғ) калимҳои синонимие, ки номи амалҳои ба инсон хосро ифода мекунад: **рақс - ‘усъл - арғъшт** (бозӣ, рақс), **хайрот - назър - садақа** (бахшиш), **фатво-ҳъкм** (қарор), **мъзд - ойлик** (маош), **кайф - майишат** ва ғайра; д) калимҳои синонимие, ки мафҳуми абстракти ба инсон хосро далолат мекунад: **икбол - толи // толе‘ - саодат** (бахт), **русум - қойида - та‘омил // та‘омъл** (анъана, урфу одат), **хавос - хавотир** (ташвиш, бесаранҷом), **хотир - хайол - фикр - орзу - ҳавас - гъмун** (гумон, андеша), **изо - ҳайо** (шарм) ва амсоли инҳо.

2) Калимаҳои синониме, ки барои ифодаи мафҳумҳои ғайри инсон ба кор рафтаанд. Калимаҳои ин гурӯҳро аз рӯи мавзӯъ ва маънояшон ба тариқи зайл тақсимбандӣ мекунем: а) Исмҳое, ки мафҳуми маконро ифода мекунад: **дънийо//дуйно-‘олам** (ҷаҳон, гетӣ), **бино - иморат, манзил - хуна, қавр - гӯр - търбат, хайот - томарқа - боғча, хазина - ганчина, ‘арш - фалак, мабраз - ҳаллоҷо** (ҳочатхона), **марқад - мазор** (гур) ва монанди инҳо.

б) Исмҳое, ки мафҳуми замонро далолат мекунад: **вахт (вақт) - зъмрон** (замон) - **ҳин - гоҳ//гаҳ - ғот** (вақт), **давра - замона - ме‘од - майор//ма‘йор** (вақт), **събҳ - сахар** (бомдод), **зъхр - пешин** (нисфирӯзӣ); в) Исмҳое, ки барои ифодаи мафҳуми чизу чора ба кор мераванд: **мол - мълк** (дорой, чизу чора), **мол - ҳайвон, авзол // авзор** (асбобу анҷом) - **коло** (чиҳоз), **бисот - қолин - палос - гилем, айнос - солим** (тӯҳфа, мукофот ба ғолибони мусобиқа), **маһр – қалинг // бисот** (чиҳози арӯс) ва ҳоказо; г) Исмҳое, ки номи зебу зиннати занонро ифода мекунад: **ҳалқа // ҳалқа // алқа - гъшвор // гушвор, ақиқ // ҳақиқ - дур (р) - марҷон; ғ) Исмҳое, ки мафҳумҳои диниро далолат мекунад: нъмоз - ‘ибодат** (тоату ибодат), **фотийа** (фотиҳа) - **ду‘о** (дуо), **ҷаннат - биҳишт, қийомат - охират - ҳашър** (растоҳез), **закот - ‘ушр** (андоз), **ихлос - боварӣ - эмун** (имон) - **эҳтиқод** (эътиқод), **қазо - қадир - тақдир, толи // толе‘ - қимат** (сарнавишт) ва ғайра; д) Исмҳое, ки номи ҳодисаҳои табиатро мефаҳмонанд: **хаво-осмун, ҳавл//авл-бух** (буғ), **раъду барқ - шамол - бод; е) Исмҳое, ки мафҳумҳои тиббӣ ва номи**

бемориҳоро мефаҳмонанд: **върам//върамб - омос** (варам), **нъхс** (нукс)-**илат** (иллат), **очиз - кӯр** (нобино), **даба - чури - върам** (омоси байни пойҳо), **саҳат - солим** (тандуруст), **фълач - шал - паралич** (фалачи дасту пой) ва ғайра; ё) Исмҳое, ки мафҳуми либос ва матоъро ифода менамоянд: **мато//мато‘ - газвор - материйал, мол-мато‘, либос - пъшок//пушок** ва ҳоказо; ж) Исмҳое, ки мафҳумҳои асотирӣ ва фавқуттабииро далолат менамоянд: **иблис – шайтун // шайтон, ифрит - дев - чин, сеһр - чоду, бало - офат - зийун - чундор** (мавҷудоти ба чашм ноаён) ва монанди инҳо; з) Исмҳои маънӣ: **һазл//азъл//азл-мазоқ** (мазоҳ), **васваса - иғво, дайн - исбот** (собит), **диққат -э‘тибор//эхтибор, ихтиёр-майл** (хоҳиш), **қадър - қимат - овру** (обрӯй), **макр - ҳила, маҳсат - ният - қаст** (қасд, ҳадаф), **хотир - йод - хийол** (хаёл), **нанг - номус - ор** (шараф) ва мисли инҳо.

Қайд кардан ҷоиз аст, ки дар қаторҳои синонимӣ падидаи таҳаввулоти калимаҳои арабӣ, муносибати онҳо бо вожаҳои адабӣ ва лаҳҷавии тоҷикиасл ва унсурҳои луғавии забонҳои дигар инъикос ёфтааст.

2.2.2. Калимаҳои синонимии сифат.

Ашӯ, чӣ қадаре, ки зиёд бошад, аломату хусусиятҳои он ҳамон қадар меафзояд. Маҳз аломату чигунагӣ барои фарқ кунонидани ашӯ аз предмети дигар хизмат мекунад. Теъдоди калимаҳои арабии сифатӣ, ки дар шеваи чанубӣ бо вожаҳои дигар силсилаи синонимӣ барқарор кардааст, нисбат ба исмҳо камтар бошад ҳам, дар қиёс бо дигар ҳиссаҳои нутқ зиёдтаранд. Онҳо дар робита бо муносибаташон ба ашӯ ба ду гурӯҳ ҷудо мешаванд: 1) Сифатҳое, ки хоси инсонанд. Дар силсилаҳои синонимии ин гурӯҳ хислат, хусусиятҳои ботинии одамон, аломату чигунагӣ, намуди зоҳирии одамон инъикос ёфтааст; а) сифат-синонимҳое, ки хислати одамонро ифода мекунад: **аблаҳ - аҳмақ - гӯл -нодун** (гаранг, кундфаҳм), **зу‘м - йарав - йалава - гарданшах** (нофармон), **ал // аҳл – қовил // қобил - гапдӯро, ахс - наҳс - йаграв** (гарданшах), **бахил - ҳасус - мумсӯк - кънъск - зихна** (чашмгурусна), **қобил - чакқон, дун - ҳасис - нокас, мъчмал - мъғамбир -**

танбал - гаранг (сусткор) ва ғайра; б) Сифат - синонимҳое, ки дараҷаи иҷтимоӣ, аломатҳои физиологӣ ва синнусолии одамонро нишон медиҳанд: **дақ - фартут** (пири барҷомонда), **фълач - шал - паралич** (фалач), **кофир - гунаҳкор - бедин** (ғайридин), **солим - сихат, дайус - нобакор, қорун - бой** (бадавлат, сарватманд), **фақир - мъскин - бечора - қашшоқ** (камбағал), **чалав - фоҳиша, азим - лъмб - калун** (бузург), **сағера - йатим, шай - сахат - саломат** (тандуруст), **сойиба - бевазан - мъчаррад, далла - мунофиқ - ғайбатчӣ - хаваркаш** ва ғайра. 2) Сифат - синонимҳое, ки ба ашёҳои гуногун мансубанд: **афлос//ифлос - чиркин, қахт//қарт//қаат** - камчин (ноёб), **маҳкам - пушида - баста, рост - туғрӣ, салот - вайрон - хароб** (валангор), **серун - салқин, съкут - хомуш - ором, тойир (тоҳир) - пок - покиза - ҳалол - тоза, ҳаръм - макру//макрух - нопок - касиф** (мурдор), **чавс (чафс) - зич** (анбух), **чазир - хароб - вейрун** (вайрон) ва ғайра.

2.2.3. Калимаҳои синонимии зарф.

Силсилаи зарф - синонимҳо дар шеваи ҷанубӣ бештар зимни ифодаи мафҳумҳои тарзи амал, миқдору дараҷа, макон ва замон ба кор рафтаанд. Ҷунончи: а) тарзи амал: **ҷакун - зъд - тез, мъхайар - ҳайрун - ҳаросон, хуфйа - махфӣ** (пинҳонӣ), **чалд // чалт - фавран** (очилан, таъҷилан) ва ғайра; б) миқдору дараҷа: **зийот // зийод - фъраймон** (фаровон), **сал(сахл) - андак - камтар, бутън - тамоман - пурра, ‘арасот - маҳшар - бисёр - мул** ва ҳоказо; в) замон: **мъдом//мъдъм - доим - ҳамеша, ҳозир - ҳолӣ, събх - саһар - кали саһар** ва ғайра; г) макон: **ақиб//ақив - қафо - пас - пъшт - дум - дъмбол, охир - анҷом - тағ//таҳ - пойин - пойин // пойун** ва ҳоказо.

Аз тавсифи мухтасари синонимҳои зарф маълум мешавад, ки ин гурӯҳи вожаҳо бо вучуди кам будани теъдодашон барои амиқ нишон додани аломати аломат, аломати амал ва ҳолату вазъият дар нутқи лаҳҷавӣ истифода шудаанд.

2.2.4. Синонимҳои чуфтистеъмол.

Дар адабиёти илмию таълимӣ ба синонимҳои чуфтистеъмол ин гуна таъриф додаанд: «Калимаҳоеро, ки пай дар пай омада, барои пурра ифода намудани маъно ёрӣ мерасонанд, синонимҳои чуфт меноманд» [64, 86].

Дар забони адабӣ оид ба зиёд будани теъдоди синонимҳои чуфт, гуногун будани тарзи истеъмол ва маъноии луғавии онҳо таъкид шуда, қайд карда мешавад, ки «синонимҳои чуфт аз ду калима иборатанд; дар таркиби онҳо калимаҳоеро дучор мешаванд, ки аз истеъмол баромада кӯҳна шудаанд: **боғу роғ, каму кост, долу дарахт (дору дарахт), качу килеб, зоғу заған**; ҳар ду калимаҳои таркиби онҳо маъноии луғавии худро гум кардаанд ва танҳо дар шакли чуфт ба кор бурда мешаванд: **карру фар, бачу кач, ҳангу манг, хоку мол**; калимаҳои тарби синонимҳои чуфт ба як ҳиссаи нутқ мансубанд» [66, 43-48].

Дар байни ду калимаи синонимӣ чун воситаи алоқаи грамматикӣ агар дар забони адабӣ пайвандакҳои пайвасткунандаи пайиҳами ва,-у,-ю нисбатан нақши муҳим дошта бошад, пас дар шароити шеваи ҷанубӣ ин нақшро бандаки изофӣ иҷро мекунад: **хоми кърк** ва ё ин ки онҳо дар шакли озод дучор меоянд: **угам ба‘д, соз дъръс, хуб нағз, камун милтиқ** ва шевашиносон сабаби инро дар мувофиқати зичи маъноӣ ва дар матн иваз карда тавонистани чунин синонимҳо доништаанд [69, 235-237].

Бояд иқрор шуд, ки дар таҳқиқоти мо хусусиятгирии синонимҳои чуфт бо ширкати калимаҳои арабӣ ҳам ба монанди забони адабӣ: **қаду қомат, кадру қиммат, моль мълк, тобаю тазар‘, ақль фаросат** ва ҳам дар намуди қолабҳои лаҳҷавӣ: **аҳмақи гаран, наҳси касофат, пири дақ** (фартут), **ҳоли ҳозир** ва ғайра дучор мешаванд. Мисолҳо: *Моль мълк-а Хъдо додастъи, ақль фаросат - а не (Кҳ.). И наҳси касофат ай гиҷо умад, ҳоли ҳозира хъдъи даф-ъи кънен (Шк).*

Аз мазмуни синонимҳои чуфтистеъмоли дар боло овардашуда бармеояд, ки ҷойи калимаҳои арабӣ дар таркиби онҳо устувор буда, бештар ба сифати калимаи асосӣ қорбаст мешаванд ва вожаҳои дигар барои тақвияти маъноии

онҳо ба кор рафтааст: **маргу мурда, қаһру ғазаб, балою офат** ва ғайра. Мисолҳо: *Тъ чӣ хел ошноӣ, ки дар маргу мърдамун намийой (Қ.). Сари қаһру ғазаб зан-ша хуб задай (Вк.). Худованди карим бандаҳо-ша ай балою офатҳои охиризамон нигоҳ бӯдора (Кх.).* Ё ин, ки дар ҳолати дигар мушоҳида мекунем, ки чузъи дуҷуми синоним чуфт калимаи арабӣ маҳсуб ёфта, он барои тавзеҳи калимаи тоҷикӣ ба кор рафтааст: **сахти бахил, бахту иқбол//ихбол, бечорай мъскин** ва ғайра.: *Ай навруйидо пъл қарз накъне, бисйор сахти бахилан (Кх.). Хӯдо бахту ихболъи бӯта мактав-а нағз хунда тамом кад, Россияи ройи менъм (Қ.). Бечорай мъскин гиҷо, ки нарава шата мехъра (Кх.).*

Таркиби синонимҳои чуфтистеъмол аз ҷиҳати баромад гуногун мебошанд: а) синонимҳои чуфте, ки ҳар ду чузъашон калимаи арабӣ мебошанд. Ин қабил синонимҳо ҳам дар таркиби луғавии забони адабӣ ва ҳам дар лексикаи шеваи ҷанубӣ зиёд истеъмол мешаванд: **қаду қомат, қадрӯ қимат, ҳазлу мазоқ, молъ мълк, ҷабру ҷафо, рақсъ усьл, офату бало, наҳси касофат, хуснъ ҷамол** ва ғайра.: *Дъхтари бобий Шариф - а Хӯдо қаду қомат, хусни ҷамол ақли расо додастуи, ҳар ки келинъи кӯна бӯрд мекна (Мум.). Майдун, ки бӯрмадӣ рақсъ усьл бӯкъ (Вқ., Лахи).* б) Синонимҳои чуфте, ки чузъи аввалашон калимаи арабӣ буда, чузъи дуюмашон калимаҳои умумитоҷикиянд: **маргу мърда, фақиръ бечора, зълмъ ситам, ақлу тамиз, ақлу фаросат, айбу шарм, аҳмақи гаранг, қаду баст** ва монанди инҳо: *У мардаки беҳад берувай, айбу шарма намедуна (Вқ.). Бачаи додаръм қадъ бастии бӯзеб дора, неким ақлъ фаросатъи камтарай (Ёвон.).* в) Синонимҳои чуфте, ки чуфти аввали онҳо вожаи тоҷикӣ ва чузъи дуюмашон калимаи арабӣ мебошанд: **шарму хайо, бахту саъодат, бахту толи//толе‘. сахти бахил, даму нафас, пири дақ** ва ҳоказо: *Вом ҳолийам зъндаҳай, пири дақай (Қ.). Даму нафаси боби эшон зурай (Кх.).* г) Чузъи дуҷуми синонимҳои чуфтро диалектизмҳои лексикӣ ташкил додааст, ки онҳо барои муассиру пурқуват баромадани фикри гуфташуда кӯмак кардаанд: **аҳмақи калайи хар, балову ачина, аблаҳу гӯл, бахили кӯнъск** ва ғайра.: *Кор-о ай саһар*

маза надора, саргардун шийем, аһмақи калайи хар шийем (Ҷк.). Бачаҳой ҳозира ай **балову ачина** наметарсан(Қ.). Ғ) Ҷузъи якуми синонимҳои чуфтро калимаҳои туркӣ-ӯзбекӣ, ҷузъи дуюмашонро унсурҳои иқтибосии арабӣ ташкил додааст: **туйу маһрака//моһрака, қишлоқу маһалла...:** *Вай - а ай хунаш намеювен, да туйу маһракаҳо гаштай (Ҷк.). Чанд қишлоқу маһалаҳой Кулоб-а гаштъм, ай у дига хавар найофтъм (Шк.).*

Ба ҳамин минвол, дар лаҳҷаҳои ҷанубӣ синонимҳои чуфт ҳамчун воситаи тавоноии ифодаи фикр ва чун воситаи ҳиссию ифоданокии баёни андешаҳо ба кор рафта, калимаҳои арабӣ якҷоя бо вожаҳои дигари арабиасл, калимаҳои умумихалқии тоҷикӣ, диалектизмҳои луғавӣ ва вожаҳои иқтибосии туркию ӯзбекӣ дар шакли дугона синонимҳои чуфтро созмон додаанд.

Ҳамин тавр дар лексикаи шеваи ҷанубӣ калимаҳои аз ҷиҳати луғавӣ маъноӣ баробар ва наздик дошта бо хусусиятҳои зиёди луғавию маъноӣ ва тобишҳои гуногуни услубӣ баъзан чун унсурҳои ғаҷол ва гоҳо чун калимаҳои каммаҳсул барои қонеъ гардонидани талаботи мардум, ба нутқ бахшидани обуранги бадеӣ ва таъсирбахшии сухани гӯянда ба кор рафтаанд.

2.3. Калимаҳои антонимӣ.

Калимаҳои антонимие, ки бо иштироки бевоситаи иқтибосоти арабӣ рӯи кор омадаанд, аз ҷиҳати миқдор нисбат ба синониму омоним ва вожаҳои сермаъно чандон зиёд нестанд. Дар адабиёти илмию таълимӣ ва фарҳангномаҳои соҳаи забоншиносӣ ба антонимҳо чунин таърифро муносиб дидаанд: «Антонимҳо (аз юн-anti-зид+опута-ном) калимаҳое мебошанд, ки маъноӣ ба ҳам зид доранд» [198, 30].

Роҷеъ ба муҳимият ва зарурати корбурди антонимҳо профессор Ҳ. Мачидов дуруст таъкид мекунад, ки «Мутазодҳо ё антонимҳои луғавӣ аз ҳодисаи ниҳоят инкишофёфтаи забони тоҷикӣ ба шумор меравад. Онҳо бо раванди ҳодисаҳои ба ҳам зиди табиат ва ҷамъият робитаи бевосита доранд ва инъикосгари қонуниятҳои ягонагии олам ва муборизаи ба ҳам зидҳои

пахлуҳои мухталифи он буда, тазодҳои олами воқеиро дар шакли воситаҳои ифоданоки луғавӣ акс мекунанд. Аз ҳамин нуқтаи назар маъноҳои ба ҳам зиди худи як калимаи чудагона мутазод ё антонимҳо номида мешаванд» [57, 81-82].

Шаклҳои воқеъшавии антонимҳо гуногун буда, онҳо дар намуди луғавӣ, грамматикӣ ва услубӣ арзи вучуд доранд. Дар таҳқиқи зухуроти антонимшавӣ бо ширкати калимаҳои арабӣ дар шеваи ҷанубӣ мо диққати асосиро бештар ба антонимҳои луғавӣ равона месозем.

Калимаҳои арабӣ дар низоми лексикӣ шеваи ҷанубӣ раванди азхудшавиро аз сар гузаронида, онҳо асосан унсурҳои луғавӣ ба таркиби луғавӣ забони адабӣ воридшудае мебошанд, ки тадриҷан хусусияти умумӣ пайдо карда, ба сифати унсури ҷаҳли нутқ дар лаҳҷаҳои шеваи ҷанубӣ эътироф гардидаанд. Дар натиҷа онҳо бо калимаҳои дигари арабӣ, бо вожаҳои умумихалқӣ тоҷикӣ, бо диалектизмҳои луғавӣ ва бо баъзе калимаҳои иқтибосии забонҳои дигар муносибати зидмаъноӣ пайдо кардаанд. Чунончи:

1) Унсурҳои луғавӣ аз забони арабӣ иқтибосшуда бо ҳам дар муносибати антонимӣ қарор гирифтаанд: **аввал - охир**, **‘ид - ‘азо**, **ҷаннат - ҷаҳаннам**, **кофир - мусулмон**, **бахил - сахӣ**, **қорун - фақир**, **шаҳд - зъқъм**, **хайот - марг** ва ғайра. Чанд мисол: *Да ҷойи мо авал подара ҳай мекънан, ай охир чакалак-а (Қ.). Да и динӣо қорун камай зийот - ъш фақирай (Ҷқ.,Ғқ.). Да рузи ‘ид хонашуи - да ‘азо шид (Қ.). Босмачийо хъдъшуна мусулмону тарафдорой хъқъмат - а кофир мегуфтан (В-қ.).*

2) Калимаҳои арабӣ бо вожаҳои умумиточикӣ муносибати зидмаъноӣ пайдо кардаанд: **аврат - мардак**, **айол//ийол** - мардина, **ифлос** - тоза, **зийод//зийот** - кам, **қимат** - арзон, **водӣ** - кӯҳ, **васе’//васӣ** - танг, **‘акрабо** - бегуна//вегуна, **ақиб** - пеш ва ҳоказо. Баъзе намунаҳо аз нутқи лаҳҷавӣ: *Айоло қор мекардан то нисми шава, мардина кам бӯд, ҷанги Гирмун рафтавъдан (Қ.). Миру (меҳру) оқибат кам шийаст ‘акрабойам йакеву*

вегунайам (Вқ.). *Ақиб гаштан ба марг-а баробар бѣд, фақат ба пеш мегуфтан* (Кх.). *Даври касалийонда орд йаке қимат шиду бинзин арзон* (Лахи.).

3) Калимаҳои арабӣ бо диалектизмҳои лексикӣ, ки хоси лаҳҷаҳои чудогонаи шеваи ҷанубӣ мебошад, антоним шудаанд: **ашқар** - мѣндѣк (қадбаланд-пақана), **чақун** - ландаҳър (танбал), **рабано** (хароб)- фарбӣ (фарбех), **оқил** - ҷиндӣ (ҷиннӣ, девона). Мисолҳо: *Нахо ки ҳами ашқари бадвойимара бай и мѣндѣк гуштин андозан* (Шк.). *Ландаҳъро да асқари амқа чақуне шаван, ки* (Кх.). *Бачам, йагун ҷурай оқил надорӣ, ҳамашун ранги ҷиндӣ метован* (Ғк.).

4) Калимаҳои арабӣ, ки дар шеваи ҷанубӣ худашон бевосита хусусияти диалектизми лексикиро соҳиб шуда бо калимаҳои дигари тоҷикӣ зидмаъно гардидаанд: **қазир** - овод(обод), **ал** (аҳл)-сур (вахшӣ), **‘арасот** - кам, андак, **ахс** - гапгир, **бисмил** - зинда, **вѣрам // вѣрамб** (фарбех) - қоқ (хароб), **зойит** - кам, **зу‘м // зуъм** - хандонрӯ, **саат // сахат** - касал, **кѣфр // куфр** (бад) - хуб, **дунйо // дуйно** - охират, **ча‘м** - тит (парешон), **лаҳм** - сағал (устухон), **мѣдъм** - га-га (гоҳ-гоҳ, баъзан), **мочир** (муҳочир) - **тахҷой** (муқим) ва ғайра. Чанд мисол: *Ҷанг қазир менаву мардъм обод* (Қ.). *Ойликъм зойит шийаст, пештаро кам мегурифтъм* (Ғк.). *Атат саат шид? - Не, ҳолиям касалай* (Мум.). *Қушлоқой мо-да таҳҷойӣ камай мочир бисйорай* (Кх.).

5) Калимаҳои арабие, ки бо вожаҳои иқтибосии тӯркі-ӯзбекӣ ва русӣ - аврупой дар доираи лаҳҷаҳои ҷанубӣ антоним шудаанд: **мотам** - байрам (ид), **‘азо** - туй, **ҳариф** - ҷӯра, **секин** (сокин) - йурға, **ҳозира** (муосир) - **ескӣ** (қадима); **мѣкофот**-иштароф (ҷарима), **ифлос**-фасон (тоза, зебо шинам) ва амсоли инҳо. Мисолҳо: *Сари қишлоқ-унда ‘азо, да таҳъи туй рафсай* (Шк.). *Ҳозирао нимҷунан, мардъми ески танътуш дошт* (Ғм.). *Мѣкофот-ша шиштасть, маст шидас, милисао иштароф карданъи* (Қ.).

Дар робита ба теъдоди калимаҳои антонимӣ масъалаи муайян намудани шумораи муодилҳои зидмаъно ба миѣн меояд, ки мо онҳоро ба ду гурӯҳ: а) антонимҳои дуаъзо; б) антонимҳои бисѣраъзо тасниф менамоем: а)

Антонимҳои дуъзо: **авал-охир, ваҳшӣ-ром, саҳат-касал, меҳнат-роҳат, сағир-кабир, ҷазир-овод**, ва ғайра. Мисолҳо: *Давлат сағиру кабира ҳамара китобхуну босавод кад (Шк.).Авал меҳнатъ ба 'д роҳат гуфтан калонмън (Кх.).*

б) Антонимҳои бисёраъзо: **аҳмақ, аблах, чоил // чоһил, нодун, гаранг, кундфаҳм - хишйор, зирак, дуно, бафаҳм; рафиқ, шарик, ошно, дӯст, чӯра - дъшман, хасъм, бегуна, ақрабо, хеш, хешу табор, зурйот // зирийот, авлод - бегона; - мъмсик, кънъск, зихна, нодида, чашмгушна - сахӣ, дъсткъшод; фақир, мъмкин, бечора, камбағал, қашшоқ - қорун, бой, дорам; мъмчмал, ландаҳър, тамбал, нокора, състкор - чақон, чобък, девкор; ҳалол, тойир//тоҳир, пок, соф, тоза - харъм, макру (h), касиф, нопок, ғажд ва монанди инҳо.**

Калимаҳои антонимӣ, ки бо иштироки калимаҳои арабӣ ба вучуд омадаанд, вобаста ба мансубияташон ба ҳиссаҳои нутқ дар заминаи маводи фароҳамовардаи мо асосан ба гурӯҳҳои исм, сифат ва зарф тааллуқ доранд:

1) Калимаҳои антонимии исм: **одам - ҳайвон, аврат, айол//ийол** (зан, ҳамсар) - **мардак, мардина; чаннат, биҳишт - чаҳаннам, дузах; рафиқ - ошно, шарик - хасм, дъшман; водӣ, ҳа(м)ворӣ - ку(h), дара; ҳасрат, ғам, андух - шодӣ, хърсандӣ; 'азо, мотам - базм туй, ҳайот - марг, ачал; меҳнат - роҳат, фойида-зийун** ва амсоли инҳо. Мисолҳо: *Наврӯидо ҷаннату чаҳаннама фарх мекарда бошан? (Кх.).Ҳайот умадан, марг рафтан (Кх.).*

2) Калимаҳои антонимии сифат: **аҳмақ, аблах - хишйор, зирак, дуно; ифлос - тоза, соф; очиз, пир - бино; васе // васи, танг; саат // саҳат - касал, мъмсик - сахӣ, ваҳшӣ - ром, ашқар - мъмндък, ҳалол - харъм, қимат - арзун // арзон; золим - ҳалим, ҳариф, рақиб - шарик, ошно, рафиқ, тоҳир - макруҳ** ва мисли инҳо. Чанд намунаи нутқи лаҳҷавӣ: *Гулақора тарбия кънен ҳалола ай ҳаръм фарқ кънан (Мум.). Мо авало соф рақиб бъдем, калун шидем, рафиқ шидем (Шк.).Ов ҳамай макруҳора тоҳир мекъна (Қ.).*

3) Калимаҳои антонимии зарф: **авал - охир, қариб - дур, зийот // зийод - кам, сьбҳ - шом** ва амсоли инҳо.: *Атам сьбҳ кор мера, шом мийойа (Ҷк).*

Ҷуфтҳои антонимӣ. Антонимҳои ҷуфт бо ёрии пайвандҳои пайвастунандаи «-у,-ю» (-ву) ба ҳамдигар алоқаманд мешаванд. Ба ин паҳлуи таҳқиқ дар осори шевашиносӣ таваҷҷуҳ камтар равона шудааст. Мушоҳидаҳо собит намуданд, ки антонимҳои ҷуфт асосан дар доираи исм, сифат, зарф нисбатан фаъолона дар гардишанд. Чунончи: а) антонимҳои ҷуфтистеъмоли исм: **дурд - у даво, урф - у одат, расм - у рьсум, фойида - йу зийун, динӣю - ву охират** ва ғайра. Мисолҳо: *Расмъ рьсуми ихелӣ нестай, дига хелай (Кх).* *Динӣюву охират-ша андеша надора, коръи дъругувӣ (Қ).* б) Антонимҳои ҷуфтистеъмоли сифат: **аблаҳу фарзона, ҳалолу ҳаръм...**: *Да бисйор чоҳой дъга ҳалолу ҳаръм намеган, мезанан (Ҷк).* в) Антонимҳои ҷуфтистеъмоли зарф: **пешу қафо, каму зийот // зийод, қарибу дур** ва ғайра.: *Каму зийот нагувену чени зуртон маҳрака бкънен (Хов).* *Пештар туй мешид, мемуно ай қушлоқой қарибу дур ҳамаи меумад (Вқ).*

Аз тавсифи мухтасари антонимҳои ҷуфтистеъмол, ки бо ширкати калимаҳои арабӣ дар доираи лаҳҷаҳои шеваи ҷанубӣ густариш доранд, бармеояд, ки таркиби онҳо асосан аз калимаҳои арабию арабӣ ва арабию тоҷикӣ иборат будааст.

Ҳадафи истеъмоли онҳо дар нутқи шевагӣ таъкиди матлаб ва ба таври қотеона ба шунаванда фаҳмондани мақсади гуянда маҳсуб меёбад.

Ба ҳамин тариқ, калимаҳои антонимии шеваи ҷанубӣ, ки тавассути вожаҳои арабӣ ба вучуд омадаанд, шумораи чандон зиёд надошта бошанд ҳам, вале нақши онҳо барои дақиқ ва мушаххас бо ҳам муқобил гузоштани мафҳуми ашёҳо, аломату хосиятҳо ва ҳолату вазъиятҳо дар нутқи лаҳҷавӣ муҳим мебошад. Таркиби антонимҳо якхела набуда, дар ташаккули онҳо дар баробари вожаҳои арабӣ ҳамчунин калимаҳои умумитоҷикӣ, диалектизмҳои лексикӣ ва иқтибосоти забонҳои дигар (туркӣ - ўзбекӣ, русӣ) зиёд мебошад.

2.4. Сермаъноии калимаҳои арабӣ дар шеваи чанубӣ.

Муҳаққиқон зиёд гардидани маъниҳои луғавии калимаро зухуроти сермаъноӣ ва ё полисемия (юн. poly-сер, бисёр+ sema-аломат, маъно) [59, 46] номида, сабаби онро дар дигаргуниҳои иҷтимоӣ, иқтисодӣ ва фарҳангӣ, ки бо таракқиёти ҷомеа марбутанд, донистаанд [69, 249; 46, 291].

Чун дигар қабатҳои луғавию маъноӣ сермаъноӣ низ дар доираи ҳодисаҳои гуногуни забон ва нутқ- унсурҳои лексикӣ, фразеологӣ, морфологӣ, наҳвӣ ва услубӣ ба вуқӯъ меояд. Профессор Ҳ. Мачидов аз ҷониби баъзе муаллифон «якуминдараҷа ва дууминдараҷа» хондани маъноҳои аслиӣ ва маҷозии калимаро ба зери танқид гирифта, барҳақ, чунин навиштааст: «Дар забоншиносии тоҷик беш аз ҳама сермаъноии луғавӣ мавриди баҳс қарор гирифтааст. Роҷеъ ба ин мавзӯё рисолаву мақолаҳои ҷудоғона навишта шудаанд. Бо вучуди он дар бисёр дастуру китобҳои дарсӣ дар мавриди шарҳи ин мавзӯё талқин карда мешавад, ки маъноҳои ҷудоғонаи калимаҳои сермаъноро ба гурӯҳи аслиӣ ва маҷозӣ ҷудо кардан лозим аст, маъноҳои маҷозӣ аз маъноҳои аслиӣ тавлид ёфтаанд, маънои аслиӣ якуминдараҷа буда, маъноҳои маҷозӣ дууминдараҷаанд [91, 11; 30, 21-22; 31, 14]. Дар ҳақиқати ҳол, ҳатто мушоҳидаи сатҳии калимаҳои сермаъноии забони адабии муосири тоҷик дурустии чунин ақидаи беасосро инкор мекунад» [57, 46].

Ҳамин ҷиҳатро шевашиносон ҳам таъкид карда, бештар дар муҳити лаҳҷаҳо сермаъно шудани калимаҳои умумихалқӣ ва диалектизмҳои лексикиро ба мушоҳида гирифтаанд. Чунончи, дар бобати афзалият доштани вожаҳои умумихалқӣ Ғ. Ҷӯраев ин тавр навиштааст: «дар фонди луғати шева (чанубӣ) ҳам калимаҳои умумихалқӣ ва ҳам диалектизмҳои лексикӣ сермаъно шуда метавонанд. Вале сермаъноии калимаҳои умумихалқӣ бештар мушоҳида мегардад, ки ин чанд сабаб дорад: 1) калимаҳои умумихалқӣ қисми асосии (бештари) захираи луғати ҳар як шеvaro ташкил мекунанд; 2) калимаҳои умумихалқӣ дар ҷиҳати доираи шеваҳои ҳамтип ва ҷиҳати гуногунтип

гоҳ баробар ва гоҳ ноҳамвор паҳн мешаванд; 3) дар бисёр мавридҳо ин ё он калимаи умумихалқӣ дар ин ё он маҳал на ба маънои аслий (якум), балки бо мафҳумҳои дуҷум ва сеҷум маъмул аст» [69, 249].

Калимаҳои арабии ба таркиби луғавии шеваи ҷанубӣ роҳ ёфта, ки қисми зиёдашон дар забони адабӣ ба мақоми вожаҳои умумихалқӣ соҳиб шудаанд, ба зухуроти сермаъноӣ дар ҳолатҳои гуногун дучор омадаанд: а) онҳо дар забони асл (арабӣ) чун калимаи сермаъно вучуд доштанд ва бо маъноҳои аслию маҷозиашон ба лексикаи забони адабӣ ва лаҳҷаю шеваҳо ворид шудаанд: **бисот** - 1) ҳар чизи густурданӣ-фарш, гилем, палос; 2) асбобу анҷом, чизу чора [212, 186]; **бисмил** - 1) забҳшуда, сарбурида, кушташуда; 2) истилоҳи тиббӣ: як навъ беморӣ [202, 108; 212, 186]; **васваса** - 1) игво, фиреб [202, 134]; 2) андешаи бад, фикри бад [212, 226]; **водӣ** - 1) воҳа, ҳамворӣ, дашт, сахро [202, 138]; 2) пастӣ, дара, сарзамини фароҳу ободии байни силсилаи кӯҳсор ва ё канори наҳр; 3) соҳил, канорҳои маҷроии об, соҳили дарё [212, 238]; **вучъд//вучуд** - 1) аъзои бадан, ҷисм, тан [202, 141]; 2) ҳастӣ, мавҷудият [212, 246]; **даба // дабба** - 1) истилоҳи тиббӣ: чурра, бодии фатак; он, ки мурғобивор роҳ мегардад [202, 204]; **даво** - 1) дору, дармон; 2) илоҷ, чора [212, 311]; **да‘во** - 1) додхоҳӣ: ҷанҷол, низоъ; 2) иддио, талаби ноҳақ, талаби нодуруст [212, 355]; **дънийо // дъйно** - 1) ҷаҳон, олам, гетӣ; 2) мол, сарват, боигарӣ [202, 252; 212, 399]; **зуъм//зу‘м//зуһм** - 1) кавоқгирифта, бадқавоқ; 2) яқрав, гарданшах [202, 278-279]; **кайф** - 1) ҳолат, рӯҳие, аҳвол; 2) майишат [202, 305]; **кофир** - 1) касе, ки дини исломро инкор мекунад, бедин; 2) худонотарс, бераҳм, саҳтдил [212, 567]; **қавз// қабз** - 1) гирифтани; 2) ғусса, андӯҳ, дилтангӣ; 3) саҳт шудани меъда [212, 660]; **қазо** - 1) ҳукм; тақдир, сарнавишт, ҳукми илоҳӣ; 3) мурдан [212, 667]; **қалб** - тағйир додан, дигар кардан; 2) чаппа кардан; 3) носара, сохта, бардурӯғ, қалбақӣ [212, 670]; **қийомат** - 1) бархостан, рост шудан; 2) рӯзи ҷазо, растохез; 3) уқубат, азоби саҳт, мусибат [212, 687; 202, 388]; **қобил// қовил** - қабулқунанда, пазиранда; 2) лоиқ, сазовор; 3) истеъдоднок [212, 695]; **қолаб//қолиб** - 1) тан, бадан, пайкар; 2) чорҷӯбаи хиштрзӣ; 3) қоғазии нақшандозӣ, трафарет [212, 697];

қорун - номи як пулдори хасис, ки ба ғазоби Худо гирифта шуда тамоми боигарияш ба замин фурӯ рафтааст; 2) пулдор, давлатманд [212, 699]; **навбат** - 1) дафъа, бор, карат; 2) вақт, фурсат; 3) давра, вақти посбонӣ [212, 818]; **назар** - 1) нигоҳ; 2) киноя аз чашм, 3) мақсуд, муддао [212, 824]; **нақш** - рангҳои гуногун, ки дар натиҷаи ранрезӣ ё наққошии дар матоъ ё чизи дигар боқӣ мемонад; 2) расм, сурат, тасвир; маҷ: асар; 3) хатнависӣ; 4) лоиха, тарх; 5) маҷ. толеъ, бахт, сарнавишт; 6) дови бозӣ (дир кард); 7) намуна, намуд, тимсол, шакл, тарз; 8) ист. мусиқӣ: як навъ суруд, ки бо оҳанги махсус мехонанд [212, 845]; **очиз** - 1) нотавон, боқувват, заиф; 2) дармонда, бечора [212, 951]; **рақам** - 1) хат; 2) фармон, ҳукм; 3) шумора, адад; 4) аломат, нишона, 5) тарх, нақш; **сағър** - 1) хурд, кӯчак; 2) норасида [212, 223]; **сифат** - хосият, хислат; 2) тавсиф, васф; 3) тарз, равиш, ҳолат; 4) навъ, чинс, хел [213, 251]; 1) **тавила** - 1) ресмони дароз, ки бо он пои чанд аспро бо ҳам мебанданд; 2) саисхона, оғил, аспхона; 3) маҷ: гала, гурӯҳ [212, 299]; **тамом** - 1) пурра, комил; 2) ҳама; 3) басанда, кифоя; 4) охир, поён, анҷом; 5) маҷ. мурдан, фавтидан [212, 316]; **хушйор** - 1) бохуш, зирак, боақл, доно; 2) муқобили маст [213, 761]; **хароб** - 1) вайрон, валангор; 2) беҳол, шалпар, лоғар; 3) бадахвол; парешонҳол (киноя аз ринд, масти беҳуд) [213, 465] ва монанди инҳо. Чанд мисол: ***Бисотъи** кирои набъд; Да **бисотъи** чизе надошт; **Васваса** нандоз, 'оқибатуш хуб нест; **И васвасара** ай сарът дур кън (Кҳ.). Қасам титиркулос да вучуд-мон пайдо шид(Мум.); Ҳоли бисйор харовай, туту чормағза, ки хурд, **въҷудъи** руган мегира; **И дабайя** ҳолъи - а бинен (Даҳ.). **Даба** шидай, духтъръи бурдан (Мум.); **И дарди търа давоиш** чӣ бъдай? (Шк.); **Йагун** доруйу **давом** бъкъ занак, саръм мекафа (Қ.). Ай **қазо** ҷойи гърез нестай. **Чан(д)** руз беҳъи хов бъд, динаҳако **қазо** кад (Ҷк.). То рузи **қийомат**-а **Хъдо** почо (Раит.). **Йаг** дам хап намекине, рузи дъроз вағ-вагу **қийомат** (Хов.). **Мезанум нахши** зъмн мешай (Қ.). **И нақша** кадъм чевар духтае (Хов.). **Нахши** хунаҳойи мора да район сохтан (Шк.). **И руз фақат нахши** мънай (Кҳ.). **Сағъру суғъръи** бисйорай, зуруш намераса нигоҳшун*

къна (Чк.). *Вахти кор тамом шид (Муъм.). Мусъфед тамом шид (Чк.). Ов тамом, дег пър шид. Тамоми мардуми ра 'йон да чънозаш бѣд (К.).*

б) Дар забони адабӣ хосияти полисемӣ касб кардани калимаҳои арабӣ ва бо маъноҳои зиёди худ ба лексикаи лаҳҷаҳои ҷанубӣ ворид гардидани онҳо: **шарик**- 1) рафик, чӯра; 2) ҳамроҳ, ҳамкор; 3) ҳамсафар: *Да и(н) қъшлоқ йигон шарик надорум; Бийо шарик бѣша - тавақ ҳоли пѣрай (Лахи.). Вахти зѣйофат рафтан мо шарик бѣдем (В/К); ҷаһл* - нодонӣ, беҳабарӣ; 2) беақлӣ, аҳмақӣ, бетамизӣ; 3) қаҳру ғзаб: *У бисйор ҷаһл бѣдай(Шк.). Ба и(н) ҷаһлут то гуҷора мерай (Шк.).Сари ҷаһл занъша талоқ додай(Чк.); Шайтун* (шайтон)- 1) иблис, дев, аҳриман; 2) маҷ. дуруғӯ, мунофиқ, нофармон, саркаш: *Шайтун одамора ай раҳ мезана (Ғк.). Бас къ шайтун, ҳамара шур дохтӣ (В/қ). ҳариф* - 1) рақиб; 2) бодӣ: *Саймумин паҳлавон ба ченъи ҳариф надошт (Шк.). И ҳариф, кийай, ай ҳад гузарунд (Кх).ҳосил* - баҳра; 2) дошт: *Сев имсол ҳосил надора; И мѣло мадрасайа хатм карда боша ҳам воре ҳосил надора (Дч); ҳозир* - 1) ҳоло; 2) омода, тайёр; 3) боҳабар, огоҳ: *Мо ҳозир вахт надорем (Хов). Вахти ошхѣрӣ ҳозир мешан (Муъм). Да ҳичра чирог кардаӣ, ҳозир бош, ки гулако калапо накънан (Шк). ҳалол//һалол//алол* - 1) чизе, ки хурданаш равост. 2) тоза, покиза; 3) ҳаққи бо меҳнату заҳмат ба он даст омада: *лавзи одам алолай, гуштъи аръм (Бди.); да пойга йо бѣзкашӣ кадоме ҳалол къна, ҳамура метан асп, мошин, гов-ъ солими дига [202,791]; хотир*- 1) хаёл; 2) эҳтиром: *бечора хеле хотир андохсодай гуфтагиҳойи ма'лима (Лахи); 2) хориҷа-да хотир надошта бошӣ, корой лѣмбѣнда намедѣройи (Каҳ.). Мо ҳам қѣргѣзӣ гав мезанем, барои хотири ҳаму қѣргѣз (Лахи); ҳавл* (ҳавр) - 1) буғ; 2) маҷ: тарс, бим: *зимистун ҳавл бѣромаесай ай тайи зѣмин (Ҳакимӣ). Ҳавли ов ай чойнѣк бѣромад, чушидагист (Пд.). Заргуш ай ҳавли чун ҳелчайи руба-да медройа (Яч) ва ғайра.*

Бо мақсади зиёд нагаштани ҳаҷми кор бо овардани далелҳои боло иктифо мекунем. в) Калимаҳои арабӣ дар шеваи ҷанубӣ ба тағйироти маъноӣ дучор гардида, хусусияти сермаъноӣ ва диалектизмҳои луғавиро пайдо кардаанд. Дар ин хусус профессор Ш. Исмоилов ин тавр навиштааст:

«Сабаби теъдоди зиёд доштани калимаҳои сермаъно дар луғати лаҳча дар он аст, ки дар лаҳчаҳои маҳаллӣ одатан сермаъноии калимаҳо нисбатан озод давом мекунад. Яъне, бисёр калимаҳои дар асл тоҷикию иқтибосӣ ба лаҳча бо маъниҳои нав (маъниҳои хоси лаҳча) дохил мешаванд» [46, 292]. Ана ҳамин гуна хусусият (яъне сермаъно шудан) гирифтани калимаҳои арабиасл дар муҳити шеваи ҷанубӣ зухуроти муқаррарӣ ба шумор меравад. Мисолҳо: Калимаи **ақиб** ба вожаи арабии **қафо** ба маънии «пас, пай, из; маҷ. авлод, фарзанд» [212, 113] маъмул аст. Вале дар шеваи ҷанубӣ дар баробари маъноии «қафо, паст, пушт»-ро ифода кардан он ҳамчунин ба маъноии маҷозии «мақбад» ва ё «дунба» низ ба кор меравад: *Ҳамита рост берай ақибӣи Кулоб (Дҷ.). Борун зийот шид, гандъмо ақиб зад (Ҳич.). Авал ақиви хътта бу кън, ба 'д ай дигаро гъмунбар шав (Шк.).*

Вожаи **ҳаллук//алък** ба маъноии «попеч» қаблан маъруф буд, вале баъдтар чун истилоҳи варзиш барои ифодаи мафҳуми «усули гуштингирӣ» маъмул гардид. Ин вожа дар шеваи ҷанубӣ маҷозан ба маъноии «ҳалал расонидан» низ ба кор меравад. Масалан: *Сайидму'мин-паҳлавон ҳаллуки тоҷикирахуб медонист (Ҷк.). Ёа дам ҳап шин иқа алък наандоз [202, 58].* **Ашқар** - дар «Фарҳанги забони тоҷикӣ» (1961) ба маънии «сурхи ба зардӣ моил» (ранги асп) ва бевосита барои ифодаи мафҳуми **асп** ба кор рафтааст [212, 109]. Дар шеваи ҷанубӣ бошад, шояд дар робита ба ҷуссаи асп бошад, он мафҳуми «қоматбаланд, қадбаланд»-ро ифода мекунад. Мисолҳо:

Бархесту тег бар камар бубаст,

Бар ашқари барқрӯя биншаст (Шоҳин).

Инҷа ҳар йак мусъфеди ашқари кулинг мийа, ҷойи шиштан нъмейовӣ (Дор.). Вожаи **ашқар** маъноии аслии худро дар лаҳчаҳои тоҷикони Бадахшон ба маъноии «аспи афсонавӣ» [202, 74] нигоҳ доштааст. Унсуре луғавии дар забони арабӣ ба маъноҳои «хона» ва чун истилоҳи илми адабиётшиносӣ мафҳуми «ду мисраи шеър»-ро ифода мекунад [212, 133-134], вале ин калима маъноии асосии худро дар ибораи **аҳли байт** тағйир дода, мафҳуми «оила,

хонавода, зану фарзанд»-ро далолат мекунад. Дар баробари ин, байт//байд дар шеваи мазкур бештар дар ифодаи маънои «тарона, суруд, ашӯла» маъмул мебошад [202, 82]. Лексемаи **бало** дар забони адабӣ барои ифодаи мафҳуми «офат, газанд, мусибат, бадбахтӣ» ба кор меравад. Ин маънои вожаи мазкур дар лаҳҷаҳои ҷанубӣ маъруф буда, ҳамчунин дар муҳити лаҳҷаҳо маънои дигари он - «ӯҳдабаро, корчалон» ҳам хеле зиёд интишор ёфтааст: *У дара балову ачина дора (Кг.). И(н)чӣ бало буд, ба сар-ъмун умад, ҳиҷ нафҳмидем (Шк.). Тъ бало бъдаи, нам ай пеши мън мехърӣ, нам ай пеши хъдут (ҶК.); баракат* дар забони адабӣ чун вожаи сермаъно мафҳумҳои «1) фаровонӣ, зиёдатӣ; 2) хубӣ, некбахтӣ, иқбол»-ро ифода мекунад. Ин маъноҳо дар лаҳҷаҳои ҷанубӣ риоя мешаванд, аммо калимаи мазкур бештар дар ифодаи мафҳуми «розигӣ, розӣ шудан» роиҷ мебошад: *Баракат додӣ, молъм савдо шид, ҷойи баҳс дига нест (Хов.). И сол баракат зийот шид (Кҳ.).* Вожаи **вакил** дар забони адабӣ барои далолати мафҳуми «депутат» маъмул мебошад ва он маънои «гумошта, намоянда, касе, ки ба иҷрои коре ваколат дошта бошад»-ро дорост. Дар лаҳҷаҳои шеваи ҷанубӣ бошад, ин калима мафҳуми диалектизми 1) «оқсақол, роҳбари деҳа»; 2) «этнографизм» шахси боэътимоди тарафи арӯсшаванда, ки шаби ақди никоҳ наварӯсро ба домодшаванда мебахшад» [202, 130]. Унсур луғавии **вачд** дар забони адабӣ маънои «бехудӣ аз хурсандӣ, шавқу завқ, ғояти шавқу шоди»-ро ифода мекунад. [212, 234], дар шеваи мазкур он мафҳуми таъкид ва таъинро нишон медиҳад: *Ҳар руз вачд мекаем, ки аҷот бънависен (Ҳиҷ. Яр.)*[202, 135]. Унсур луғавии **қад** ба маънои «қомат, баландии қад» маъруф мебошад, дар нутқи сокинони шеваи ҷанубӣ он ҳамгуни маънои «дарозӣ, зидди бар»-ро низ ифода мекунад: *Қадъи ба мисоли химчайи ларзонай (Мт.). Коръи ба бачаҳои ҳамсоя қад ба қад (занозанӣ)шидан. Қади ҷумара соз чен кън (Шк.). Ба қади шох боло шидъм (Пор.).* Маънои аслии вожаи **қасоид** «ҷамъи қасида, қасидаҳо» мебошад. Ин истилоҳ дар лаҳҷаҳои тоҷикони Бадахшон барои ифодаи мафҳуми «суруди динӣ, нахт (наът)» ба кор меравад: *Бобим қасоид бисйор медуна (т/Вах.).* Дар забони арабӣ ва забони адабии тоҷик маънои

вожаи **қофия** - 1) пушти гардан; 2) истилоҳи адабиётшиносӣ: калимаҳои ҳамшакл ва ҳамоҳанги охири мисраъҳои шеър [213,701] мебошад. Дар шеваи ҷанубӣ он ба маънои дигар «аския, базла, латифа, зарофат» бештар интишор ёфтааст: *У зъри завс да қофия амқа боръм баст (Қаҳ.)*. Вожаи арабии **лаҳм** мафҳуми «гушт»-ро ифода мекунад, аммо он дар забони адабии тоҷик ба маънои тангтар - «гушти беустухон, гушти нарм» мавриди истеъмол қарор дорад. Мостобе, ки пур аз лаҳми муҳарро бошад, Равғани сабз ба рӯяш шуда чун хатти нигор [212, 599]

Дар шеваи ҷанубӣ ин вожа бевосита ба маънои «нарм, мулоим» истифода мешавад: *Да заминой лаҳм ҳосил бисйор меша (Қ.)*. Калимаи **манзара** // **манзала** арабизми хеле васеъ паҳншудаест дар забони адабии тоҷик ва он мафҳуми «тасвир», «назаргоҳ», «ҷойи тамошобоб»-ро далолат мекунад. Дар лаҳҷаҳои ҷанубӣ он маънои «замини саросар шудгоршуда»-ро дорост: *Зъминой манзара ай кӣ бошан, ҳолиям накорида (Ф.)*. **Мизон** вожаи арабиасл буда ба маънои «тарозу» маъруф аст [213, 688], дар шеваи мавриди назар он мафҳумҳои 1) вақт, замон, маврид; 2) вазъият, шароитро ифода мекунад. *Ҳар мизон бьгардӣ, вахтӣш хъш меша (Қ.)*. *Хътона ҳар мизон-да омъхта кънен (Қҳ.)*. **Ма'ориф**- калимаи дар забони тоҷикӣ хеле умумишуда мебошад ва он бо мафҳуми илму дониш қаробат дорад ва ифодакунандаи номи идораву вазорат низ мебошад. Дар шева бошад, вазифаи мудирӣ шубҳаи маорифи ноҳияро кӯтоҳақик бо вожаи маориф номгузорӣ кардаанд: *Ма'орифи мо бисйор мараки хубай (Қ.)*. Ё ин ки калимаи **мъҳим** (муҳим)-ро гирем, ки маънои аслии он: «1) кори азим, кори аҳамиятнок; 2) лозим, зарур, воҷиб» [213, 800] мебошад. Дар заминаи ин мафҳум вожаи **мъҳим** дар муҳити лаҳҷаҳо ба маънои «маросим, маърака» қорбаст мешавад. *Гуспандой бисйо доштем, воре ки йак мъҳиме гъзарундем, сарф шидан (Ял.)*. Вожаи **наво** дар забони адабӣ маънои «нағма, оҳанг, садо, овоз ва чун истилоҳи соҳаи мусиқӣ» [212, 820] маъруф аст. Аммо дар лаҳҷаҳои ҷанубӣ он мафҳуми «чанг, қардан, дашном додан, ҳақорат қардан»-ро ифода менамояд: Таб-ъм

хира бид, **нъво** каръмъш (Бдх); **натеча//натица** маънои «ҳосил, самар»-ро дорад ва маҷозан мафҳуми «ҳосили сухан ва фикр, хулоса»-ро ифода карда меояд. Дар гӯишҳои тоҷикони Бадахшон (тоҷикони Вахону Ишкошим) ин вожа ба маънои «фарзанди абера» роиҷ мебошад: *Кам одамай, ки натеча дида боша (Тоҷ.Вахон)* ва ғ.

Ба ҳамин минвол, теъдоди вожаҳои арабие, ки дар таркиби луғавии гӯишҳои шеваи ҷанубӣ мақоми устувор пайдо намуда, аз лиҳози лексикӣ ҳазм гардида, тадриҷан хусусияти сермаъноӣ касб намуда бошад, хеле зиёд будааст, ки бо овардани ҷанд намуна дар ин баҳши қор қаноат намудем.

Дар бобати мансубияти калимаҳои сермаъно ба ҳиссаҳои гуногуни нутқ ҳаминро қайд кардан зарур аст, ки калимаҳои арабии гурӯҳи исм нуфузи бештаре дошта, вожаҳои сифатии сермаъно нисбатан теъдоди камтар доранд. Бояд афзуд, ки шаклҳои луғавии феълҳои арабӣ, ки хусусияти сермаъноӣ дошта бошанд, ба истисноӣ ҳолатҳои ба калимасозии тоҷикӣ мутобиқ гардидан қариб дучор намеоянд. Аз ҳамин нуқтаи назар дар ин қисмати диссертатсияи мо танҳо калимаҳои арабии сермаъноӣ гурӯҳҳои исм ва сифатро, ки дар муҳити лаҳҷаҳои ҷанубӣ интишор ёфтаанд, мавриди баррасӣ қарор медиҳем.

2.4.1. Калимаҳои сермаъноии исм. Унсурҳои луғавии сермаъноӣ гурӯҳи исм нисбат ба дигар ҳиссаҳои нутқ хеле зиёданд, онҳо дар номгузориҳои мафҳумҳои гуногун, ки ба шахс, ашё ва ҳодисаҳо тааллуқ доранд ба қор рафтаанд. Дар робита ба мақоми истифода ва қорбурд онҳоро ба гурӯҳҳои зерин тасниф менамоем: 1) Исмиҳои шахс. Калимаҳои ин гурӯҳро вобаста ба миқдори маъноҳо ба ду ва семаъноӣ ҷудо мекунем.

а) Калимаҳои исмие, ки ду маъноӣ доранд:

№	Калимаҳои сермаъно	Маъноӣ асли	Маъноӣ маҷозӣ
1	ама//амма	хоҳари падар	хушдоман
2	дала//далла	миёнарав	дурӯя, мунофиқ

3	косиб	хунарманд	пазандаи моҳир
4	муазин//муаззин	азонгӯй	чойхоначӣ
5	натеча//натича	хулоса	фарзанди абера
6	ойла//оила	хонавода, хоҷагӣ	ҳамсар, завча
7	ма‘ориф	идораи шуъбаи маориф	мудири шуъбаи маориф

б) Калимаҳои исмие, ки се маънӣ доранд:

№	Калимаи сермаъно	Маънои асли	Маънои маҷозӣ	Маънои иловагӣ
1	аврат	зан, заиф	завча, ҳамсар	олоти чинсӣ
2	айол (аёл)	зан, заиф	завча, ҳамсар	оила, хонавода
3	ойла	зану фарзанд	аҳли хонавода	завча, ҳамсар
4	вакил	намоянда, гумошта	оқсақол, роҳбари деҳа	этног: шахсе, ки арӯсро ба домод мебахшад
5	ворис	соҳибдарак	хешу табор	меросхӯр
6	хола	хоҳари модар	хушдоман	моиндар
7	шарик	рафиқ, чӯра	ҳамроҳ, ҳамсар	ҳамсафар

2) Исмҳои ғайришаҳс. Ин гурӯҳи исмҳоро ба гурӯҳи исмҳои моддӣ ва маънӣ ҷудо карда вобаста ба теъдоди маъноҳояшон дар таблитса нишон медиҳем: а) Исмҳои ғайришаҳси моддӣ, ки ду маънӣ доранд:

№	Калимаи сермаъно	Маънои асли	Маънои маҷозӣ
1	айн(ак)	оинаи тиреза	асбоби дидан ва ҳифзи чашм
2	ақиқ	дурр, марҷон	лаб

3	амуд	сутуни хайма	ҳафтаи аввали зимистон
4	даво	дору, дармон	чора, илоҷ
5	въчуд	ҳастӣ	бадан, ҷисм
6	бисот	гилем, палос, қолин	чизу чора, молу мулк
7	қолаб	андоза	тавр, тарз, хел
8	қад	қомат	дарозӣ, баландӣ
9	манзара	тасвир, ҷойи тамошобоб	замини шудгоршуда
10	қатор	саф, силк	гала
11	қалам	хома, килк	асбоби гулбурӣ, нақшу нигорсозӣ
12	саломалейк	салом, вохӯрӣ	номи гиёҳи худрӯй
13	қазира	замини байни об	хароба, вайрона
14	вилоят	як ҷузъи мамлакат	қисми ҳамворию кишвар
15	олам	ҷаҳон, гетӣ	бисёр, зиёд, мӯл

б) Исмҳои ғайришахси моддие, ки се маънӣ доранд:

№	Калимаи сермаъно	Маънои аслӣ	Маънои маҷозӣ	Маънои шевагӣ
1	дъйно//дунё	ҷаҳон, олам	молу мулк	бисёр, фаровон
2	давлат	мамлакат	мол, сармоя	бахт, толеъ
3	ма‘рака// маҳрака	ҷамъомад	тӯй, базм	азо, мотам, худойӣ
4	кайф	ҳолат, рӯҳия	маишат	сархушӣ, мастӣ
5	мизон	тарозӯ	вақт, маврид	шароит, вазъият
6	байд//байт	хона	шеър	суруд, ашула

Исмҳои ғайришаҳси маънӣ. Ин қабил исмҳоро ҳам вобаста ба ғунҷоиши маъно гурӯҳбандӣ менамоем. а) Исмҳои маъние, ки ду маъно доранд:

№	Калимаи сермаъно	Маънои асли	Маънои маҷозӣ
1	арз	гуфтан	шикоят
2	аҳд// аҳт	замон, давра	ваъда, шарт, паймон
3	ваҷд	беҳудӣ, шодӣ, хурсандӣ	таъкид, таъин
4	диққат	эътибор, аҳамият	ғам, андӯх, маҳзунӣ
5	бахс	мубоҳиса, гуфтугӯ	бугу-бугӯ, ҷанҷол
6	рақам	адад, шумора	хел, намуд
7	салот	намоз	хароба, вайрона
8	сифат	васф, тавсиф	ғайбат, бадгӯӣ
9	наво	оҳанг, садо	дашном, ҳақорат
10	васваса	андешаи бад	фиреб, игво, макар
11	хотир	хаёл, ёд	эҳтиром
12	ҷун//ҷон	рӯх	азиз, меҳрубон

б) Исмҳои маъние, ки се маънӣ доранд:

№	калимаҳои сермаъно	маънои асли	маънои маҷозӣ	маънои шевагӣ
1	асл	асос, моҳият	зот, ҷавҳар, наҷод	авлод, зурйот
2	арасот	ҷамъи арса	қийомат	бисёр, фаровон
3	баракат	афзоиш	фаровон, файз	розӣ шудан
4	кофир	бедин, беҳудо	гунаҳкор	ҳиллагар, маккор
5	қийомат	рӯзи маҳшар	азобу укубат	шурӯ ғавғо

6	мазмун	маънӣ	тахминан	мазоҳ, масхара
7	хийол (хаёл)	хуш, ёд, хотир	орзӯ, ҳавас	гумон, тахмин
8	тойифа	қабила, қавм	хел, навъ	ачиб, аҷоиб

2.4.2.Калимаҳои сермаъноӣ сифат.

Теъдоди калимаҳои ин гурӯҳ чандон зиёд набуда, онҳо барои ифодаи мафҳуми аломати ашё, чигунагӣ ва хусусияти он ба кор рафтаанд:

№	Калимаи сермаъноӣ	Маъноӣ асли	Маъноҳои маҷозӣ
1	зу‘м (зуъм)	бадқавоқ	яқрав, гарданшах
2	афлос (ифлос)	бенаво, қашшоқ	чиркин
3	бало (субстант)	офат, бадбахтӣ	ӯҳдабаро, корчалон
4	мъғамбир	танбал, коргурез	айёр, дамдузд
5	салот (субстант)	намоз	вайрон, валангор
6	хушйор	зирақ, доно	муқобили маст
7	қобил	қобилиятнок, боистеъдод	гапдаро, ҳалим, баодоб
8	лаҳм (субстант)	гӯшти беустухон	мулоим, нарм
9	мъҳим (субстант)	зарур, лозим	маросим, маърака (тӯй, хурсандӣ)
10	‘оқиз (оқиз)	нотавон	нобино, кӯр
11	ҳалол//ҳалол	чизе, ки хурдани он равост	тоза, покиза, муқобили ҳаром, ғолибият дар гӯштин
12	ҳаръм//ҳаром	манъшуда	бад, нопок, амал дар гуштин

Бинобар нуфузи кам доштан калимаҳои сермаъноӣ зарфӣ мавриди баррасӣ қарор нагирифтанд.

Ба ин тариқа, аз ташхису таҳлили калимаҳои арабиасли сермаъно бармеояд, ки онҳо дар давоми роҳи дуру дарози таърихии тайкардашон ҳанӯз дар забони асл (арабӣ) хусусияти сермаъноӣ касб карда, гурӯҳи дигар дар забони арабӣ ба таҳаввулоти маъноӣ дучор гаштааст ва ниҳоят гурӯҳи сеюм дар шароити шева рушд ёфта, ба тағйироти маъноӣ дучор гардида, ба хусусияти диалектизмҳои лексикӣ соҳиб гаштаанд. Калимаҳои арабиасл дар заминаи ташбеҳи ашё, ҳодисаву воқеаҳо, қиёс ва муқобилгузарӣ монандии ранг, амалу рафтор, хислат ва ниҳоят тавассути маҷоз ба зухуроти сермаъноӣ рӯ ба рӯ омадаанд. Чанд намуна: а) дар заминаи ташбеҳ ва монандкунӣ: **лаҳм** - 1) гӯшти беустухон; 2) замини нарм, қорам, серҳосил; **очиз** - 1) нотавон; 2) нобино, кӯр; **зу‘м** - 1) бадқавок; 2) якрав, гарданшах; **ҳалол** - 1) чизе, ки хурданаш равост; 2) пок, тоза; 3) усул дар гуштин; **айнак** - 1) асбоб барои дидан, ҳифзи чашм; 2) оинаи тиреза, шишаи тиреза; **қад** - 1) қомат; 2) дарозӣ, баландӣ; **вҷуд** - 1) ҳастӣ; 2) бадан, ҷисм; б) дар робита ба муқобилгузориҳои маъноӣ: **хушйор** - 1) зирак, доно; 2) муқобили маст; **бахс** - 1) гуфтугу, мубоҳиса; 2) бугу-бугу, чанҷол; **наво** - 1) оҳанг, садо, даштном, ҳақорат; **харъм** - 1) манъшуда; 2) нопок; 3) муқобили ҳалол; в) дар заминаи маҷоз: **арасот** - 1) ҷамъи арса; 2) қиёмат; 3) бисёр, фаровон, мӯл; **дуйно** (дунӣ) - 1) олам, ҷаҳон, гетӣ; 2) молу мулк; 3) сарват; 4) бисёр; **асл** - 1) асос, моҳият; 2) зот, ҷавҳар; 3) реша, беҳ, авлод.

2.5. Калимаҳои омонимӣ.

Омонимҳо гурӯҳи махсуси лексикӣ - семантикӣ буда, онҳо дар давраҳои гуногуни инкишофи забон тадриҷан ба вучуд омадаанд. Истилоҳи омонимҳоро профессор Ҳ. Мачидов «калимаҳои ҳамовоз» номидааст. [57, 58]. Зимни шарҳи мафҳуми омонимҳо муаллифони «Фарҳанги истилоҳоти забоншиносӣ» [198] ин қабати луғавии маъноии забонро бо «калимаҳои

ҳамовоз» (дар қавсайн) тавзеҳ дода ба он ин гуна таърифро муносиб дидаанд: «Омонимҳо (калимаҳои ҳамовоз) (аз юн. *homog* - ва *опута* - ном)- калимаҳои, ки ба сохти овозии худ бо ҳам баробаранд ё қаробат доранд» [198, 254].

Дар маҷмуъ роҷеъ ба ин масъала М. Муҳаммадиев (1959, 1968, 1988, 1990, 1993), А.Рустамов (1983), Р.Ғаффоров (1990), О. Давлатов (1981, 1988, 1991), Зеҳнӣ (1956), С. Сабзаев (1979) дар мақолаҳои гуногунҳаҷми худ дар робита ба маводи забони адабӣ изҳори андеша намуданд.

Дар шевашиносии тоҷик бошад, Ғ. Ҷӯраев ба мавзӯи калимаҳои омонимӣ ва сермаъно дар китоби «Шеваи ҷанубии забони тоҷикӣ» (Лексика) фасли алоҳидае ҷудо кардааст [69, 242-250], Ш. Исмоилов [46, 276-286], И. Сулаймонов [87, 35-46] ва дигарон то ҷойе таҳқиқоти муфассал анҷом додаанд.

Дар робита ба масъалаи шинохти омонимҳо ва тафовути онҳо аз калимаҳои сермаъно дар ҷанд луғати ба таърифи муаллиф М. Маҳмудов, Б. Бердиев оид ба лаҳҷаи Бухоро (1989), М. Маҳмудов, Ғ. Ҷӯраев оид ба луғати шеваи ҷанубӣ (макети ҳарфи «Д», 1971; 1998) ва ниҳоят дар шакли мукамал ба ҷоп расидани «Фарҳанги ғӯишҳои ҷанубии забони тоҷикӣ» (Маҳмудов, Ҷӯраев, Бердиев, 2012) маълумоти мушаххас дарёфтани мумкин аст.

Мутаассифона, масъалаи омонимшавии калимаҳои иқтибосии арабӣ дар муҳити як ва ё якҷанд шеваҳои тоҷикӣ ҳанӯз мавриди баррасӣ қарор нагирифтааст. Ҳол он ки дар маводи фароҳамомадаи мо дахҳо вожаҳои арабиасл дар таркиби луғавии лаҳҷаҳои шеваи ҷанубӣ дар зери таъсири омилҳои гуногун бо калимаҳои забони адабӣ, диалектизмҳои лексикӣ ва унсурҳои луғавии туркӣ-ӯзбекӣ ва русию аврупоӣ муносибати омонимӣ пайдо кардаанд. Масалан, Ғ. Ҷӯраев яке аз омилҳои васеъ паҳн гаштани омонимшавии калимаҳоро дар заминаи ҳодисаҳои фонетикӣ доништа менависад: «Яке аз ин роҳҳо, ки дар шева мавқеи нисбатан барҷастае дорад, заминаи фонетикӣ ба шумор меравад» [69, 242]

Чунончи, ақидаи мазкурро ҷонибдорӣ намуда, намунаи зерини омонимшавии калимаҳои арабиасро бо вожаҳои тоҷикӣ дар лаҳҷаҳои тоҷикӣ собит кардан мумкин аст. Вожаи арабиасли **таъна** ба маънои «захми забон, коҳиш, эрод, ришханд» дар натиҷаи ба ҳодисаи афтидан ва ихтисоршавии овозҳо дучор гардидан шакли **тана**-ро гирифта, бо вожаи тоҷикӣ **тана** ба маънои «дона, бех» омоним шудааст: *ҳамсоя барой ҳами ов бисӣо тана кард, хафа шидъм (Муъ).* *Имсол боғмун-да даҳ тана гелосу чордах тана ношпотӣ шинундъм (Ҳич).* Дар натиҷаи аз калимаи **дурр** (марворид, гавҳар) ихтисорёбии фонемаи **р** ин вожа бо калимаи **дур** (масофа, муқобили наздик) ҳамовозу ҳамгуна шудааст.

Дар ҳолатҳои дигар мушоҳида мекунем, ки калимаҳои арабӣ бо вожаҳои тоҷикӣ дар лаҳҷаҳои ҷанубӣ тасодуфан аз ҷиҳати таркиби овозӣ монанд шудаанд: **адо** (итмом, анҷом, тамом шудан) дар лаҳҷаи Ғорон аз гурӯҳи лаҳҷаҳои тоҷикони Бадахшон бо вожаи **адо** ба маънои «падар» тасодуфан омоним шудааст. Ҳамчунин дар заминаи ҳодисаи фонетикии монандшавии ҳамсадои ҷарангноки **д** бо ҷуфти бечаранги он **т** калимаи **қайд** (сабт кардан, ба рӯйхат даровардан) бо диалектизми лексикии **қайт** (бадқаҳр, бадхашм, тез) ва ҳар дуи ин вожаҳо дар натиҷаи ба ҳодисаи афзоиши **рӯ** ба **рӯ** шудани калимаи **қай** (партофтан, дилбеҳузурӣ) шакли **қайтро** гирифта бо унсурҳои луғавии мазкур омоним шудааст. Вожаи **камол** (бавоярасида, пухтарасида) бо калимаи тоҷикии **камол** (номи гиёҳи шифоии бадбӯ) омоним шудааст.

Яъне, зимни омонимшавии калимаҳои арабӣ мо мавҷудияти ду омилро мушоҳида мекунем: а) калимаҳои арабӣ дар шеваи ҷанубӣ бе тағйири шакли овозӣ бо калимаҳои умумитоҷикӣ ва хоси шева тасодуфан омоним шудаанд; б) калимаҳои арабӣ дар шеваи ҷанубӣ ба ҳодисаҳои гуногуни фонетикӣ дучор гашта, аз ҷиҳати шакл ба калимаҳои умумитоҷикӣ ва диалектизмҳои луғавӣ монанд мешаванд.

Калимаҳои арабӣ дар шеваи ҷанубӣ дар шакли тайёр нисбат ба якдигар ҳамовозу ҳамгуна гаштаанд: **арз** (изҳор, баён, гуфтан), **арз** (замин, хок), **арз**

(шикоят, даъво); **алим** (дарднок, аламонк, пуразоб), **алим** (олим, доно, донишманд) ва ғ.

Унсурҳои иқтибосии арабӣ дар забони асл хусусияти сермаъноӣ пайдо карда, дар доираи шеваи ҷанубӣ маъноҳои он мустақил гардида, нисбат ба ҳамдигар омоним шудаанд: **иллат** (вачҳ, сабаб, боис), **иллат** (бемор; нуқсон, камбудӣ, айб, ҷурм), **рост** (баробар, саф, ботартиб), **рост** (ҳақ, дуруст); **ҷабал** 1) кӯҳсор; 2) хароба, вайрона), **ҷабал** (ҷингиламӯй, фатиламӯй, паҳмок) ва ғ.

Вожаҳои арабӣ бо калимаҳои умумиточикӣ ҳамгуна шудаанд: **бино** (иморат, хона), **бино** (бинанда); **латифа** (мутоиба, аския), **латифа** (киф, асбоби равшанрезӣ), **латифа** (асбоби ороиши занон); **сир** (асрор), **сир** (сирпиёз); **сика** (шаклу шамоил, афт), **сика** (мағрурӣ), **сика** (хира, мумсик); **арақ** (оби бадан), **арақ** (шароб); **фарҳ** (тафовут); **фарҳ** (тораки сар); **ҷуфт** (муқобили тоқ), **ҷуфт** (олоти шудгоркунӣ бо барзаговҳо) ва монанди инҳо.

Иқтибосоти арабӣ бевосита бо калимаҳои хоси лаҳҷа (диалектизмҳои лексикӣ) дар муносибати омонимӣ қарор гирифтаанд: **ама** (амма) (хоҳари модар), **ама** (ҳама); **давр** (доира, давра), **давр** (хонаи истиқомати 3-4 сутундор), **дала** (далла), (миёнарав, хабаркаш, мунофиқ), **дала** (қашқалдоқ), **дама** (дамма) (сарбанд, дарғот), **дама** (гирдбод, шамоли хунук), **дама** (сарпуши зарф); **доғ** (тамға, нишона), **доғ** (хоҳиш, рағбат, майл), **доғ** (асари захму ҷароҳат), **доғ** (ҷабр, азоб, ситам) ва ғ.

Вожаҳои арабӣ дар лаҳҷаҳои ҷанубӣ бо калимаҳои иқтибосии дигар забонҳо, масалан, бо калимаҳои русӣ омоним шудаанд: **алиф** (ҳарфи аввали алифбои арабӣ), **алиф** (равғани махсус барои рангу бор), **касир** (зиёд, фаровон), **касир** (ҳазинадор) ва ғ.

2.5.1. Калимаҳои омонимии исм.

Омонимҳои гурӯҳи исм нисбат ба дигар ҳиссаҳои нутқ аз ҷиҳати шумора афзалият доранд. Онҳо аз ҷиҳати морфологӣ бештар сода мебошанд. Таркиби чунин омонимҳо гуногун буда, зуҳуроти омонимшавии вожаҳои арабӣ бо арабӣ, калимаҳои арабӣ бо вожаҳои умумиточикӣ, калимаҳои арабӣ

ва диалектизмҳои лексикӣ ва калимаҳои арабӣ бо русӣ бештар ба мушоҳида мерасад. Азбаски таркиби омонимҳоро дар боло аз назар гузаронида будем, бо мақсади такрор наёфтани фикр бо овардани чанд далел иктифо мекунем: **давра** (замон), **давра** (маърака; муайян кардани синни майит), **давра** (доира, ҳар чизи гарданшакл); **дам** (хун), **дам** (нафас), **дам** (қисми тезии асбобҳои бурранда), **дам** (кураи оҳангарон), **дам** (назд, паҳлу); **даф** (дойра), **даф** (дафъа, маротиба), **даф** (рондан, пеш кардан), **арақ** (оби бадан), **арақ** (шароб); **қир** (аспи мушкин, аспӣ сиёҳ), **қир** (баландӣ, теппа), **қир** (махв, несту нобуд); **маскан** (маъво, манзил, чой), **маскан** (маска); **мол** (чорво, ҳайвоноти хонагӣ), **мол** (матӯъ, газвор, чизу чора), **мълк** (мамлакат), **мълк** (мол, дорой, чизу чора, хонаю дар), **мълк** (гирд, лаб; зех, марза), **мълк** (милки чашм); **нор** (оташи дӯзах), **нор** (шутури сурхмӯй), **нор** (наҳорӣ) ва ғ. Намунаи мисолҳо аз нутқи лаҳҷавӣ: *Пештаро давраи калхоси дига бӯд (Муъ).* *Чойхона-да шиштем, аҷаб даврае шид (Дб).* *Мърдара давра каан шасту ҳаши (т)-да бӯдай (Шк).* *Буйи дам ай кичо мийойа? (Кх).* *Ай роҳ гаштана бефара шӯдъм, иқа дам бӯгирум (Канг).* *Дами гармъут овардъм, иқа бӯхъ (Зир).* *Кор нашид, дам вайрун шид, оҳана нокуфта мунд (К).* *Бо дастъша набъри, дамъш бисйор тезай (Муъ).* *У йаке дами дар-да галтид (Дор).* *Подшо йак қирӣ аҷойиб дошт, қир-ша бадар мкъна (Муъ).* *Бача умад сари гури бой, даҳани манора қир рехт (Лаг).* *Да йа сараки қир ду хунаҳакай (Ёз).* *Ҳоли майдун-да бӯро, қир-та мероръм (Хов).* *Бай моло-ра оғъл рост каем (Хов).* *Дъ райи дига бай ҳъкъмата моли бисйо(р) бӯрдем (Шк.,К.)* ва монанди инҳо.

2.5.2. Калимаҳои омонимии сифат.

Дар зуҳури калимаҳои омонимии сифат ҳамгунашавии вожаҳои арабӣ бо арабӣ ва арабию умумиточикӣ ва лаҳҷавӣ ба мушоҳида мерасад: **соф** (шаффоф, беғубор), **соф** (бекина, беғараз): *Ови Хингов софай ай дига овода (Хов).* *Дили мън софай ай дъми гап намегардъм (Кд, Нр, Хм, Шм);* **чадид** (нав, навовар), **чадид** (ифвогар, дуруғгӯй). *Одами ҳъкъмата чадид меғуфтан, мора ба търа (Мс.).* *Қати у дига гап назан, ки чадидай дарав хавара бӯрда*

мерасона (Хз); ахс (акс), ахс (нахс), ахс (йаграв, гапногир, гарданшах): Ахси пала ба шурбо мезана (Хов). Ҳами ахс умад-ъ хуна алов гъръфт (Кз). И йа ахсе-ҳай, ки ба тезӣ намерава (Каҳ.); алим (дарднок, аламноқ), алим (азалӣ, қадимӣ): Дъ сол шид, ки азоби алим дора (Қ.). Панҷ бийори мъна ҳами къштает, мън-а бъте-да қастии алим-а бъгирум (Ҳич.); қат (хам), қат (қахт, ноёб, ҳарис): Қат задан тъхми дъхтарой хуба (Шк.) Симо-ра ки қат кааст? (Ҷк).

2.5.3. Калимаҳои омонимии омехта.

Дар баробари ба як ҳиссаи нутқ тааллуқ доштани ҷузъҳои маъноии калимаҳои омонимӣ (масалан, дар доираи исм, сифат) зухуроти ба ду ва зиёда ҳиссаҳои нутқ мансуб будани калимаҳои омонимӣ низ ба назар мерасад. Калимаҳои омонимии ин гурӯҳро вобаста ба таркибашон ин зайл гурӯҳбандӣ мекунем: а) калимаҳои омонимии сифат+исм: **болиғ** (камол, бавоярасида), **болиғ** (шоҳи дарунҳолии гов, ки дар он шароб менӯшанд): *Писарой почо болиғ шидан (Хов). Пештаро болиғ кати шароб менушидан (Қҳ); дала* (миёнарав, хабаркаш), *дала* (қашқалдоқ): *Шариф амиқа даллаест, ки йа каса ба дига кас ҷанг меандоза (Дл.). Ҳами сол се дала задъм (Лахи): соқ* (сиҳат, тандуруст), **соқ** (як қисми пой аз зону то бучулак): *Соқу саломат ҷастӣ, ҳамсойа (Қҳ.). То соқи пой сийаҳ шидай, касалъи вазминай (Қҳ.). факер//фақир* (бечора, мискин), *фақир* (сатил): *Ҳоли йагун фақир-а намейовӣ, ҳама миллиянир шидан (Луг.). Йа фақир-а пър каан, хърдан (Шм.); оқила* (доно, фарзона, зан ё духтари доно), **оқила** (роҳ ё пайроҳаи душворгузар); **солим** (сиҳат, тандуруст), **солим** (мукофот, тухфае, ки ба ғолибони бузқашӣ, гуштингирӣ дода мешавад) ва амсоли инҳо; б) калимаҳои омонимии қолиби феъл+исм: **аср** (асир қардан, банда қардан), **аср** (фишурдан, фишор овардан), **аср** (қарн, сада; давр, аҳд); **арз** (изҳор қардан, гуфтан), **арз** (шиқоят); **қайт//қайд** (партофтан, оқидан), **қайд//қайт** (собит қардан), **қайт//қайд** (бадқаҳр, бадҷаҳл); **даф** (рондан, пеш қардан), **даф** (дойра) ва ғ; в) калимаҳои омонимии қолаби сифат+зарф: **чалд//чалт** (ҷоҳил, бадҷаҳл), **чалд//чалт** (дарҳол, фавран): *Бисйо одами чалдай ҳатийот бъша*

(Хов). *Мардъм чалд омадан* (Бдх.) ва ҳоказо; г) Калимаҳои омонимии қолаби зарф+исм: **мъдум** (мудом, ҳмеша, доимо), **мъдъм** (лонаи хирс): *Мъна мъдум ҳамита бекорим мефора* (Дор., Хов., Ток.). *Хърс да мъдумъш набъд* (Ҳич., Яр.); **дур** (муқобили наздик, масофа), **дур** (дур, гавҳар, марворид) ва ғайра.

3) Калимаҳои арабӣ дар натиҷаи ба ҳодисаҳои ташбеҳу монандкунӣ, маҷоз ва кӯчиши маъно дучор омадан дар ҳолатҳои зерин хусусияти сермаъноӣ пайдо кардаанд: а) дар забони асл; б) дар забони адабии тоҷик; в) дар забони адабии ҳозираи тоҷик; г) дар доираи лаҳҷаҳои ҷанубӣ, ки ин ҷиҳат барои ба дараҷаи диалектизмҳои лексикӣ баробар шудани калимаҳои арабӣ мусоидат кардааст.

4) Вожаҳои арабиасл дар натиҷаи пайдо кардани ҳудуди васеи интишор дар марҳалаҳои гуногуни таҳаввули забони адабии тоҷик ва шеваҳои он дар робита бо муносибати шаклию овозӣ пайдо кардан бо калимаҳои арабиасл, вожаҳои умумитоҷикӣ, диалектизмҳои луғавӣ ва унсурҳои луғавии иқтибосии дигар ҳамовозу ҳамгуна (омоним) мешаванд.

Як омили муҳимми омонимшавии калимаҳои арабӣ аз ҳисоби дур рафтани яке аз маъноҳои калимаҳои полисемӣ ба вуқӯъ омадааст. Ҳамин тавр, омонимҳо чун дигар категорияҳои лексикологӣ дар таркиби луғавии шеваи ҷанубӣ қабати мустақили калимаҳоро ташкил медиҳад. Онҳо дар марҳилаҳои гуногуни зиндагии одамон ҷиҳати таъмини муоширати онҳо ворид гашта, барои пуробу ранг ва ғанӣ гардидани лексикаи лаҳҷаҳои шеваи ҷанубӣ мусоидат кардаанд.

2.6. Воҳидҳои фразеологии луғат бо ҷузъи арабӣ

Дар тӯли инкишофи таърихи дуру дароз таркиби луғавии забони тоҷикӣ дучори тағйироти зиёде гардидааст. Тағйироти нисбатан зиёде дар соҳаи лексика ба амал омада, аз забонҳои гуногуни дунё ба таркиби луғавии он калимаҳои зиёде ворид гардидаанд. Ин калимаҳои иқтибосӣ бо мурури замон мавқеи устувореро дар забон касб карда, баъзан тағйироти мухталифи фонетикӣ маъноиро аз сар гузарониданд. Баробари маъмулу забонзада

шуданашон калимаҳои иқтибосӣ ба таркиби воҳидҳои фразеологӣ низ роҳ ёфтанд [57, 73-81; 62, 39-50]. Қисми асосии калимаҳои иқтибосии дохили воҳидҳои фразеологиро, албатта, калимаҳои арабӣ ташкил медиҳанд, дар баробари ин дар таркиби воҳидҳои фразеологӣ забони тоҷикӣ калимаҳои аз забонҳои туркию ўзбекӣ, юнонӣ, русӣ, ва ғайра иқтибосшударо дучор омадан мумкин аст [62, 39].

Дар забоншиносии тоҷик роҷеъ ба калимаҳои иқтибосии дохили воҳидҳои фразеологӣ аз ҷониби муҳаққиқон чандин қорҳои таҳқиқотӣ, мақолаҳои илмӣ таълиф гардидаанд, ки таълифоти забоншинос М.Муслимов бо унвони «Воҳидҳои фразеологӣ забони адабии муосири тоҷик бо унсурҳои луғавии арабӣ» яке аз онҳо буда, фарогири ҳамин мавзӯ мебошад. Муаллиф дар рисолаи хеш доираи муҳокимарониҳои худро дар атрофи масъалаҳои мақоми калимаҳои арабӣ ҳамчун ҷузъи таркибии воҳидҳои фразеологӣ забони тоҷикӣ ва инъикоси калимаҳои арабӣ дар гурӯҳҳои ҷудоғонаи сохтори ин воҳидҳо маҳдуд намуда, воҳидҳои фразеологӣ зиёди бо ҷузъи арабӣ ташаккулёфтаре меорад ва онҳоро мавриди баррасӣ қарор медиҳад [62, 56].

Воҳидҳои фразеологӣ гурӯҳи лаҳҷаҳои ҷанубии забони тоҷикиро вобаста аз нигоҳи сохт ва мазмуну мундариҷа ба гурӯҳҳои воҳидҳои фразеологӣ феълӣ ва воҳидҳои фразеологӣ исмӣ ҷудо намуда, таҳлил қардан мумкин аст:

а) ибораҳои фразеологӣ ҷузъи арабии феълӣ дар ғӯйиши мазкур бештар ба назар мерасанд ва ин қабил воҳидҳои фразеологӣ ҳам дар забони одамони маълумоташ олий ва ҳам дар забони мардуми оддӣ баён гардидаанд, ки ҳоло аз «ФГҶЗТ» чанд мисол дар ин бобат оварда мешавад: **матал** 1. афсона, ҳикоя; нақл. 2. мақол; **матал задан** бо мақол ва киноя ҷавоб додан; бо муаммо гап задан; **махлас** 1. раҳо, халосӣ; **махлас ёфтан** раҳо (наҷот) ёфтанд, халос шудан; **махр // маһр, маҳър** (Дм., Лш., Қлб., Ҳал., Ҳич., Ял., Яр.) маҳр, қобин, бисот; **маһр бӯридан** муқаррар қардани маҳри духтар; **махтал // маһтал, матал** (Ан., Ёл, Пор., Ош., Сам., Шв.) маътал, мунтазир,

интизор; **маҳтал бѣдан** маѣтал (мунтазир, интизор) будан, интизорѣ
кашидан; **маҳтал истодан** интизор истодан; **маҳтал кардан** мунтазир
(интизор) кардан; нигоҳ доштан; **маҳтал шидан** (Мс., Хум.) маѣтал
(мунтазир, интизор) шудан; **машоқ // машшоқ**, навозанда; мусикинавоз;
машоқ шидан (Кул.) беобрӯй (шарманда) шудан; **маѣни / маѣне / маѣно** 1.
маѣнѣ, маѣно; мазмун; **маѣни додан** (Вд., Нд., Нз.) шарҳ додан, маѣнидод
кардан: 2.(Шк.) таѣм, лаззат, маза: **маѣни надоштан** (Вк.) хуб набудан,
ғайриқаноатбахш будан; **маѣни кардан** (Шк.) ишора (имо) кардан, лукма
партофтан; 3. (Вд., Нд.) маслиҳат; **меҳр, мир** (Дб., Кан.) меҳр, ишқ,
муҳаббат; **меҳр/мир кардан** меҳр бастан, одат кардан; **мири хънѣк бастан**
(Шк.) меҳр (дил) набастан; **Мисол** мисол, шабех, монанд; **мисол доштан**
(Пв., Хм., Шм.) монанд (шабех) будан; баробар шудан; **мудао** (Қ.) иддао,
талаб, хоҳиш; **мѣқофийа** (Хов.) қофиягӯй; **мѣқофийа кардан** қофиягӯй
кардан, мулзам намудан; **мѣраѣат** (Нӯш., Қлб., Ҳич., Яр.) мууроот, лутфу
марҳамат, хурмат; **мѣраѣат кардан** мууроот, лутфу марҳамат кардан:
мѣтаҳам / мѣтаам (Вк., Чк.) муттаҳам; забонкӯтоҳ, мулзам; мағлубшуда;
мѣтаҳам / мѣтаам кардан (Ан., Ёл., Пор., Шх.) муттаҳам (мағлуб) кардан;
мѣтаҳам / мѣтаам шидан мағлуб шудан, мулзам гаштан (дар баҳс,
мунозира, мусобиқа); **мѣчобил** (Ҳо.) мусофир; **мѣчобил шидан** мусофир
шудан; **навс** нафс; **навси кашол** (Мт.) нафси бад; **назр** (Дч., Ёх., Кан., Сх.,
Хов., Ҳо.); **нарз** (Ҳал., Ял., Чф.) назр, пешкаш, чизе, ки ба эшон, фолбин ва ё
дигар намояндагони дин дода мешуд; **нарз-ѣ нийоз** (Қал., Ҳал., Чф., Ял.);
нафас нафас, дам; **нафас рост кардан нафас съст шидан** (Лағ., Мис., Шх.)
дам баргаштан, зикқуннафас шудан; **нафақа** нафақа; **нафақа кардан** (Каҳ.)
нафақа муқаррар (таин) кардан; **нафс** (Ҳич., Яр.) нуфус, сокин, аҳолѣ: **наҳ**
(Дб., Кан., Нӯш., Ҳич., Яр.) наҳ, таѣна; **наҳ задан** масхара (мазоҳ, ҳаҷв)
кардан; бад (сиѣх) намудан; **наҳ кардан** (Ҳич., Яр.) /**наҳ задан**; **наҳор //**
нуҳор (Дк., Ёз., Лан., Сдт.) **нонѣшта**; **наѣл** (Лахш, Сх., Хов.) наѣл; **наѣл**
кардан наѣл задан; **наѣлат, налат** (Вд., Нд., Нз., Сам., Сх., Хов., Шв., Ҳак.)

лаънат; **наѐлат кардан** лаънат хондан, лаънат гуфтан; **наѐлочи** (Дм., Лахш, Нӯш., Ҳич., Яр.) фиребгарий, ноҳақкорӣ; **наѐлочи кардан** фиребгарӣ кардан; **наѐлочиранг** (Лахш, Нӯш., Ҳич., Яр.) фиребгарнамо. Барои намуна якчанд мисолҳои лаҳҷавиро аз назар мегузаронем: *Ай борайи хар-ъм йа матал медуниста бѐдастай (Шк.). Чи иқа матал мезанӣ, дѐръстар гав зан (Мт.). Чон-ъм ай азов махлас йофт (Ош., Чб.). Бачавара, ки умад, бад махр мебарем (Қлб.). Чақон бѐра бийо, ма ҳамиҷа маҳтали тѐ местъм (Даҳ.). Мо маҳтали тѐ-йем, чақон бѐгард бийо (Ҳал.). Мо-ра маҳтал бѐд, неки нарафтем (Мт.). Акай Мадназар матал-ът истоан (Пор.). Дѐхтар хѐрокойи хѐшхѐр кард-ѐ чанқа матал кард (Ош.). Ай дина воз-а маҳтал шидъм, номади (Хум.). Ҳами хел ҳаш руз маҳтал - ѐм кардан (Кан.). Э ҷура, маҳтал бест, мѐн мийом (Мт.). Неке машоқи зур-ай, ака-ш (Лахш). Дига ма машоқ шидъм, гап-а чов накѐ, ки беовру мешам. Маѐнейи гапи ҳамуво - ра фаҳмун (Каҳ.). Байто мадоре дига шава, маѐни Шеѐр вайрон мешава (Кпн.). Йа хел мусъфедо ҳамин маѐне-ра метийа ай бойиси Қаротегин (Нд.). Уқа маѐне надора гелосо-ш, неке туто-ш маѐне доран (Кх.). Кори мо ҳоли уқа маѐне надора (Лан.). Шѐмо сини мо маѐне карде, ки ҳаму мусъфед ҳамта дашином кард (Кч.). Бо дига маѐни, ки йаг шав бестем (Вд.). Гов ҳаму - да мир метийа (Дб.). Ман медонистъм бевафогийи тѐ-ра, ай рузи азал меҳри хѐнѐк мебастъм (Лаг.). Ҳамиқа хѐшруе-ай, ки ҳиш мисол надора (Хм.). Ба и мисол дора бача-ш (Пв.). Мудао-т-а гу-да ти-м (Лаг.). Иҷа одамой мѐгамбире ҳастан, мѐқофийа мекѐнан-ѐш. Ҳамиқа мѐраѐат-ѐш кайем, йа пийола чой нахѐрд (Ҳич.). Ай тѐ ни мѐтаҳам нестъм (Сам.). Йа бѐз-а гѐрг мѐтаам-ѐш каай, зѐнда ба қап-ѐш каум (Пор.). Дѐ додарақун - а зад чанг ақоб, ахири вахт-да ақоб-а мѐтаҳам каан (Шх.). Бисйор мѐтаам шид-ѐ гѐрехт (Ёл.). Се сол-ай мѐҷобил шидем. Аҷаб навси кашол дора. Бисйо бефара шидъм, бѐши, камта нафас - м - а рост кѐнъм (Хов.). У да хум рус мешава, нафас ай у сѐст мешава (Шх.). У моҳуна мегира гѐфта, нафақа - м каан. Во - ш ай хѐди нафси ҳамуҷа бѐд (Яр.). Хѐд-ът ҳичи нести, бо (боз) дигаро - ра наҳ мезани (Кан.). Мо-ра наҳ кардас ҳаму сѐгера (Яр.). Бе нуҳор ай хуна бѐрмадъм*

(Ёз.) *Да пѣтънка наѣл задак* (Хум.). *У шофир наѣлочираниг-ай* (Нӯш.). *Бар падари ҳар дѣ-т наѣлат* (Ёз.). *Иқа наѣлочи накѣ, шум - ѣт мебинѣм* (Нӯш.). *Тѣ истойи ойингар - и, мо - ра асп - мун - а наѣл мекайи* (Дор.) [202, 441 - 470].

Ин воҳидҳои фразеологии бо ҷузъи арабие, ки дар «ФГҶЗТ» ифода гардидааст, аз нигоҳи сохтор, мазмун ва муҳтаво хеле ҷолибу баланд мазмун буда, дар офаридани манзараҳои аҷибу ҷозиб, чеҳрасозӣ ва инъикоси ҳолатҳои мухталиф дар забони гуфтор мавриди баррасӣ қарор мегирад. Маҳз ҳамин қабил воҳидҳои фразеологӣ, ибораҳои тасвирӣ, ифодаҳои маҷозӣ аз забони халқ ифода меёбад, ки гӯйиши ҷанубиро дар қатори яке аз гӯйишҳои ширину асолат нигоҳдор дохил мешавад. Ин чанд мисоле овардем ба сифати «мушт аз хирвор» буда, дар «ФГҶЗТ» воҳидҳои фразеологии бо ҷузъи арабӣ хеле зиёданд ва аксари онҳо дар таркиби луғавии забони тоҷикӣ мақому манзалати муайяно дер боз касб намуда, ба пурғановат гардидани таркиби луғавии забони умумиточикӣ нақши муосир гузоштаанд. Мисол: **махри мол** либосворӣ ва ҳамаи он чизе, ки аҳли хонаводаи домод барои духтар медиҳад: *махр-ѣ мол метийи бай дѣхтар-а* (Ҳал.); *дѣхтар-да махр-ѣ мол бѣридан* (Ҳич.); *махр-ѣ мѣхр* (Лай., Ҳак., Ҳд.); **муборак//нѣборак** (Лахш, Мт., Хт.) муборак, табрик; аҳсан: *ала, бача ба рафтор-ѣт муборак, ба кѣртайи гѣли нор-ѣт муборак* (фолк.); **мѣбораки шикори** а. (Мт., Хт.) шикор муборак шавад; б. (Хт.) писар, бача; **мубораки ҳавлопаз** (Хт.) духтар: *дѣгонико-ра йата-ш нѣбораки ҳавлопаз-ай*; 2. (Ог.) таваллудкунӣ: *шави мубораки зан гудак-а кѣсал гѣрифтак* [202, 457].

Ҳамин тавр, ибораҳои фразеологии бо ҷузъи арабӣ ифодашаванда дар «ФГҶЗТ» бо як миқдори муайян истифода гардида, барои таъсирбахшу ҷаззобият ва инъикоси паҳлуҳои мухталифи зиндагии мардум мусоидат мекунад.

2.7. Вожаҳои соҳавии арабӣ дар шеваи ҷанубии забони тоҷикӣ.

Истилоҳ ё термин (аз калимаи *terminus* – лотинӣ гирифта шуда, маънояш ҳад, ҳудуд) калима ё ибораест, ки мафҳуми муайяни ягон соҳаи илм, техника, маданият ё истеҳсолотро ифода менамояд. Истилоҳот (терминология) аз маҷмуи калимаҳои махсус иборат аст. Истилоҳ дар соҳаи худ фақат як маънои муайянро ифода мекунад ва якмаъноӣ (моносемия) хусусияти асосии истилоҳ мебошад. Хусусияти сермаъноӣ (полисемия) барои истилоҳ хос нест ва ин ё он истилоҳ танҳо дар соҳаи муайян ва конкретии худ як маъноро ифода мекунад.

Дар гурӯҳи лаҳҷаҳои ҷанубии забони тоҷикӣ истилоҳоту вожаҳои арабии ифодагари соҳаҳои гуногун мавриди истифода қарор гирифтаанд, ки онҳоро низ метавонем вобаста ба фарогирии мазмуну муҳтавоашон ба чандин зергурӯҳ ҷудо намуда таҳлил намоем:

а) вожаҳои соҳаи мардумшиносӣ: **ҷихез** // **ҷъхез** // **ҷез** (Ғк., Шк., Ҷк) ҷихоз, бисот; маҳр (аз наварӯс); **ҷъхез** **кашидан** либосҳои наварӯсро ба тор овехта намоиш додан; **ҷилаб** // **ҷълаб** // **ҷилав** (Вк., Қ., Шк.) ҷилав, лачом; зимом; **ҷилави касеро** **кашидан** касеро аз коре ё амали ношоиста пешгирӣ кардан (нигоҳ доштан); **ҷағм** // **ҷәм** ҷамъ; **ҷағм** **кардан** ҷамъ (тӯб, ғун) кардан, ғундоштан, гирд овардан; **ҷағм хърдан** (Нд., Нз., Вд.); **ҷағм шидан**; ҷамъ (ғун, тӯб) шудан; **ҷағмуғир шидан** (Қаҳ., Вд., Нд., Нз.); **ҷағм шидан**; **ҷағмъғир** **кардан** (Қаҳ., Вд., Нд., Нз.); **ҷағм** **кардан**; **ҷағмбаст** ҷамъбаст; **ҷағмбаст шидан**, **ҷағм шидан**; **шикел** // **шъкел** (Вк., Шк., Қх., Қ.) ишкел, завлона, кишанг; мушқил; **ҷәлиқ** / **ҷәльқ**, **ҷаҳлиқ**//**ҷаҳльқ** (Вк., Қ.), **ҷайльқ** (Ғк.), **ҷағлиқ** // **ҷаъльқ** (Қх., Шк.) арақчин; намадзин; **ҷалиқ** (Шк.) ченаки (андозаи) қоҳ; **садир** (Қ., Ғк.) як лаҳҷаи иҷроии таомули динист, ки дар рӯзи сеюми ҷавти марҳум (шодравон) ба ҷо оварда мешавад; садир **задан** садр **задан**, ба сина зада нола кардану доду фарёд бардоштани наздикони марҳум; **масхаб** (Ст.) мансаб; мақом, вазифа; **масқара** 1. масхара, мазоҳ, ҳаҷв; 2. маҷ. ифлос; **маслиҳат** // **маслуҳат** // **маслъҳат** маслиҳат, машварат (Луғ., Ҳақ., Лан., Ҳд.). Мисолҳо аз нутқи лаҳҷа: *Ҷъхез бъкаше, шаҳмардо умд (Уч.).*

Вазир **чълаби** почо-ра кашид, у дъльови рафтан накад (Кӯш.). Дънийо-йа гуспандо-ш-а **чъм** каан-у пъхтайесан (Шх.). Каҳ-ъ паҳҳар сьн тит-ъ пит, **чаЕМ**-шу кънъм (Мт.). Иқа лоқ-ъ пар-а **чаЕМ** кардан - ш - а бъгу, охи (Хов.). Гулако **чаЕМ** мехъран, бози менан (Нд.). И руз меҳмун **чаЕМ** шид (Куг.). Ҳама **чаЕМ**-у гир шид (Нр.). И аҷаб тълфа ҷундоре, **чаЕМ**-ъ гир каа овардъм-шу (Каҳ.). Бъсйори **чаЕМбаст** мешем, қънғър гаиғкор мерем (Гх.). [202, 877]. Чъпони **шикел** - ай, галабонибо ай у батар (Ток.) [202, 916] Е ра - фи - қо, ай **маслиҳат** нагърезе (Пд.) [202, 441]. Ма ки ба каҳ рафтъм, се **чалиқ** ай каҳи шах мебаръм (Пшм.). **Чълъқ** набоша, пъшти асп йора мешава (Ск.) [202, 873]. Йа шав - ь дъ руз **садир** зада мегирйан (Тқ.) [202, 593 - 594]. И мардак - да махсаб лозим боша, **масхаби** ешакбоши - ра те (фолк.). Да лойқа галтид - ь ҳама - ш **масқара** шид (Хов.) [202, 441].

Гурӯҳи аз ҳама қадимтарини лексикаи иқтибосиро калимаҳои арабӣ ташкил медиҳанд, менависад В.С. Расторгуева [170, 151], зеро дар урфу одат ва дину мазҳаби мардуми минтақа калимаҳои арабӣ фаровон истифода мешаванд. Калимаҳои арабиро дар ташаккули таркиби луғати забони тоҷикӣ ва лаҳҷаҳои забони тоҷикӣ яке аз сарчашмаҳо ва воситаҳои муҳим медонанд. Воқеан, калимаҳои иқтибосии арабӣ ба забони тоҷикӣ таҳаввулот овард. Н. Маъсумӣ манзараи умумии иқтибоси воҳидҳои луғавии арабиро ба забони тоҷикӣ чунин тасвир намудааст: “Тағйироти чиддӣ дар таркиби луғавии забони тоҷикӣ дохил шудани калима ва ибораҳои арабӣ мебошад, ки ин натанҳо ба воқеаи таърихии дар асрҳои VII-VIII рӯйдода вобаста аст, балки раванди дохилшавии унсурҳои забони арабӣ дар тамоми давраҳои ҳаёти то инқилобии мардуми Осиёи Миёна давом дошт. Ин масъала таърихан ба воқеаи Осиёи Миёна ва Эронро истило кардани арабҳо ва баъд аз он дар мамлакат афзудани нуфузи дину забони арабӣ алоқаманд аст. Сиёсати истилогарони араб дар бораи чорӣ кардани дини ислом ва забони арабӣ ба чойе расида буд, ки арабҳоро ба мардуми маҳаллӣ ҳамхона ва ҳамсоғӣ мекарданд” [58, 131].

Профессор Ғ.Қўраев ба ин масъала дахл карда рӯйи ин андешаанд, ки иқтибоси калимаҳои арабӣ агар дар марҳилаи аввал аз шакли гуфтугӯии забони форсӣ-тоҷикӣ оғоз ёфта бошад, минбаъд тавассути навъи хаттии он давом кардааст. Аз ин рӯ, омӯзиши калимаҳои иқтибосии арабӣ барои равшан кардани саҳифаҳои таъриху ташаккули забони тоҷикӣ манфиатбахш аст.

Омӯзиши калимаҳои иқтибосии арабӣ аз рӯйи маводи шеваҳои тоҷикӣ боз ҳам аҳамияти муҳим касб мекунад, зеро шеваҳо нисбат ба забони адабӣ дар ин бобат низ тафриқаи муҳим дорад. Ин аст, ки баъзе ҷиҳатҳои калимаҳои арабӣ дар татқиқоти Ғ.Қўраев [111], рисолаи Т. Мақсудов [53, 55-60] ва баррасии С. Хоркашев [96,13-14] зикр шудаанд, аммо шевашиносони тоҷик доир ба масъала таҳлили воҳидҳои луғавии арабӣ дар лаҳҷаҳои ҷанубӣ гуфтан мумкин аст, ки то ҳол мудохила накардаанд.

Ҳамчунин муҳаққиқ Каримова М. дар гӯиши Лаҳш корбаст ёфтани вомвожаҳои арабиро чунин нишон додааст: «Калимаҳои арабӣ дар таркиби луғати забони тоҷикӣ, аз ҷумла, таркиби луғавии шеваҳои забон таърихи дуру дароз дорад. Воҳидҳои луғавии арабӣ дар таркиби луғавии лаҳҷаҳои ҷанубӣ дар тӯли асрҳо ҳамчун як қабати асосии лексикӣ истифода шуда, дорои ба як қатор хусусиятҳо мебошанд:

1. Қисме аз воҳидҳои луғавии арабӣ ба унсурҳои умумитоҷикӣ мансубият пайдо карда, дар гӯиши мардуми ноҳия аз ҷиҳати миқдор хеле зиёданд. Ин қабил воҳидҳои луғавӣ дар лаҳҷаи қирғиззабонони ноҳия низ дида мешаванд ва нисбат ба забони адабии тоҷикӣ ва шеваҳои тоҷикӣ бештар бо тағйири таркиби овозӣ дучор шудаанд. Онҳо барои ба вучуд омадани муҳити дузабони бевосита кумак менамоянд. Ба мисли: адолат - **адилет**, адабиёт - **адабийат**, арз - **аръз**, қимат - **қъмбат**, муаллим - **мугаллим**, мушқил - **мушқул**, ният - **неет**, умр - **омур**, розӣ - **ъразъ**, охир - **акыр**, мактаб - **мектеп**, китоб - **китеб**, макон - **макан**, вакил, фаъл - **фаал**, мисол - **мисал**, қудрат - **худрет**, қадим - **кадым**, қонун, сафол - **сапал**, тақдир - **такдър**, бетааб - **бетап**, қанд - **кант**, аъзо - **азза**, маҳқул - **маақул**, асл - **асил**, ароба - **арава**, амал - **эмел** (Бт., Д., Кк., Қб., Қш., Қч., Лаҳш, Мт., Об., Оқ., Пк.,

Сб., Ср., Ск., Ч., Чт., Чт., Яш., Чш.) ва ғайра. Дар гуфтори тоҷикони ноҳия асосан варианти умумитоҷикиашон истифода мешаванд.

2. Дар гурӯҳе аз калимаҳои арабӣ овозҳои ҳалқии рӯякии “ъайн” (ع) ва «ҳо-и ҳуттӣ» (ح), ки хоси забони арабӣ мебошанд, истифода мешаванд, ки дар лаҳҷаи Лахш нисбатан сусти талаффуз мешаванд. Овозҳои мазкур ба туфайли забони арабӣ ва дар ҳайати воҳидҳои луғавии арабӣ ба лаҳҷаи Лахш ворид шудаанд: *каъба*, *маърака*, *феъл*, *ҳаким*, *каҳр*, *лаҳм*, *хърмат*, *мъҳочир*, *ақл* ва ғайра. Овози «ъайн» (ع) дар лаҳҷаи қирғизон асосан талаффуз намешаванд. Барои мисол: *каъба - кебе*, *феъл - пеел*, *маърака – мереке*. Овози «ҳо-и ҳуттӣ» (ح) ҳам дар лаҳҷаи қирғизон назар ба тоҷикон хеле сусти аст: *каҳр - каръ*, *ҳаким - һакем* ва ғайра.

3. Қисме аз калимаҳои арабӣ ба қонуниятҳои савтии лаҳҷаи Лахш вобаста шуда, кӯтоҳ талаффузшавӣ ва ё ихтисоршавӣ аз чунин хусусиятҳо: *ҳукумат-ҳъкъкмат*, *манзъл- манзил*, *моҷир- муҳочир*, *олий- ҳоло* ва ғайра.

Аз далелҳо бармеояд, ки калимаҳои иқтибосии арабӣ назар ба воҳидҳои луғавии туркӣ барвақтар ба лексикаи забони тоҷикӣ ворид гашта, дар лаҳҷаи мардум низ барвақт истифода шудааст. Онҳо ҳама паҳлӯҳои зиндагии моро инъикос менамояд ва дар лексикаи лаҳҷаи Лахш чунон мавқеъ гирифтанд, ки ҳам муродифҳои тоҷикӣ ва ҳам муродифҳои қирғизияшон дар истеъмоланд. Масалан, воҳиди луғавии «**фаҳм**» дар лаҳҷаи мардуми ноҳия дар шакли «**паам//фам**» истифода мешавад. Мисол: *у йағ одами автапамай*, *ҳичи паам надора* (Чт.).

Вожаи дигари арабие, ки дар гӯйиши мардум хело фаъол аст, «**улфат**» (Чт., Лахш, Қш.) мебошад. Маънои аслии ин вожа дар ФЗТ чунин аст. 1. Унс пайдо кардан бо касе; дӯстӣ, ошноӣ. 2. ҳамнишин, ҳамсӯҳбат, ҳамқадам: *улфат шудан бо касе; улфат шудан бо чизе, одат кардан ба чизе, мубтало шудан аст* [212, 373]. Дар байни мардум бо вожаи «**ълфат // улфат**» машҳур аст. Танҳо маънои одами «**ҳамдам, ҳамнишин, дӯст**»- ро дорост: *улфат // ълфатии хуб ёфтаи, иқа пър гап мезанӣ* (Сб.).

Ҳаминро бояд гӯем, ки воҳидҳои луғавии арабӣ дар лаҳҷаҳои ҷанубӣ дар ҳамаи навъҳои феълии забони арабӣ истифода мешавад. Аз ҷумла, бо калимаҳои «**таъин, таъчиб**» (Ҷт., Лахш, Қш.): *эй дъхта, ачат чи кора иқа таъин-т кард?* (Ҷт.); *да ҳами корои кардагит ҳама дар таъчиб уфтод* (Лахш).

Лаҳҷаи Лахш аз вожаҳои арабие, ки барвақт ба забони тоҷикӣ ва лаҳҷа ворид гаштаанд, бой аст ва асосан дар соҳаи дин, истилоҳоти маориф ва маънавиёти мардум истифода мешаванд, ки хеле зиёд буда, хусусияти оммафаҳмӣ ва умумиистеъмолӣ доранд.

б) истилоҳоти динӣ: **биҳил** // **пиҳил, валӣ, вало** // **воло, Валлоҳ, даврагар, дуо** // **дъо, иддат** // **‘дат, зомин, илойи, ихлос, кофир, қазо, қийомат, мазҳаб** // **махзаб, мачит** // **маһчит** (масҷид), **муаззин, мъло, мълоимум, мъноҷот, салот** // **нъмоз** (намоз), **насиба, никоҳ, нор, садир, сачда** // **сачида, тавба, таъбир, тоҳрат** // **торат** (тахорат), **фотийа, халифа, чаноза//ҷъноза** (чаноза)...: *мо - ра ҷъноза хавар кадан* (Б.); **чанозаҳаки** // **ҷънозаҳаки** (Ғк., Шк.) чанозахон, иштироккунандаи маросими чаноза. **шариғатийа** (Қд.,Нр.) шариатгузорӣ, аз рӯи қоидаҳои фатвои дин: *харбъзадъзди-ра савоб мегъфта бъдастан шариғатийа-да* (Қд.); **шайит** 1. шаҳид; бегуноҳ кушташуда: *шайит-а мебаран гур менан* (Ҳд.); 2. (Шк.) мазор ё мақбарае, ки шахси шаҳид гӯр карда шудааст: *гърг нъшти шайит мебара бъз-а* (Хов.); **шайтун** // **шайтон** 1. шайтон, иблис; 2. маҷ. шайтон, маккор, қаллоб: *вазири почо шайтуне бъд, ки ҳиш ақли* (Хов.); 3. (Ст.) хушгӯер, зирак, чолок: *бъз шайтон-ай наз ба гуспан. шайх, шех* (Дор., Ток.) 1. шайх, муршид, пешвои диндорон; 2. маҷ. одами пок (бегуноҳ, порсо); **шайхак** (Дм., Лш.) шайхнамо, шайхсират: *шайхак-ът умад, иһтимол дора, ки ай Дъшамби рафтаст* (Лш.); **шайхигари** (Даҳ., Зир., Лағ.) шайхӣ, шайхигӣ; **шайхигари кардан** шайх шудан: *се сол ҳамуҷа шайхигари мекъна* (Лағ.); **ҳалол//һалол, алол** (Ҷк.) ҳалол, чизе, ки хӯрданаш равоаст, пок: *и ов һалол-ай* (Сғ.); *лавзи одам алол-ай, гушт-ъш арум* (Ёл); **ароф** // **ғароф** (аъроф): *мини ароф мемуна* (Ст.); *мобайни ароф-да мондем бесоһиб* (Оғ.).

аммол (Ғоф.) маҳр, харчи тўйи зангирӣ; амвол: *мийомад аммоли зан-а бут мекард [202];*

в) вожаҳои соҳаи сиёсӣ, маъмурӣ-иҷтимоӣ: **мъфтӣ, ойила, синф//синиф, судур, сълтун, фақир//фуқаро, ҳиччат//иччат, чамоат//чамоғат** (чамоат, чамбият; гурӯҳ, тӯда)...: *таҳти и бача чамоат-а найидай, бароси ҳами шиитъ хез-а уқа намедуна (Хм.); йа чамоғат одам бӯд (Қӯш.); чамоат//чамоғат, чамағат//чъмоғат//чамғат//чумғат (Вқ.,Қ.) 1.чамоат, идораи шӯрои деҳот ва кормандони он: *шъмо итоғат намекардаесте, и чъмоғат-ънда (Хум.); 2. раиси чамоа: мън ҳаму вах ҳамуҷа чамағат-ъм охи (Нд.); Зебо ачай Чуғма чамғат бӯд (Пп.); чумғат гиҷо-да-й? намедунъм (Ёз.); амир* (мир, амир): *сикахунай амир ҳо лави ов-да бӯд (Ҳич.). амлок* (мулк): *йа амлок-а да Ғарм шинундай. валойат//вилоят* (вилоят): *мън ҳеркай вилоят, ма-ра баста баре (Сх.); да валойатҳо мехъран чойи бақан (Яр.); 2. шаҳрҳои марказӣ (калон, бузург): пеш қълф-а ай вилоят* *мийовардан (Мӯм.). вакил* (вакил, намоянда), 2. (Дч.) оқсақол, роҳбари деҳа: *то солойи сийу дъйум-а вакили қшилоқ шидем; 3. (Хов., Қлб.) шахси эътимодноки тарафи арӯсшаванда, ки шаби ақди никоҳ наварӯсро бо розигии арӯс ба домодшаванда мебахшад. давлат* (давлат, мамлакат): *гандъм-а куфта плани давлат-а иҷро карум [Ҳич.]. давлат* 1. бахт, иқбол, толеъ: *бача-ш-а давлат-ъи баланд-ай; 2. мол, неъмат; сарват, сармоя, боигарӣ: Истам-а давлат-уш бъсйор калон-ай (Ҷф.). мулозим//мълозим* (сипоҳии назди қозӣ дар аморати Бухоро). (Чб., Чн.) [202];*

г) вожаҳои соҳаи хоҷагидорӣ: **шағм, шәм** 1. (Ёх.,Сх.,Хов.) шамъ; машъал; **шағми муми** (Лахш.); 2. (Вқ.) шуо, шӯъла, забонаи (алангаи) оташ: *да шағми алов кавшер кард-ъ суҳун кард (Нӯш.). шайтунак* (Вқ.,Қ.,Шк.) чароғи сиёҳ, милмилак, пиликсӯз; **шабака** (Вқ.) навъи олоти ороиш, ки мисли зангӯлача буда, духтарону занон ба нӯги чамолакашон насб (васл) кунанд; **суфа//съфа,сърфа** (Вқ., Ғк.,Қ.,Шк.) суфа (чойи нишастии тобистона): *и сърфайи мешиитанӣ, ай хок рост мекънан (Ёх.); болой сьфа-да ай асп*

мефърора (Клб.); *съфайи ма-да чо карди?* (Кд.); **съфайи** декун//дъкун (Вк., Қ.) суфайи баланди дохили хона, ки аз байнаш роҳрав дорад; **съфайи пийоз** (Кд., Нр.) воти (роши) пали пиёз; **съфайи чувоз** (Дч., Хч.) атрофи кундаи чувоз, ки чувозрон чарх мезанад; **шайтунароба // шайтонароба** (Оқб.) Велосипед [202];

ғ) вожаҳои соҳаи беморӣ: **върам//врамб** (варам), **даво**, **илоч//илоч**, **иллат//илат**, **қабз//қавз//қавс**, **қай/қайд**, **қавзият**, **қаттол**, **назла**, **нъқс//нъқс**, **таб,тав** (Кх., Шк.) 1. таб, тафс, ҳарорати бадан; 2. табларза, вараҷа...: *касали тав нобуд шидаст* (Мт.); *ҳами шав таб гъръфт* (Ҷав.). **айз//һайз** (гулдоманӣ, ҳайз): *занак дар йаг моҳ йаг бор һайз мебина* (Қ.). **бисмил** (як навъи беморӣ), **омила//һомила** (ҳомиладор, дучон): *қингол-ъи омила-ай* (Хч.); *ами занак омила шид, гулак кад* (Пор.). **омос** (Ст., Тк., Фат.) **омос**, варами чиркдори бадан, дамидагӣ дар аъзои бадан: *кам хурдан-у роҳ рафтан шаҳбоз йаке, пур хурдан-у хов рафтан омос йаке* (фолк.). **очиз//очъз//ғочиз** (очиз, нобино, кӯр): *у одами очиз-ай* (Кӯш.). **очиза//ғочиза** 1. зани нобино (кӯр); 2. зан, духтар: *авратина нум-а очиза меган* (Ёл.); 3. (Кб., Кп.) кампир: *у ғочиза биви-ш* (Кп.). **тавқ** (Вк., Ғк., Шк.) манаҳ, занакдон: *да тайи тавқ-ъи холи съфед дора* (Хм.) [202];

д) вожаҳои соҳаи шаъну эътибор ва муносибати одамон: **шаҳн** (Оғ.) шаҳн, мартаба; дараҷа,ҷозибат: **шаҳнайи** одамизот ай ҳамай ҷундорийото бўланд-ай; **шарофийат** (Луғ.) шарофат; эҳтиром; обрӯву манзалат: **шарофийати** одам беҳад зур-ай; **шароғит** шароит: **шароғито** бадваҳм-ан (Қаҳ.); **шайтунгари** (Шк.) **шайтунгарӣ** (Вк., Қ.) **шайтунӣ**: *уво да шайтунгари бор-ъм каан* (Куғ.); **шайтугарӣ** кардан, **шайтуни** кардан: *ҷойи падар-ъи-да пошо-бача шайтугари мекъна* (Даҳ.); *йагун шайтугари накъна хуб-ай* (Мт.); *уқа шайтунгари каум* (Кд.); **шайтуни** шайтонӣ, дурӯягӣ; **шайтуни кардан** шайтони (дурӯягӣ, фиребгарӣ) кардан, фитна ангеҳтан: *йагунта шайтуни кард, уқа қати-м соз нест* (Хон.). **чанҷол** чанҷол; мағал, ғавғо; хархаша: **чанҷоли** уво-ра мън ръжд карда натунистъм (Яр.); *ҳар ваҳ мепесонъм-шу, ки чанҷол-ту залал кад* (Ҳич.); **чанҷол шидан** чанҷол (мағал,

хархаша) шудан: *баройи ҳами калит **чанчол**-мун шид (Шх.); **чанчол вардоштан** чанчол (ғавғо, мағал) бардоштан; арзу шикоят кардан: бӓд (баӓд) чанчол вардоштан, *қоғазой-мън-а ай хӓди Ленингърод ройи-ш каан-ъ рӓсқи гулако-ра додан (Сам.); **чанчол дохтан** (Хум., Мс., Обл., Сам.) иғво кардан: унча **чанчол дохтас-у бо** (боз) куч - у къланд – ш - а вардошта ича умааст (Хум.); **чанчол хърдан** (Ҳич., Яр.) **чанчол кардан**: *йа мойиндар дошт, қати ҳаму **чанчол хърдаст** (Ҳич.); **чанчола-а ов додан** (Қ.) барангехтан, ба шӯр овардан: *райис ҳам-ҳам кааст чанг-а, неки бӓргат **чанчол-а ов медодай** (Пн.). **чанчолаки** (Вқ., Қ.) чанчолӣ, шӯрангез; чангчӯй; фитнагар; арбадакор, шӯрапушт: *у одами **чанчолаки** бӓд, баройи ҳами ҳишка нағз-ъш намеийд (Қӯш.). **чанчоли, чанчолакӣ; чамола** (Дор., Ток.) дарди сил (оид ба асп). **чамолак** (Кд., Бм., Нр., Дт.) чамолак, гесӯбанд; (Ял., Ҷф., Ҳо.) **чазира** 1.чазира; 2.(Вқ.,Шк.) *мач.* вайрона, харобазор; нообод, беодам: *ичоҳо **чазира** бӓдастан, ҳоле шаҳр шидан (Ёз.). **чазирбод** (Қ., Вқ.) **чазир**: ҳаму сево-ра кӓтидан, **чазирбод-ай** (Ҳак.); **чазир кардан**: *мън-а пӓл бӓта-м, мебарӓм **чазирбод-ъш мекънӓм** (Каҳ.); **огӓл-а канд, **чазирбод-ъш кард** (Қӯш.); **чазир шидан** хароб (вайрон) шудан: *бонг-да тол каши, хуна **чазирбод** мешида бӓдаст (Дм.). **чадал** чидду чаҳд, сайъ, кӯшиш, ғайрат; **чазир кардан** сайъ (кӯшиш, чидду чаҳд) кардан: агар чадал кӓнем, ба вегайи-ра Нушор мерасем (Хум.); **чазир доштан** (Вқ.) майлу хоҳиш доштан: *ийо қӓрутовхӓри-нда чадал надоран (Кб.). **чадид** чадид; навовар: *одами хӓкӓмат-а **чадид** мегӓфтан-ъ мо-ра батрак (Мс.). **чадид** (Ҷк.) иғвогар, фитнагар; дурӯғгӯй: қати дайи у гап назан, ки **чадид-ай**, дараве када хавар-а мерасона (Хг.). **чазаба / чазава** (Қ.,Вқ.) салобат; ҳайбат; сахтгир: *ай **чазабайи** амун қози ич кас гӓзашта наметонистай (Ҷс.); райкум-а дидӓм-ъ ай **чазаба-ш** да пеш-ъш гав зада натонистӓм (Нӯш.); **чазаба доштан** ҳайбат (сиёсат) доштан: *кӓчӓк-ӓм ҳамита **чазаба** дора, агане намегаза (Луғ.). **чазба** (Шк.) ҳаяҷон, изтироб; оташин; **чазаба шидан** ба ҳаяҷон изтироб омадан; оташин шудан; ба эҳсосият дода шудан: *иқа **чазаба** нашав, авал кор-а бӓфӓм, бӓд (баӓд) гап***************

бъзани мешава (Зир.). сукут//съкут сукут, хомӯшӣ; **чазабакардан** сукут кардан, хомӯш истодан: *баройи чи иқа съкут кардай? (Хов.). судур* (Шк.) судур, мансаби динӣ дар аморати Бухоро; **софдъл** (Ёл, Кан., Пор., Хм., Хов., Шм.) софдил, беғараз, дилсоф; **чарма** (Ғк., Ҷк., Шк.) **йарма**; **чарчи** (Пв., Хм., Шм.) чорчӣ, чарчӣ; мунодӣ; **чарчи** (Қк., Ск., Қӯш.) азоимхон, он кӣ беморро сеҳру чоду мекунад; **чата** (Дах., Зир., Лағ.) саркут, пасмондаи хӯрок: *мегум, и чата-т-а кӣ мехъра? (Зир.) [202];*

е) вожаҳои арабии ифодагари авлоду хонавода: **амма, валад, волида, ворис, за‘иф // заифа // заџифа, зуйрот // зуйрод, авлод, қавм**; саромад...: *охи авлоди мо ҳофиз бӯд, воре мън девнаранг шидъм (Ҷич.); акрабо* (Пп.) хешу табор, акрабо: *вай-а ҳами акрабоҳо-и ҳамунча-нда; арус* (Ёл, Лағ., Пд., Кпн., Нз., Ҷав., Ҷак.), **џарус** (Қӯш., Пд., Хт.), **аруст** (Шк.) арӯс, келин: *џарус овардан бача-шон-да (Ҷак.); айол//ийол, аврат, авратина, асл* (асл, авлод, зурриёт): *меган, ки асли мо ай Зевар бӯдай (Шх.); зурйот//зърйот* (насл, насаб): *ай бови-м зуйроти маҳшар монд (Дах.) [202];*

ё) вожаҳои арабие, ки ба тағйироти савтӣ дучор шудан: **езор//изор** эзор, шолвор; лозимӣ, пойчома; **залал//зарар, зиён, нуқсон**: *чормағз залал дора (Ёз.); залал каан* зарар, зиён расондан: *ҳар вах мепесонум-шу, ки қанҷоло-ту залал кад (Ҷич.); залалрасун//зараррасон; зарарнок: у на ҳаму ҷундори залал расун - а мекъша (Шх.); залул // зарул зарур залули // зарули зарурӣ, дармондагӣ: *да залули гандъм - а мешакан - ъ отала мекънан (Лахи); зълм//зълъм* зулм, ситам, чабр, озор; **зълм дидан** ситам, чабр дидан: *съпор - а ҳуч карда наметунъм, зълм дидам; зълм каан* зулм (ситам) кардан: *халқ-а бисйор зълъм мекааст Мири Иноқ (фолк.); зълмат* (Вд.) беадолатӣ, зулмушиканча, азобизиёд: *зълмат қати кор мекаем Мири Зард-ънда (фолк.); зълмгар золим, ситамгар, дилозор; зердастозор, беадолат; зулмкеш; **зълфайн/зулфайн** зулфин, зулфак, ҳалқа (занҷир)-и дар ё сандук: *и - и ни зълфайн, у - и ни зълфайн (Ск.); зълфайн-у занҷировард (Ёз.); зълфак* (Шк., Ғк., Ҷк.), **зълфайн; ихтибор** эътибор; ихтибор **доштан** эътибор доштан: *и да пеши одамо ихтибор надора (Хов.); ихтиборан эътиборан: ай ҳамируз***

иҳтиборан ай мағлими ҳай кънен-ш-а (Хов.); **иштийо** иштиҳо, майлу рағбат ба хӯрок: **иштийо-т** *нес-ми, ҳичи нъмехъри (Каҳ.); иштироб (Кд., Нр., Сам.), **иштиров** (Кх.) изтироб; зарур, боизтироб, муҳим: *куза-т-а бъмон, бийобъиши да пеш-ъм, ҳар чан ба кори иштироб омадаи (Кд.); киф//кифт* (Ғк.) **китиф//кътиф**: *ҳезум-а да кифт-ъи монд (Кан.);* чойи китф монанди каланд; **қавр // қавр** қабр, гӯр: *қаврии йо расми-йай (Шуг.); қавристон // қабристон* (Қ., Вқ., Шк.) қабристон, гӯристон; **қаврчога // қабрчогах** (Вқ., Қ.) қавристон: *қаврчогаи авлод-мун да ҳами қишлоқ-да-й (Хум.); қадър - қимат* қадру қимат, обрӯву эътибор: *да назди пошо қадър-қимат надоишем, паси дар мундем (Пиш.); қатол* қаттол, ҳалокатовар, марговар: *йа доруй қатол йофтем, қири тортанак - а дод (Лаг.); қойил* (Вқ., Қ., Шк.), **қоғил** (Кх., Шк.), **қохил** (Қ.) қоил, иқрор; қохил **қардан** иқрор қардан; мафтун қардан, ба шавқ овардан: *бача дъхтар - а қоил қард (Хов.); қълф қулф, қулф: *йа қълф-ъи бъхаре (Қлб.) [202];***

ж) вожаҳои арабие, ки ифодагари маҳфумҳои абстракт мебошанд: **хиёли** (аз ақл бегона), **номанзурӣ** (нописандӣ), **шайтонӣ** (ҳиллагарӣ). Ин навъи вожаҳои, ки шаклу маънояшон бе тағйир боқӣ мондааст: **русум** (расмҳо), **азал** (ибтидо, тақдир, аз аввал), **фалак** (чархи гардун, осмон), **анқо** (ноёб, дастнорас): *Агар қудоҳо расму русуми қаратогчиҳоя мекаран, боиси ҳамиқа хафагӣ хешовандои келинчак намешуд (К.Ғ). Моҳира худаш аз азал ҳамита қоқи бенамуд набуд, аз дасти ғам доданиӣ шӯи-а ҳамита бекора шудамонд (Ж.). Чархи фалак-а қораш-а бин, кӣ мегуфт, ки Акрам аз худи лавако (негр) зан мегира (О.в.).* *Аз рӯзи шӯи шаҳрӣ қарагеш Раҳима-ҳолет аз анқоям нойовтар шуда рафтагӣ (Б.) [202];*

з) вожаҳои арабие, ки ифодагари суннатҳои мардумианд: **азонгуён**, **муворакшавӣ**, **фотиақунон** (оғози маросими тӯи арӯсӣ), **қавмошӣ**, **маслиҳатошӣ**, **азобуророн** (ба маросими дафн ва азодорӣ нигаронида шудаанд), **варас**, **меросхӯр**, **ворис**, **нуфус**, **аҳоли**, **мағриш** (мағриб), **ғазав**

(ғазаб), **нахт** (нақд), **саwow** (савоб), **чуwow** (чавоб), **насиwa** (насиба), **насаw** (насаб), **мосъл** (муҳосил).

и) этнографизмҳо: **арус, арусбозӣ, бисот, кафан, қавр//қавр, қавристон // қабристон, лаҳат//лаҳад//лъҳат, лаҳатӣ//лъҳатӣ, мазор, майит, мағбара//мақбара// мағвара, марқад//марқат, маҳшар//маһшар, маҳр//маһр//маҳър, назр//нарз, русум, та‘омил, шачара//сачара, търбат, хайрот: Да даст - ът, ки шакиди - ш **кафани** - ш *ҷидо меша (Хов.). Мън - ам ҳамуҷа қавр - ъм менан (Каҳ.).Уҷа **марқад** ҳастай (Хов.). И калхоси **маһшаре** - ай, дъ касӣ - ра - м бийован, пи - лон - а бут менан (Хм.). Тағойи - м **маҳшар** пул дора (Ҷс.) [202, 440 - 444].***

Ин унсурҳои иқтибосӣ бар асари тағйроти овозӣ ва қисман ба ҷиҳати пайдоиши маъноҳои лаҳҷавӣ дар онҳо имрӯз ҳамчун диалектизми лексикӣ шинохта мешаванд.

Устод Садриддин Айнӣ ин рӯйдоди воқеиро ба инобат гирифта, дар вақташ нигошта буд, ки «Хазинаи забони халқ ханӯз дарбаста ва дастнорасида истодааст. Аввалин вазифаи ташкилотхое, ки дар ин соҳа кор мекунанд, ин хазинаро кушодан ва луғатҳои зиндари аз байни халқ ғун карда бо як тадқиқи илмӣ онҳоро чоп намудан ва ба ин восита забонро, чунон ки тараққиёти имрӯза талаб мекунад, васеъ намудан аст» [2; 20].

Дар гурӯҳи лаҳҷаҳои ҷанубии забони тоҷикӣ дар асоси маводи “ФГҶЗТ” вожаю истилоҳоти соҳаи мардумшиносии арабӣ низ барои ҷолибу пурра гардонидани муоширату муколамаи байни мардум қорбаст гардидаанд ва аз нигоҳи мазмуну маъно фаҳмонад.

Хулосаи боби 2

Ба ҳамин тариқ, дар боби мазкур муносибати калимаҳои арабӣ дар ташкили калимаҳои синонимӣ, антонимӣ, полисемӣ ва омонимӣ баррасӣ гардид. Аз он ҷумла исбот гардид, ки нақши арабизмҳо дар созмон додани синонимҳои луғавӣ кам набудааст. Онҳо на танҳо барои такрор наёфтани фикр ва воситаи равонию муассири нутқанд, балки чун воситаи услубии баён барои муайян намудани дараҷаи иҷтимоӣ, сатҳи саводнокӣ ва фарҳангии

одамон мусоидат кардаанд. Чуфтҳои синонимӣ барои ба нутқ бахшидан, оҳанги таъкид ба кор рафтаанд.

Калимаҳои антонимӣ бошад, барои ба таври қиёсу муқобила ва ба ҳам зид гузоштани мафҳумҳо, фикрҳо, хислату рафтори одамон хизмат кардаанд. Ҳолатҳои аз калимаҳои сирф арабӣ ташкил ёфтани чуфтҳои антонимӣ камтар ба назар мерасад. Вожаҳои арабӣ бо калимаҳои тоҷикӣ ва диалектизмҳои луғавӣ чуфтҳои антонимиро ба вуҷуд оварда, барои таъсирбахш баромадани нутқи соҳибони шева хизмат кардааст.

Калимаҳои арабӣ ҳам дар забони асл ва ҳа дар забони адабии тоҷик ва низ дар лаҳҷаҳои он ба зухуроти сермаъноӣ дучор омадаанд. Дар доираи шеваи ҷанубӣ онҳо ба хусусияти диалектизмҳои лексикӣ соҳиб гардидаанд.

Нақши калимаҳои арабӣ дар созмон ёфтани вожаҳои ҳамгунаву ҳамовоз (омонимҳо) калон аст. Дар бобати омонимшавии калимаҳо зухуроти тасодуфан ба ҳам монанд шудани калимаҳои арабӣ бо вожаҳои тоҷикӣ, диалектизмҳои луғавӣ ва дигар унсурҳои луғавии иқтибосӣ бештар ба назар мерасад. Падидаи аз ҳам дур шудани маънои асли ва маҷозӣ, яъне аз ҳисоби сермаъноӣ ба вуҷуд омадани омонимҳо низ ба қайд гирифта шуд.

Калимаҳои арабӣ дар ташаккули воҳидҳои фразеологӣ, ки ба нутқи лаҳҷавӣ ҳусну таровати услубӣ мебахшанд, низ зиёд ба кор мераванд.

Аз ҳисоби вожаҳои арабиасл бисёр истилоҳот сохта шудааст, ки аксари онҳо хусусияти умумитоҷикӣ ва ё лаҳҷавӣ пайдо кардаанд. Унсурҳои луғавии арабӣ чун асоси калимасоз дар созмон ёфтани калимаҳои зиёди сохта, мураккаб ва таркибӣ низ саҳми назаррас доранд.

БОБИ 3. ХУСУСИЯТҲОИ МОРФОЛОГИИ КАЛИМАҲОИ ИҚТИБОСИИ АРАБӢ ДАР ЛАҲЦАҲОИ ЧАНУБӢ

3.1. Баррасии мавзӯ. Гӯйишҳои забони тоҷикӣ яке аз манбаъҳои муҳимми рушду нумӯи забони адабии тоҷикӣ маҳсуб ёфта, забони адабии тоҷикӣ ҷойҳои холии таркиби луғавии худро дар ҳама давру замон маҳз аз ҳисоби унсурҳои умумишавандаи гӯйишҳои маҳаллӣ такмил меод, ки ин раванди таърихӣ имрӯз ҳам ногузир идома дорад. Аз ин ҷост, ки забон ҳодисаи тафаккур ва воситаи муҳимми алоқаи байни одамон буда, ба одамон барои дониستاني муҳиташон ёрӣ мерасонад ва аслиҳаи пуриқтидори маданият мебошад.

Истилоҳи «грамматика» дар забоншиносӣ ба ду маъно ба кор бурда мешавад: ба маънои сохти грамматикии забон ва ба маънои таълимот дар бораи сохти грамматикии забон. Грамматика ба ин маъно маҷмӯи қоидаҳо дар бораи тағйироти калимаҳо ва алоқаманд шудани онҳо дар ҷумла буда, ба ду ҳисса - морфология ва синтаксис ҷудо мешавад. Грамматика (морфология ва синтаксис) қоидаҳои тағйироту шаклҳои калимаҳо ва дар ҷумла ба ҳам алоқаманд шудани онҳоро меомӯзад. Истилоҳи морфология аз калимаи юнонӣ **morphe** шакл ва **logos** - таълимот, илм (яъне таълимот дар бораи шакли калимаҳо) гирифта шудааст. Истилоҳи морфология дар илми забоншиносии ҳозира маънои муайяно дар бар мегирад. Мавзӯи баҳси морфология на танҳо аз тасвиру шарҳ ва маънидоди шакли калимаҳо иборат аст, балки таҳқиқи маҷмӯи тамоми проблемаҳои, ки бо калима алоқаманд аст, низ мебошад. Морфология сохти (структураи) калимаҳо, воситаҳои сурат гирифтани шаклҳои грамматикии калимаҳо, масъалаҳои таъсири воситаҳои шаклсозу калимасозро меомӯзад» [23, 87]. Морфология инчунин «типҳои ҷудогонаи калимаҳоро дар таркиби луғавии забон омӯхта, дар ин маврид аз маънои конкретии онҳо сарфи назар мекунад ва онҳоро аз рӯи аломатҳои умумиашон ба ҳиссаҳои нутқ гурӯҳбандӣ менамояд. Морфология инчунин системаи категорияҳои грамматикӣ, ки дар онҳо хусусиятҳои грамматикӣ

ин ё он ҳиссаи нутқ зоҳир мегардад, низ меомӯзад. Дар ин маврид масъалаҳои шакли грамматикӣ ва маънои грамматикӣ ҳамчун ҷиҳатҳои ногусистанин ҳар гуна категорияи грамматикӣ дар назар дошта мешавад. Пас, морфология ҳамчун қисми грамматика гурӯҳҳои грамматикӣ калимаҳо ва шаклҳои онҳоро меомӯзад» [99, 8]. Мавзӯи морфология ҳам шакли калимаҳо, ки муносибати гуногуни байни калимаҳоро дар ибораҳо ва ҷумлаҳо ифода мекунад ва ҳам шаклҳои, ки ба калимаҳо маънои нави грамматикӣ медиҳад, мебошад.

Ҳамин тавр, зери мафҳуми хусусиятҳои сарфии шеваҳо муайян кардани калимаҳои шевагӣ аз нигоҳи сохт ва ҷудо намудани онҳо ба ҳиссаҳои нутқ фаҳмида шуда, ин хусусиятҳои фарқкунандаи сохти сарфии лаҳҷаҳои тоҷикӣ аз забони адабии классикӣ ва муосири адабӣ дар ҳамаи ҳиссаҳои нутқ ҷо-ҷо ва нобаробар мушоҳида карда мешаванд. Аз ин ҷо бармеояд, ки сохти сарфии лаҳҷаҳои тоҷикиро дар ҳар яке аз бахшу фасли он бо усули муқоисаи таърихӣ бояд омӯхта, роҷеъ ба вижаҳои сарфии вожаҳои иқтибоси арабӣ, яъне ташаккули калимаҳои сохта ва мураккаб дар заминаи калимаҳои арабӣ дар шеваи ҷанубӣ ибрази андеша намудан мумкин аст.

Дар раванди таърих ва инкишофи муносибатҳои ҷамъиятӣ гузаштан ва ё иқтибос гардидани калимаҳо аз як забон ба забони дигар ҳодисаи табиӣ ба шумор меравад. Ин ҷараён ба забонҳои Осиёи Миёна, аз ҷумла забони тоҷикӣ низ бетаъсир намондааст. Бояд гуфт, ки калима вақте аз як забон ба забони дигар интиқол мегардад, ба шаклу сурат ва хусусиятҳои савтии забони воридшуда мутобиқ карда мешавад. Гоҳо ҳолатҳои ба вукӯъ меоянд, ки калима баъди иқтибос гардиданаш ҳатто маънии аслии худро гум карда, ба маънои нозук ва ё тамоман дигар истифода мегардад. Дар натиҷаи истилои минтақа аз ҷониби арабҳо дар асрҳои миёна ва васеъ паҳн гардидани дини ислом дар қаламрави форсзабонон гурӯҳе аз калимаҳои порсии тоҷикӣ аз истеъмол баромада, ҷойи онҳоро калимаҳои нави арабӣ фаро гирифтанд. Ин калимаҳо дар натиҷаи инкишофи фарҳанг ва муносибатҳои иҷтимоӣ сиёсӣ

ва маданӣ суфта гардида, ба қоида ва қонунҳои савтиёти забони тоҷикӣ мувофиқат карданд. Баробари суфта гардидан ва мутобиқ шудан ба табиати забони тоҷикӣ инчунин калимаҳои иқтибосии арабӣ дар калимасозӣ низ хеле фаъоланд.

Аз ин ҷост, ки дар нигоштаҳои муҳаққиқон ва адабиёти мавҷудаи илмӣвожаҳои забонро аз нигоҳи сохтор ба калимаҳои сода, сохта, мураккаб ва таркибӣ ё дар қолиби ибора муқаррар кардаанд, ки мо низ ба ҳамин гурӯҳбандӣ таъя менамоем. Корбурди воҷоҳои арабии гӯйиши ҷанубии забони тоҷикӣ аз роҳҳои суннати калимасозии забони тоҷикӣ сурат гирифтааст. Махсусан, роҳи морфологӣ яке аз воситаҳои асосии ба вучуд омадани вожаҳои мазкур ба ҳисоб меравад. Доир ба масъалаи таҳқиқи масоили калимасозии шеваҳои забони тоҷикӣ корҳои зиёде ба анҷом расидааст, ки муҳимтарини онҳо бо қалами муҳаққиқон В. С. Расторгуева, А. Л. Хромов, Р. Ғаффоров, Ғ. Ҷӯраев, А. З. Розенфелд, М. Маҳмудов, Ҷ. Мурватов, У. Обидов, М. Маҳадов, Б. Бердиев, Ш. Исмоилов, Р. Саидов, С. Раҳматуллозода ва дигарон дахл дорад. Зимни баррасиҳои худ шевашиносони мазкур дар бахши морфология ба масъалаи роҳҳои калимасозии ин ё он лаҳҷа дахл карда, ба таври мухтасар маълумоти муҳими илмӣ пешниҳод кардаанд, ки ба равиши корҳои илмии онҳо мувофиқ будааст. Бо вучуди ин, муҳаққиқон дар бораи хусусиятҳои калимасозии вожаҳои марбут ба наботот ба ҷуз аз ишораҳои иҷмолий қори муқаммали диссертатсионӣ анҷом намодаанд.

3.2. Бо пасвандҳои тоҷикӣ

ва иқтибосоти арабӣ сохтани калимаҳо

Мутобиқи таҳлили мутахассисон, дар ташаккули калимаҳои сохта дар шеваҳои ҷанубӣ [69] ва ҷануби шарқии забони тоҷикӣ [94] нақши пасвандҳо муҳиманд. Доир ба ин соҳа дар забоншиносӣ корҳои назаррас ба анҷом расонида шудаанд. Маводи дасти мо баёнгари он аст, ки дар шеваҳои номбурда дар сохтани калимаҳои сохтаи арабӣпасвандҳои **-ак**, **-а//-г**, **-ча**, **-а**, **-акӣ**, **-ин**, **-ина**, **-зор** нақши муҳим доранд: **Пасванди -ак**. Пасванди **-ак** ва

вариантҳои он **-ик, -ек, -ук, -ък, -йак, -чък, -ҳак** дар сохтани калимаҳо сермахсул мебошанд. Ҳарчанд муҳаққиқони шеваи ҷанубӣ [69; 92] доир ба вижагиҳои калимасозии пасванди **-ак** андешаҳои муҳими илмӣ баён карда бошанд ҳам, ба таври ҳаматарафа нишон додани имкониятҳои калимасозии ин морфемаро дар доираи вожаҳои ифодакунандаи наботот ба уҳда надоштаанд. Бо ин пасванди ғабол ва серистеъмол калимаҳои ифодакунандаи набототи зерин ба мушоҳида мерасанд: бедак, хасак, равошак...

Ба воситаи илова кардани пешванд ва пасвандҳои гуногуни забони тоҷикӣ ба шакли масдарӣ ва ё исми феълии калимаҳои арабӣ вожаҳои нав сохта шуда, барои рушду таҳаввул ва ғанӣ гардидани забони мо – тоҷикӣ мусоидат карда тавонистааст. Ба ин калимаҳое, чун **боадаб, бомаънӣ, бетамиз, бомаданият, бохабар, беҳузур, беватан** ва амсоли инҳо мисол шуда метавонанд. Гузашта аз ин, вожаҳои иқтибосии арабӣ бо роҳи калимасозӣ дар қолибҳои тоҷикӣ калимаҳои нав сохтаанд, ки бо ин роҳ таркиби луғавии забони тоҷикӣ ғанӣ гардидаанд: **бадвоҳима, бадҷаҳл, ваъдадор, даъвоқунанда, давранишин, камтолеъ, зарбдор** ва ғайра мисол шуда метавонанд.

Яке аз роҳҳои пурғановат гардидани таркиби луғати забон иқтибоси калимаҳо аз забонҳои дигар аст. Ин ҳодиса дар забони адабии тоҷикӣ бисёр равшан мушоҳида мешавад. Калимаҳои зиёде аз забонҳои дигар бо роҳу воситаҳои гуногун ба таркиби луғавии забони адабӣ ва ба воситаи он ба гӯйишҳо дохил шудаанд. Миқдори муайяни онҳоро калимаҳои арабӣ, туркӣ ва русию байналмилалӣ фаро мегиранд. Ба забони тоҷикӣ ва гӯйишҳои он аз дигар забонҳо аз ҳама пештар ва бештар исмҳо дохил шудаанд, ки инро дар мисоли иқтибоси воҳидҳои луғавии арабӣ мушоҳида кардан мумкин аст. Исмҳои иқтибосӣ, катъи назар аз он ки дар забони арабӣ чӣ гуна шаклу таркиб доштаанд, калимаҳои сода ва содаи рехта ба шумор мераванд, чунки онҳо ба забони тоҷикӣ бо ҳамон маънои таркибашон дохил шудаанд ва ба

морфемаҳо тақсим намешаванд. Ин қабил қалимаҳоро метавон ба чунин гурӯҳҳо чудо намуд: 1) Калимаҳои содаи арабиеанд, ки бо забони адабӣ ҳамранганд: **азрак, қарз, меҳнат, заҳмат** ва ғ. 2) Калимаҳои арабие, ки дар забони адабӣ ба ҳамин маъно қариб дучор намешаванд, вале дар ин гӯйиш маънои аслиашро молик аст: **аблаҳ** (Шк.) аблаҳ, беақл, нодон, гӯл; бемаънӣ: *одамой аблаҳ ай зан бафо металаба (Нр.); авқот* хӯрок, таом: *ай ҳаму авқот камтар бъте (Ҳак.); аврат* зан, заиф: *дъ мардак-у йа аврат мийумад, ҳамийо бъдастан (Шх.); у аврат аврати хуб-ай (Дб.); акрабо (Пп.) хешу табор, акрабо: *вай - а ҳами акрабоҳо - ш ҳамунча - нда [Шк].**

Дар тадқиқоти оид ба калимасозӣ ва «Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик» (1985) доир ба роҳҳои калимасозӣ усули морфологӣ, яъне бо аффиксҳо сохтани калимаҳо ва калимасозии мураккабро сермахсултарин ҳисобидаанд, ки воқеан дуруст ҳам аст. Ин усули калимасозӣ дар ҳамаи зинаҳои инкишофи забони адабии тоҷик роиҷ будааст ва он аз мадди назари донишмандони гузаштаи мо дур намондааст. Аз донишмандони асримиёнаи форсу тоҷик ин ҳодисаи забоншиносӣ бештару беҳтар дар асари Шамси Қайси Розӣ «Ал-мӯъҷам» таҳлилу тавсиф ёфтааст [97, 67].

Калимаҳои сохта аз васлшавии сунъии решаи вандҳо набуда, дар онҳо чузъҳо ба ҳам аз ҷиҳати маъно мувофиқат мекунанд ва мувофиқати маъноии асосу ванд ба онҳо имконият медиҳанд, ки ба ҳам васл шуда, маънои наве пайдо кунанд, ки ба маънои ҳам асос ва ҳам дар калимаҳои сохта равшан зоҳир шаванд.

а) **Бо пешвандҳо сохтани калимаҳо.** Дар калимаҳои сохтаи забони тоҷикӣ ду навъи морфема мушоҳида мешавад: 1) морфемаи решагӣ ва 2) морфемаи ёридиҳанда. Ба морфемаи решагӣ асосҳо маънодор - калимаҳои решагӣ дохил мешавад, ки унсурҳои хатмӣ ва таъминкунандаи маънои калима мебошад. Пасванд, пешванд ва миёнванд ба гурӯҳи морфемаҳои ёридиҳанда медароянд. Пешвандҳо пеш аз асос омада, нисбат ба пасвандҳо бештар мустақилият зоҳир мекунанд. Онҳо бо хусусияти калимасозӣ низ аз пасванд фарқ мекунанд, баръакси пасванд бештар аз ҳисоби калимаҳои гурӯҳи

муайян калима месозанд. Доираи калимасозии баъзе пешвандҳо маҳдуд аст. Дар исмсозӣ танҳо пешванди **ҳам-** иштирок менамояд.

Пешванди ҳам-дар забони тоҷикӣ исмҳо фақат як пешванди калимасоз (ҳам-) доранд. Ин пешванд ба пеши исмҳо ҳамроҳ шуда, исм месозад, ки бо ҳам будан, якҷоягӣ, ба ҳам алоқаманд буданро ифода мекунад. Ин хусусиятҳо аз рӯи маводи шева ҳам тасдиқ кардан мумкин аст: **ҳамғул/ҳамғъл/амғул/амғъл** ҳамсол, ҳамсин: *ҳамғули ма йата мусъфет ҳастай, ай ҷо-и хеста наметона (Шқ.); амғъли додари ма бӯд, Собир (Қлб.); оли-йам амғъло-и наумадаиан (Хғ.); ами мусъфет амғъл-м-ай (Дл.); ами руз амғъло-и мийа (Ан.); ма ҳамғъли Маҷид-ум (Ҷс.);*

ҳамрайи (Нд., Нз.) якҷоя, ҳамроҳ: *ҳамрайи аму мол - ай и гов (Нз.);*

ҳамшафат (Қ.) ҳамсӯҳбат; ҳамшафат (ҳамсӯҳбат) шудан: *мо Файзъло Хуҷа қати ҳамшафат иидагӣ да Бъҳоро (Хум.);*

ҳамкътиф (ҳамсин): *ар дъ - му ҳамкътиф - ем (Стд.).*

Пешвандҳои ба-, бо-, но-, бе- пешвандҳои сифатсоз буда, аз исм сифат месозанд.

Пешванди ба-/ ва - ин пешванд сермаҳсул буда, аз исм сифати аслии месозад, ки мазмунан ба ягон хосият ё аломат соҳиб будани ашро мефаҳмонад. Дар гӯишҳои ҷанубии забони тоҷикӣ пешванди сифатсози **ба-** дар шакли **ва-** ифода меёбад. Сабаб дар он аст, ки дар ин гӯиш ба ҷойи ҳамсадои ҷарангноки **б** омадани ҳамсадои ҷарангноки **в** хеле маъмул буда, ин табиати гӯиши мазкур мебошад: **вағақл** (боақл, бофаҳм), **ватамиз**, **вахосийат**, **вахазур**, **ваазоб// ваазов...**: *шофири вағақл дорем. (Қ.); бачаи Қодир ваазоб - ай (Қп.).*

Пешванди бе - ин пешванд сермаҳсул аст. Аз исмҳо сифати аслии месозад, ки ба аломати дар асос номбаршуда молик набуданро мефаҳмонад: **беаҳтибор** (беаҳтибор; бевафо, беқавл, паймоншикан), **безот** (бадгавҳар, бадзот, баднасл), **бенухс // бенъхс**(бенукс, сиҳат), **бенъсъл / бенасл** (бенасл; шӯрапушт), **беаҳт** (беаҳд; ваъдахилоф), **бебахт** (камбахт, камтолеъ),

бебизоғати (нобудӣ, нодорамӣ, камбағалӣ), **беқасаб** (беқасам), **белавз** (белафз, ваъдахилоф; булҳавас), **бемағни** (бемағнӣ, бетартиб, беақл; нодон), **бенур** (безеб, бадафт), **бесатр** (баҳаё), **бегамиз** (беқайд, бадрафтор), **бетартиб** (бесару сомон), **бегашвиш** (осуда, бепарво), **бета‘б** (ифлос, чиркин; зиштрӯй), **бе‘ақл // беақл // бейақл** (беақл, камақл), **беадаб // беадав** (беадаб, бадахлок); **бехавар** (бехабар, нохост, ногоҳ), **бехосият** (наҳс, бехосият, камтолеъ, бетолеъ, бадбахт), **бехотир** (нохост, ногоҳ), **бехузур / беҳъзър // беҳазур / бехузър / беһъзър** (дардманд, бемор, нотоб; касалнамо), **бетоқат** (бетоқат); **бефойда** (бехуда) ва ғ.

Мисолҳо: *ай безото ҳазар кънен, ай уво нашайи некӣ намебъройа; шиштум сари кучаҳо, найомад хабар - ут, беаҳт шидай, чура буреза ҷигар - ут (фолк.); ай дъсти бебизоти-ра дар шаҳр мерафтан мардум; ай дъсти бебизоати-ра хизматгори мекардан, солойи пошойи (Ял., Нав.); ҷумай беқасаб ба арус - а метем (Нз.); ма гуфта будум йори қадими-т гирум, белавз буди вафо накарди ҳаргиз (Ст.); ҳе бъра, е хуб дъхтари бемағни бъдай (Зир.); бемағнигӣ накъ, тъ бъсийор ҳовачопи (Хов.); ҳами дъ бача йахдуно - т - а шикаста замин-да бетартиб кард (Кх.); йа хешованд доштем беҳазур бъдаст, ҳаму - ра хаваргири умадем (Яр.); мағлимо омадан, беадабӣ накънен (Кд.); ай беақлӣ рафтайсодам (Пор.); бехотир хуна дърмад, тарсидъм (Хм.); йа хешованд доштем беҳазур бъдаст, ҳаму - ра хаваргири умадем (Яр.); ҳаму хъштумани Нур бехузър бъдаст, балниса бърдан (Лш.); ҳамиқа бачи бетағб бъдай, ки ҳато ру - и - а наишиштай (Хов.); бехавар уқобо - ра мезана, бъсё гайур - ай (Пор.) [202, 103 - 106];*

Пешванди бо - ин пешванд сермахсул буда, аз исм сифати аслий месозад, ки мазмунан ба ягон хосият ё аломат соҳиб будани ашёро мефаҳмонад: **бокарам** (Каҳ.) иззатманд; бомурувват: *сълтуни бокарам, мо йофтем шарти тъ-ра (фолк.); ботахлид* (Мт.) пурнақш: *йолтуши ботахлид - а пушонд ас - да; боҳайбат* (Ток.) даҳшатнок, ҳайбатнок: *Пирмуроди боҳайбат, хоҳардъхтар-ту қимат (фолк.); боҳайз, боҳайз кадан* беобрӯй (шарманда)

кардан: *да ним соџат боџайз-ът менан иџо, џатийот шав! (Пн.); боџилм (Ўич.) соџибилм, илмнок, олим ва ғ.*

Пешванди но - ин пешванд дар сохтани сифат нисбат ба пешвандҳои дигар сермахсул ва серистеъмол мебошад. Вай аз ҳиссаҳои гуногуни нутқ сифати аслии месозад, ки акси маъноӣ асос, молик набудани мавсуфро ба он ифода мекунад ва ё ҳолати ашӯро мефаҳмонад: **нобалад** (Ан., Ёл, Пор., Ст., Сч., Сғ., Хч.) ношинос, ношно: *и малими **нобалад** ай гиҷо-а? (Ёл); йа навомади **нобалад** омадай (Хч.); ноғараз* (Кх., Кч., Лағ.) бадандеш, бадкирдор: *џар **ноғаразе** тџ-да бафойи кџна, ба дил-уш кор накџ (Лағ.); ноодамигари* (Ўич., Яр.) ноодамигарӣ, нокаси, беҳурмати: *порина **ноодамигари** кардем, ховаргири нарафтем (Ўич.); **нороҳат*** (Тег., Шв.) **нороҳат**; роҳат накарда: *бачи пошо **нороҳат** ай џо-ш хест-џ раҳаки шид (Шв.); **ночинс*** (Сч., Уч.) **ночинс**, хурд, ношуд: *дџхтар-џм џафсола, устугон-џш **ночинс*** (Уч.); **ноомил, ноџомил** (Ўич., Яр.) **ноомил**, камтаҷриба, наведгир; ноӯҳдабаро: *шофџри совхоз **ноомил** бџдай (Дч.); сохти мџн устой **ноомил** бџд (Ўич.). **ноџмед*** (Қ.) **ноумед**; **ноумед** шидан нобино шудан: *йак кам џашитод-да дџрумадџм, џаш сол шид, ки чџим-џм **ноџмед** шидай (Мис.).*

Пешванди ба - дар шеваи ҷанубии забони тоҷикӣ аз рӯи маводи «Фарҳанги ғӯишҳои ҷанубии забони тоҷикӣ» бо 50 калима омада калимаи нав сохтааст, ки яке аз он вазифа доштан ва ё мавҷудияти аломатеро нишон медиҳад: **баалам, баамал, бабаракат, батартиб, бамаънӣ, базарар, бахабар, баақл**, ва ғ.

Калимаҳои лаҳҷавие, ки бо пешванди **ба** созмон ёфтааст, метавон аз рӯи ҷузъҳои асосиашон ба чунин ҳиссаҳои нутқ ҷудо намуд:

1) сифатҳо: бабаракат, бақувват; **бабаракат** бобаракат: *бодринг мевайи **бабаракат** бџдаст, вега мечини, бай пџга-ра бо (боз) меванда (Лш.); бақувват/бақџват* боқувват, зӯр, пурзӯр; қавӣ: *вахтой сџгерагӣ бџсийор **бақџват** бџдџм (Хум.); баалам* - боалам; аламнок, аламангез; *гийра кард - у **баалам** гуфт, ки мерам акџ (Шв.); баамал//ваамал* (Ёз., Лан.); босамар,

фоиданок: *дърахти бесамар ар-ар-ай, ваамал тут - ай, ки кирмък - ънда медан (Лан.); бамаџне /бамаџн* бомаџнї, боодоб, бофаросат: *Давлат Кабир бѣсийори бѣсийор одами бамаџнейи хуб - ай - да (Нр.); бамъхабат* бомурувват, бомухаббат: *хаму бачай бамъхабати нагз бърума бѣд - к неке бемазачон шидай (Нр.);*

2) исми маџнї: базарар, баақл... **базарар** зарарнок: *уқа базарар не (Дч.); бахақл / баақл /баџақл* боақл, бофаросат; ақлрасо: *бачай калони - ш бахақл бѣдас (Кд.).*

3) чузїи феълҳои таркибї: батартиб, баамал... **батартиб** ботартиб: *неки дѣџо - ш бѣсийор батартиб - ай (Зир.); бафайз* бофайз, бобарору баракат: *деҳқон одами бафайз - а файрод мекард, дуов мегърѣфт-ѣ џѣфт-да сар мекард (Ош.); бахавар* бохабар, хабардор, огоҳ, воқиф (Кд., Мс.); **бахавар шидан** бохабар шудан: *то хъкъмат бахавар шид, ки бѣсийор гов бархам шид (Кд.); ай аҳволи зиндаги-шу ӣа мейдаги бахавар бѣша (Мс.); бахилгарї / бахелгарї (Ёх., Дч., Мум., Хов.), **бахилгарї** (Даҳ., Сам., Кӯш.) бахилї, бухлї; кина, кинаю адоват; нотавонбинї: *у бахилгари дора хонадози ма - да (Хов.); башъџоџ* шуџоатманд, нотарсона: *аспи ма - м тай малим-да башъџоџ рафтесай - ку (Мум.);**

4) дар ду вариант **ба/ва: баҳазур /ваҳазур /вахъзур... баҳазур** (Даҳ.), **ваҳазур/вахъзур** (Кӯш., Кд., Нр.) бепарво, фориғбол, холабеғам; хотирчамъ: *и-ра шофир-ѣш баҳазур-ай, дѣ-се руз-да намера (Даҳ.); баазоб // ваазоб // ваазов* (Кб., Кп., Нӯш.) хароб; камқувват; заиф; лоғар; нимџон: *чи ита баазов - и, късал - ӣ; Садбарг - а касал баазоб кадай, мондай; ба‘ақл / ва‘ақл* (Куг.) боақл, бофахм: *шофири ва‘ақл дорем.*

Пешванди бо-: Дар шеваи ҷанубии забони тоҷикї бо ин пешванд калимаҳои зерин мавҷуданд, ки яке аз он вазифа доштан ва ё мавҷудияти аломатеро нишон медиҳад: **бокарам, боҳайбат, боҳайз, бошучоъ, боилм** ва ғ.

Ин вожаҳо мансуби сифатанд ва ҳолату мансубиятро ифода мекунанд: **бокарам** (Каҳ.) иззатманд; бомурувват: *сълтуни бокарам, мо ӣофтем шартти*

тЪ-ра (фолк.); **ботахлид** (Мт.) пурнақш: *йолпуши ботахлид-а пушондас-да*; **бохайбат** (Тоқ.) даҳшатнок, ҳайбатнок: *Пирмуроди бохайбат, хоҳардъхтар - ту қимат* (фолк.); **бохайз**: **бохайз кадан** беобрӯй (шарманда) кардан: *да ним соғат бохайз-ът менаниҳо, ҳатийот шав!* (Пн.); **бошучо** (Зел., Ёх.) бочасорат; шучоатнок: *мардаки бошучо бьд Балаҷун* (Зел.); **боғилм** (Ҳич.) соҳибилм, илмнок, олим;

б) **Бо пасвандҳо сохтани калимаҳо.** Морфемаи ёридиҳандае, ки ба охири асос ҳамроҳшуда, барои сохтани калима хизмат мекунад, пасванд номида мешавад. Пасвандҳои калимасоз шаклсоз дар забони тоҷикӣ инҳоянд: -осо, -нок, -ак, -аш, -ваш, -дор, -зор, -бор, -бар, -вар, -вор, -сор, -ор, -гар, -гор, -й, -чӣ, -ҳо, -ин, -шон, -гон, -фон, -дон, -бон, -истон ва ғайра.

Воқеан, тавачҷуҳ ба асосҳои калимасозӣ дар забони адабии тоҷик таърихи хеле қадим дошта, дар ин роҳ донишмандони гузаштаи мо хизмати арзандае ҳам кардаанд. Ба ҳамин маънӣ профессор Ш. Рустамов, ки дар бахши калимасозии забони адабии муосири тоҷик тадқиқотҳои ҷиддӣ анҷом додааст, чунин меоварад: «Илми соҳаи забони тоҷикӣ, аз ҷумла калимасозии он, таърихи дуру дароз дошта, пояи аввалини он дар давраи пеш аз револютсияи Октябр гузошта шудааст ва он барои ташаккули забоншиносии тоҷик ҳамчун як сарчашмаи асосӣ хизмат кардааст» [83, 25]. Яке аз ҳамин гуна донишмандоне, ки дар асри XVI ба таҳқиқ дар дастури забони тоҷикӣ пардохта, асосҳои грамматикӣ калимасозии забони тоҷикиро то андозае тасвир кардааст, Хоча Ҳасани Нисорӣ мебошад [97, 78].

Дар усули морфологии калимасозӣ пасвандҳо мавқеи асосиро ишғол мекунанд. Вазифаи асосии ҳар як пасванд бо он муайян карда мешавад, ки вай ба калимаи сохтааш чӣ гуна маъно мебахшад. Пасвандҳо дар ҳамин замина тасниф карда мешаванд. Пасвандҳои исмсозии забони тоҷикӣ хеле бисёр ва гуногунвазифаанд. Дар ин бора забоншинос Ш. Рустамов чунин ибрози андеша кардааст: «Дар усули морфологии калимасозии исм суффиксҳо мавқеи асосиро ишғол мекунанд. Вазифаи асосии ҳар як суффикс

бо он муайян карда мешавад, ки вай ба калимаи сохтааш чӣ гуна маъно мебахшад. Суффиксҳо дар ҳамин замина тасниф карда мешаванд. Аммо бисёр суффиксҳои исмсози забони адабии тоҷик оморфемаанд. Ҳангоми таъин намудани вазифаи аффикс сермаъноӣ (оморфемагӣ), инчунин аз кадом ҳиссаҳои нутқ ва аз чӣ хел асосҳо исм сохтани онҳо ба ҳисоб гирифта мешавад. Вақте ки суффиксҳо аз ин ҷиҳат аз назар гузаронида мешаванд, тафовути онҳо аз якдигар боз ҳам равшантар зоҳир мегардад. Баъзе суффиксҳо танҳо аз исм, баъзеи дигар аз сифат ва сеюмӣ аз шумора ё феъл исм месозад. Суффиксҳои ҳастанд, ки аз ҳиссаҳои гуногуни нутқ исм месозанд ва ин ба маънои исми сохта таъсир нарасонда наметавонанд. Ҳар як пасванд мавқеи махсуси истифода дорад. Масалан, пасвандҳои **-ҷӣ, -гар, -гор** танҳо исми шахс, вале пасвандҳои **-ӣ, -ак, -гоҳ, -зор, -истон, -дон** танҳо исми ғайришахс месозанд [83, 114]. Чанде аз ин пасвандҳо дар ғӯйиши ҷанубии забони тоҷикӣ мавриди истифода қарор доранд:

Пасванди -а: Ин пасванд баъд аз исму феъли калимаҳои иқтибоси арабӣ омада маънои аслии калимаҳоро куллан дигар мекунад. **қадима/қадими:** *учени қадима навиштай (Хов.). қалама* (Кх., Ғк., Шк.) **қатлама** (нони қаткати дар равшан пухташуда). Дар ғӯйиши ҷанубии забони тоҷикӣ вожаи қатлама як навъи фатир ё нон буда, ба гурӯҳи вожаҳои ифодакунандаи хӯрокворӣ мансубанд. **Қатала 1.** (Вк., Қ.) ғурмағас, хармағас: *қъзилмазор - да қатала бисйор-ай (Б.); қатала задан* пайдо шудани кирм дар зери пӯсти ҳайвоноти шохдор дар натиҷаи газидани ғурмағас: *гарм ки шъд гусала - ра қатала мезана (Сх.); гов - а қатала зад (Ҳич.). 2.* (Қ.) навъи оруи хокистарранги захрнок, ки дар сӯроҳии девору сутун лона мегузорад. **махласа** як навъ растании кӯҳии шифобахш (Даҳ., Зир., Лағ., Мӯм.); **мъҳала//мъһала** маҳалла, гузар, кӯча: *мъһалойи Файзибой - њнда бъдем (Нд.); насиба* баҳра, ҳисса; қисмат, сарнавишт, тақдир: *насиба-ш ҳами бъдай, ай дъсти мо чи мийойа (Дч.); тағна* тағна, захми забон; сарзаниш, маломат; ришханд; ситеза(Вк., Қ., Шк.); **ҳаваса** (Вк., Ғк., Шк., Чк.), **аваса** (ХҒ., Дл., Шӯр.) фарабера, фарзанди абера: *ами камтир да ҳаваса дошт (Ёл.); ҳалола*

халола; **халола кардан** ба никоҳи мувақатии марди бегона даромадани зани талоқшуда, ки шавҳар баъди ин амал ҳуқуқи дубора ба никоҳи худ даровардани ӯро пайдо мекунад (дар шариат).

Пасванди -гар. Ин пасванд дар исмсозӣ сермахсул буда, исмҳои шахс месозад, ки маъноҳои гуногун доранд: 1) аз исмҳои конкрет исмҳои шахс месозад, ки касбу ҳунарро мефаҳмонанд: **суратгар, наългар, ғадргар** ва ғ.: **ғадргар** (Шк.), **ғадъргар** (Вқ., Қ.), бадтинат, дилсиёҳ, бадкирдор, хиёнаткор: *ита гадъргар нашав (Каз.); давогар//дағвогар* 1. даъвогар, касе, ки ба воситаи маҳкама аз касе ҳаққеро талаб мекунад: *бароии ҳаму бача дағвогар шидан (Ҳич.);* 2. пизишк, табиб; **халосгар** (Сам., Шв.) халосгар, халоскунанда; начотдеҳ: *уво ҷанг мехъран, мо халосгар (Сам.).*

Пасванди - ак. Ин пасванд сермахсул буда аз исмҳои моди номи чиз, ҷонварон ва истилоҳи забоншиносӣ сохтааст: **бърчак** (Каҳ.) бурчак, кунҷ, **ғарибак** (бекас, танҳо; воҳиди ченпки вазн, ки ба 125 гр. баробар аст), **долак** (Б., Дч.) сакко, бучули калоне, ки бо вай аз масофаи муайян нишонро мезананд, **заҳрак** (Шв., Пч., Сам.) ҳазлнокаш, шахсе, ки шӯҳӣ ва ҳазро намебардорад, **қадахак** (Шм.) як навъ зарфи чӯбӣ, ки ба даҳони кӯза мемонанд, **қаламак** (Вқ., Ғк.) қалам, қалами кандакорӣ дар рӯи чӯб; қалами филизбурӣ, **ҳасанак** (какана, халилихӯрак; як хел гамбускчаи лӯнда аст, ки чусааш ба андозаи ҷуворӣ буда, рангаш сурху зард ва холҳои сиёҳ дорад), **чабалак** (Ҷф., Вд.) фатиламӯй, чингиламӯй; пахмоқ; мӯйи пахмоқу парешон, **чавзак** (Кх.) хекиртак, қоқуртоқ, хирной, **чавобак** (Вқ., Қ.) махлуки афсонавӣ аз қабили чин, албасти, **чамолак** (Ял., Ҷф., Ҳо.) пудинаи кӯҳӣ, **лайлак** (Лахш., Қлб., Дм., Ҳич., Яр.) лаклак, **латифак** (боби махсуси равғанрезӣ ба чароғ, шиша ва монанди инҳо), **кафак** (Қ.) олатест, ки барои налағжидан дар барф дар таги пойафзол банданд, **маҳкамак** (Вд., Каҳ., Нд., Нз.) устувор, қоим, **машрабак** (Мум., Сх., Хов.) зарфи хурди обгирӣ, ки аз тунука ё гил сохта шудааст, **мисқолак** (Хм., Шм.) маҷ. тифли ширмак, кӯдаки навзод, **мълкак** (Хуш., Оғ.) мулкак зироати лӯбиёӣ, ки донаи он аз

донаи мош калонтар буда, нони онро "мулкин" мегӯянд, **сағърак** (кӯдаки шикамкалон, ки ба касалии чиллашӯр гирифтор шудааст), **таркак** (Ош., Чб.) як навъи кӯлоҳ, каллапуши чуқуре, ки пирамардон аз зери салла мепӯшанд; тоқии гулдӯзии кӯдакона, ва ғ...: **бърчаки мачит** - ънда китови бъсйоре тал чиндагӣ бӯд; **захрако** кати шухӣ накъне, ки шухи-ра намевардоран (Сам.); **мо ай боло ҳалосак** задем (Кӯш.); **йаке ҳамуҷа-да дидум ачина-ра, сар-ъи чабалак дар** - а шъкойдак (Вд.); **ай къллол маширабаки** лойи, сиба меша (Мум.); **сънҳор-ъи йа мисқолак дора, ба ҳаму овора** (Хм.); **тъ мълкак** медърави, ки иқа чақун мекъни (Хуш.); **ба хурдан** - шон **мълкак** корида бӯдан (Ог.)

Пасванди -ча. Ин пасванд сермаҳсул буда, аз ҳиссаҳои гуногуни нутк месозад, ки ба асосаш аз ягон ҷиҳат монанд буданро мефаҳмонад: **қаламча, тоқча, ҳиссача, таҳсимча** (тақсимча) (Лб., Луғ., Б., Мӯм., Сх.): **қаламча** қаламча, навдаи буридаи току дарахтони гуногун, ки барои реша гирифтани як нӯги онро ба замин гӯр мекунад: **йа-дъ қаламчайи** ток шънондем (Қн.).

Пасванди -чӣ. Дар шеваи ҷанубӣ бо ин пасванд 9 воҳиди луғавӣ сохта шудааст, ки ба ашӯи гуногун далолат мекунад: **закотчӣ** (Ял.) андозгир, закотситон, ҷамъкунандаи андоз, **муҳоботчӣ** (Дҷ., Сҷ., Хҷ.) муҳоботкунанда, муболиғагӯй, **нақълчӣ** (Пҷ., Сам., Шв., Ҳал., Ним., Ял.) нақългар, **тарабчӣ** (Вк., Қ.) ҷӯбе, ки моларо бо юғ пайваст мекунад; ҷӯбҳои дарозе, ки аз ду тарафи ҷиғ барои вайрон нашудан мебанданд (Б.), **таҳлимчӣ** // **тағлимчӣ** (Шк.) хонанда, муҳассил, **иктисодчӣ, таърихчӣ, ҳазиначӣ, ҳисобчӣ** // **ҳисобчӣ** // **ҳисовчӣ** (ҳисобгар), **ҳашарчӣ** (ҳашаракӣ) ва ғ...: **додар-ъи муҳоботчи-въ хъд-ъи не; сини бача-и гъф, ки бъра, фалун нақълчи-ра** бъғу-да бӣйойа; **мън садқа шав-ъм чини ба чини-ра, додари майдаҳаки тағлимчи-ра** (Зел.); **ҳашарчӣ бийор, ҷаво - ра бӯдъравем** (Ҳич.) [202, 461-477]

Пасванди -гоҳ. Ин пасванд сермаҳсул буда, аз ҳиссаҳои гуногуни нутк исм месозад, ки макон ва номи ашӯро ифода мекунад: а) аз исмҳои модӣ: **қадамга** қадамгоҳ, қадамҷо (ҷойи зиёрати турбати бузургону муқаддасот). **хамгоҳ** (От., Ош.) пасту баланд, ноҳамвор: **зъмин-ъи хамгоҳ-ай**, зов намехъра

(Ст.). б) аз исмҳои маънӣ. Дар ин гурӯҳ исмҳои маънӣ амалу ҳолатҳои гуногунро ифода менамоянд, пасванди **-гоҳ** аз онҳо исме месозад, ки макони амалу ҳолат ва машғулиятро мефаҳмонад: **чавлонгоҳ, қурбонгоҳ, қатлгоҳ, қароргоҳ, саёҳатгоҳ, размгоҳ, машваратгоҳ, иқоматгоҳ, интиҳобгоҳ, идгоҳ, зиёратгоҳ, дарсгоҳ** ва ғ.

Пасвандҳои сифатсоз. Аз байни пасвандҳои фаровони сифатсоз: **-ӣ, -нок, -манд, -ин, -ина, -вар** ва **-со** вожаҳои дигар таркиб ёфтаанд, ки қобили мулоҳиза хоҳанд буд. Ҳамон гунае ки дар дастурҳои илмӣ омадааст, ин пасвандҳо аз ҷиҳати доираи истеъмом сермаҳсул, каммаҳсул ва бемаҳсул мешаванд. Ба гурӯҳи пасвандҳои дар вожасозӣ фаъол **-ӣ** ва **-ина** шомиланд.

1) пасванди **-ӣ**: **ғофилӣ** (Дҷ., Кпн., Кҷ.) **ғафлат**: *ай, дъшмон-ъм накънӣ да, гофилӣ* (Дҷ.); **далелӣ//дълелӣ** (Дҷ., Кпн., Ҳич., Ёл, Пор.) **далерӣ**, **далерона**, **дилпурона**: *ба далелӣ гуш майда кардан гире* (Пор.); **қаҳрӣ**, **чангӣ**: *мън қаҳрӣ нестум охӣ* (Ҳич); *ай перор воз-а қаҳри-ӣъм* (Каҳ.); **қадимӣ** (Шк.) **қадимӣ**; **пир**: *одами қадимӣ бъд, воре пеши мо намийомад* (Шх.).

2) пасванди **-ина**. Бо ин пасванд низ як далели ҷолиб ба назар расид, ки сохтмони он ғайримаъмулист. Чунончи: **авратина** (Ан., Ёл, Пор.), **арватина** (Роғ) ҷинси зан: *да мо мардъм авратина ай мардина мегъреза, ҳарам мешина* (Ан.); *авратинайе, ки бачай сагира мешидаги-йа бъбона, дойа меган* (Ёл); *авратина ай апай Олим-а кулунтар нестай* (Пор.); 3. (Вқ., Қ., Ҷк., Шк.) **занона**: *кавши авратина-ра йагон-йагон занакӯйи сарватмандо мепушанд* (Дақ.); **қадимина** (Вқ., Қ., Шк.) **қадимӣ**; **бостонӣ**: *чанг йа аспови қадимина, ки менъвозан* (Дҷ.); *боби-м ва у ӯстой қадимина кави метърошид* (Ск.).

Ҳамин тариқ, дар гӯйиши чанубии забони тоҷикӣ нақши пасванду пешвандҳои исмсоз бо вожаҳои иқтибосии арабӣ хеле назаррас буда, дар калимасозии анъанавӣ ин вандҳо нақши муассир доранд ва бо ин роҳ таркиби луғавии забони гуфтугӯӣ ва забони адабии тоҷикиро хеле ғанӣ кардаанд.

3.3. Иштироки калимаҳои арабӣ

дар ташаккули воҳидҳои луғавии мураккаб

Ташаккули воҳидҳои луғавии мураккаб бо иштироки калимаҳои арабӣ дар ғўйишҳои ҷанубӣ роҳи хеле маъмул барои пурғановат кардани таркиби луғавии лаҳҷаҳо мебошад. Як гурӯҳи муайяни вожаҳои арабӣ дар лаҳҷаҳои ҷанубӣ барои сохтани вожаҳои мураккаб хизмат мекунанд. Вожаҳои мураккаб дар лаҳҷаҳои ҷанубӣ аз ду ва ё зиёда калимаҳо таркиб ёфта, аз рӯйи робитаи маъно, ки дар байни ҷузъҳои таркибашон мавҷуд аст, ба ду гурӯҳ ҷудо мешаванд: вожаҳои мураккаби **навъи пайваст** ва вожаҳои мураккаби **навъи тобеъ**. Дар мисолҳои ғирдовардаи мо асосан калимаҳои мураккаби навъи тобеъ бештар ба назар расидаанд. Дар байни маводи ғирдовардамон чунин вожаҳои мураккаб дида мешавад, ки дар ташаккул ва таҳаввули онҳо калимаҳои арабӣ иштирок кардаанд:

1) **Вожаҳои иқтибосии арабӣ**, ки зимни алоқои детерминативии ҷузъҳо шакл гирифтаанд. Ин гурӯҳи вожаҳои иқтибосӣ дар чунин қолибҳо тарҳрезӣ шудаанд:

а) исм+исм: ҳалқадум (Дҷ., Кпн., Хҷ.) ҳалқадум, думқач: *саги сийой һълқадъм, тъ пеш-пеш, ма ай дъм (фолк.); ҳалқадъста* (Вқ., Қ.) хурмачаи дасташ ҳалқамонанд: *ҳалқадъста ай йа пара дъста дора (Яр.); китобҳалта* (Ст.) ҷилди латтағӣ, ки мактаббачагон ба сифати ҷувздон истифода мебарданд.

б) исм+сифат: ғанибача // ғанивача 1. (Хов., Сур.) бойбача, ғанивача шидан, бойбача шудан: *бад ғанивача шида мерава (Сур.); 2. (Хов.) хеши дур; изҳордард* (исҳоли хунин, касалии исҳол): *изҳордард-ам бъсйо бад-ай (Хон.); зараркор* (Қм.) золим, зулмкунанда: *ҳокими зараркор ҳалқ-а кардак аз ҷон безор* (фолк.); *ҳалқакоса* (Қ.) як навъи косаи сафолӣ, ки зертобақ низ дорад; *арусмард* (Вқ., Қ.) занон ё духтароне (наздиконе), ки арӯсро то хонаи домод ҳамроҳӣ мекунанд; *далилчувак* (Қд.) ҷўбҷаи ўсмаю сурмакашӣ, сурмаҷўб; *сағерадухтар* (Лахш) сағирадухтар, ятимдухтар: *сағера гърифта калун-ъи*

кънан, сагерадъхтар мешава; хавобъланд (Нд., Нз., Вд., Чб., Дб.) *мач.* хавобаланд, мағрур, мутакаббир; худписанд: *думоди-т хавобъланд бъдай, хъш-ъш наомад гавзани-да* (Чб.).

в) исм+асоси замони гузаштаи феъл: **ғарибгард** (Дах., Зел.) оворагард, мусофир, ломакон, бекасу кӯй; **ғарибгард шидан** (Дх.) оворагард (ломакон) шудан: *дъ сол ғарибгард шидем; назарбанд* (Ёз.) таъқиб, назорат; **назарбанд кардан** таъқиб (назорат) кардан; поидан (аз паси касе): *амалдор у-ра назарбанд кад-ъ хъд-ъш зад Бъхоро рафт; ойиладор // ойладор* (Ках., Нд., Нз.) оиладор, зандор; **ойиладор кардан** оиладор (хонадор, зандор) кардан, зангирифта додан: *да вахти мактавхуни-ш ойиладор кавдъм* (Ках.); **далелдор** (Хм., Ог.) мансабдор, соҳибмансаб; эътимоднок: *да вахт-уш мор ҷундори далелдор бъдай* (Ог.) (фолк.); **далелдор // далилдор** (Ог.) чароғдор, машъалдор; раҳнамо, роҳбалад; шахсе, ки шаби ақди никоҳ машъал дар даст пеш-пешӣ арӯс меравад.

г) вожаҳои мураккабе, ки дар асоси чузъҳои забонҳои гуногун, яъне дар қолиби омехта ё гибриди шакл гирифтаанд: **очизранг // ғочизранг** очизнамо, заифнамо: *мън - а бисйор очизранг-ам* (Қӯш.); **сабобхона** (Сч., Хч. Хғ.), **сабабхона** (Пв., Хм., Шм., Ҳал., Ҷф.) савобхона, ғулхона: *бийо бърем сабабхона, сару тана-ра бъшувем* (Сч.); **сағерагълак** (Б., Мӯм.) бот. як навъ гули сафедчатоб, ки аввали баҳор мерӯяд; **сағерадор** (Пв., Хм., Шм.) **сағеравара; сағерадухтар** сағирадухтар, ятимдухтар: *сагера гърифта калун - ъш кънан, сагерадъхтар мешава* (Лахи); **ғозимарг: ғозимарг шидан** (Нр., Қд.) шаҳид шудан; ғӯрамарг шудан: *агар бъзани-ш, бъмбра, ғозимарг мешава* (Нр.), *мо ғозимарг мешавем гъфта хамбид то Шехмизон-а* (Қд.); **ғълумгард** (Вқ.) роҳрави байни ҳавлии дарун ва берун; **ғъслухуна** (Шк.) ғулхона, ҷойи оббозӣ (шустушӯй); **дағалчоп** (Қд.) дағалнамо: *вай дағалчоп-ай; саломгаҳ 1.* (Дах., Зир., Лағ., Б.) саломхона, қабулгоҳи амир дар замони аморати Бухоро; 2. (Ёз., Лан., Сдт., Тд.); **Сътуми саломга:** *и сътуми пешгайи ҳуна-ра саломгаҳ меган охи* (Лан.); **салот: салот кардан** (Дл., Сч., Уч.) вайрону

валангор кардан: *дар-а пуш, ки бѣззолана дѣройа, ҳама-ра салот мекъна* (Уч.); **салоҳ** (Қал., Ял., Пв., Хм., Шм.) салоҳ, сулҳ; некӣ, некукорӣ; **салоҳ кардан** созиш кунонидан, оштӣ додан: *ҳардѣ-ш-а салоҳ кадан, омад-ѣ рафт-шу саршид* (Қал.); б) (Пв., Хм., Шм.) машварат кардан: *одамо салоҳ кардан, ба йа қарор омадан, ки антоқ фѣруш подѣшо* (Шм.); в) (Кх.) ислоҳ кардан: *хатоҳо-ш-а салоҳ кадай* (Оқ.); **салоҳ** (Сх.) саллоҳ, қассоб: *йа ҷойе-да йа косѣб бѣд-у йа салоҳ, ҳардѣ-ш ҷурай қарин бѣдан; салоҳдид* (Пв., Хм., Шм.) ихтиёр, раъй; салоҳдид: *и кор ба салоҳдиди тѣ нига мекъна* (Шм.).

Ҳамин тариқ, дар гӯиши ҷанубии забони тоҷикӣ нақши пасванду пешвандҳои исмсоз бо вожаҳои иқтибосии арабиномада хеле назаррас буда, дар калимасозии анъанавӣ ин вандҳо нақши муассир доранд ва бо ин роҳ таркиби луғавии забони гуфтугӯӣ ва забони адабии тоҷикиро хеле ғанӣ кардаанд.

3.4. Феълҳои таркибӣ

бо ҷузъи арабӣ дар лаҳҷаҳои ҷанубӣ

Маълум аст, ки феълҳои таркибии номӣ дар забони тоҷикӣ қисми аз ҳама зиёди ин гурӯҳи унсурҳои луғавиро ташкил медиҳанд. Чунин феълҳо, ки дар шеваю лаҳҷаҳои забони тоҷикӣ, хусусан дар лаҳҷаҳои ҷанубӣ корбурди фаровон дошта, бо вижагиҳои худ аз феълҳои таркибии номӣ дар забони адабӣ фарқ мекунанд. Доир ба вижагиҳои гуногуни ин навъи феълҳо муҳаққиқон Р. Л. Неменова ва Ғ. Ҷӯраев ибраз медоранд, ки «ба сифати ҷузъи феълӣ ёридихандаҳои умумитоҷикӣ омада, ҷузъҳои номӣ бештар аз калимаҳои хоси шева иборат мебошанд. Дар ҳайати феълҳои таркибии номӣ ҳам ҳиссаҳои номӣ ва ҳам ҷузъи феълӣ вазифаи махсуси лексикӣ-морфологиро адо менамоянд» [114, 222].

Дар лексикаи гӯишҳои ҷанубии забони тоҷикӣ ба ҳайси ҷузъи номии чунин феълҳо вомвожаҳои арабие истифода мегарданд, ки бархе аз онҳо ҳоло дар забони адабӣ дучор намеоянд. Дар ин гуна феълҳои таркибии номӣ бори асосии маъно бар зиммаи ҳиссаҳои номист. Дар ин гӯишҳо маънои калимаҳои иқтибосии арабие, ки ба сифати ҷузъи номӣ меоянд, чандон ба

тахаввулот дучор нагардидаанд. Чунончи, калимаи «кулфат» дар арабӣ бо «андӯх» алоқаманд аст. Аз ин рӯ, маънои «андӯх кашидан»-ро таркиби «кулфат кашидан» ҳам ифода мекунад. Лозим ба зикр аст, ки ин гуна калимаҳо дар гузашта ҳам дар алоҳидагӣ, ҳам дар таркиби чунин феълҳо ба кор мерафтаанд. Дар лаҳҷаи мазкур дар ташаккули феълҳои таркибии номӣ нақши феълҳои ёвари **кардан, додан, рафтан, шудан** ва ғ. ниҳоят бузург аст. Дар таркиби чунин феълҳо гоҳе чузъҳои номии арабӣ ба таҳаввулоти муайяни савттиву маъноӣ дучор гардидаанд. Аз ин рӯ, ба гурӯҳҳои зерин чудо намуда таҳлил кардани онҳо ба мақсад мувофиқ аст: 1) **Корбурди чузъи номӣ бидуни тағйири шакл.** Теъдоди чунин феълҳо нисбат ба гурӯҳҳои дигар зиёдтар аст: а) феълҳои таркибии номӣ бо феъли ёвари **кардан: бихил кардан.** Дар «Фарҳанги забони тоҷикӣ» арабӣ будани калимаи **бихил** (بہل) ишора шуда, «бахшидани чурм, авф кардани гуноҳ» эзоҳ ёфтааст [212,119].

Дар фарҳанги гӯйишҳои ҷануби забони тоҷикӣ калимаи «**бихил**» ба «**пихил//пъхил**» ба мушоҳида мерасад. **Пъхил кардан** 1. бихил кардан, даргузаштан аз гуноҳ: *хайр - у баракат - а бътa, пъхил къ (Сам.);* 2. розӣ шудан. Дар лаҳҷаҳои ҷанубӣ ин феъли таркибии номӣ то ҳанӯз маҳфуз монда, он аз забони мардуми ин маҳал бисёр шунида мешавад: *нон - у намак - ът - а пъхил къ, ки мо мерем (Мӯм).*

Мағлата кардан. Аён аст, ки чузъи номии ин феъл вожаи арабӣ (مغلطه) буда, он дар фарҳангҳои маъруф чунин шарҳ дода шудааст: «чизе, ки одамро ба ғалат ва иштибоҳ мебарад, мас. сухан, калом ва ғ.» [212, 668]; «чое, ки мардум он чо ба ғалатӣ уфтад» [213, 287]; «каломе, ки мардум бад-он дар иштибоҳ афтад» [212, 812]; «калимаҳое, ки ба воситаи он касеро ба ғалат ва иштибоҳ андозанд» [213, 42-57].

Сиёсат кардан «тарсондан; ба ҷазо расонидан; қатл кардан, куштан» [212, 234]. Дар адабиёти классикӣ бо ин феъли таркибии номӣ метавон бисёр дучор гардид: *Адиб Собир сурати ин шахсро ба коғаз тасвир кард ва ба Марв фиристод, то он шахсро талаб кард ва ўро ёфтанд ва сиёсат карданд*

[213, 234). *Чун ин ҳолро бидид, вазирро сиёсат кард ва тамоми амволи ӯ бардошт* [97, 36]. Дар лаҳҷаи чанубӣ имрӯз низ феъли **сиёсат кардан** мисли даврони куҳан ба ҳамон маънои ғавқуззикр корбурд дорад: *э ир-а кам сийосат бкне, дам-аш-а бгира. То сийосати накардм, хап накард.*

Тарака кардан. Луғатшиносон маънои ин вомвожаро «молу мулке, ки баъд аз одами мурда мемонад, мерос» қайд намудаанд [213, 327]. Дар «Фарҳанги забони тоҷикӣ» ҷумлаҳои зер ҳамчун шоҳид оварда шудаанд: *Султон фармуд, то таракаи ӯро ба писараи...доданд. Чун Чингизхон... даргузаиш, аз миёни таракаи ӯ се-чаҳор мактуб ба хатти Шоҳмурзо берун омад* [213, 327]. Дар "ФГҚЗТ" вожаи мазкур ба маънои тақсим кардан омадааст: *ай гов-ъ моли ата - и тарака мекард (Сд.): пъл - а тарака мекардан бәди сари қиблагоҳ - и (Пв., Хм., Сд., Сам.); ва'да кардан* (аҳд кардан): *дъ шофир тахта ва'да - м кард (Каҳ.); қаҳр кардан* 1) хашмгин шудан, ҷаҳл омадан: *қаҳр - њи ка - аст, дига фър мегарда (Гх.); ҳамиқа қаҳре - м кард, ки ов ай сар - њм сар кард (Каҳ.);* 2) маҷ. қаҳр кардан, ранҷидан, озурда шудан (Вк., Қ.): *замбърои мо - йам йа съ қаҳр каан; аво - м - шон неки ҳар руз қаҳр менан (Ҳич.); маслиҳат кардан // маслӯҳат кардан* (машварат кардан): *ҳамиҷа маслӯҳат кардан (Лан.); амра - му бийа маслӯҳат менем (Луғ.); талқин кардан* (Лахш., Қлб., Яр.) далолат кардан, ғавқмондан: *баъде, ки талқин - њи кардем, вазур - ам рози мешава, ваҳъиши - йам (Лахи); ҳақорат кардан* (даштном кардан): *тани лато - шу, бо ҳақорат кайестаст (Ҳич.);*

б) Феъли таркибии номӣ бо ҷузъи додан:

Завқ додан. Ҷузъи арабии ин феъли таркибии номӣ - завқ (ذوق)-ро «хурсандии беҳад, шодмонии зӯр» шарҳ додаанд [212, 429]. Дар гӯйиши чанубӣ вожаи «завқ» ба маънои шавқ, завқ, ҳавас; кайф, лаззат шарҳ дода шудааст: *кутал-да ба завқи сайдо бърумадастай (Шх.); завқда дъл ҷо шидан (Шх.); аз таги дъл* (бо майли тамом, аз самими қалб) ҳавас пайдо шудан: *завқе да дълъиш ҷо шид; завқ додан* бисёр хурсанд (шод) шудан, ниҳоят шавқманд шудан: *дъхтаро - ра дидъм завқ-ъм додай (Сам.); завқ доштан*

орзу (ҳавас, хоҳиш, майл) доштан: *да дъл ки завқ надори, синаҷънбонӣ - ра чо мекъни? (Кд.) [202, 262].*

Завқин//завқън 1. завқ, нишот, шавқ, ҳавас, орзу; хурсандии беҳад; **завқин кардан** завқ кардан, шод (масрур) гаштан, хурсанд (хушнуд) шудан; фараҳ бахшидан: *агане дъл-ъм завқън мекъна, ки арғъит бъррам (Ог.);* 2. моил, ошиқ: *дарвоза бъланд, таҳак-ъи салқин-ай, бева-ра бърбин ба йори мо завқин-ай (Шх.); Музлам//мълзам* (Мт., Ог.) мулзам; музтар; музлам шидан мулзам (музтар) шудан: *нигоҳ карда истод, ҳамута мулзам шида монд (Ог.); кор ки иҷро нашид, мълзам шидъм (Мт.)*

в) Феъли таркибии номӣ бо чузъи **мондан: Музтар мондан.** Дар адабиёти классикӣ вожаи арабии музтар (**مضطر**) ба маъноҳои «зарардида, зараррасида; маҷозан ноилоҷ, ночор; дар тангӣ монда, дармонда» кор фармуда шудааст [212, 722]: Ҳоррунаррашид аз суол пушаймон шуд ва дар ин кор музтар ва ҳайрон [212, 722]. **Музтар шидан/мондан** мулзам (музтар) шудан: *нигоҳ карда истод, ҳамута мулзам шида монд (Ог.); кор ки иҷро нашид, мълзам шидъм (Мт.) [202, 356].*

г) Феъли таркибии номӣ бо чузъи **кашидан. Кулфат кашидан.** Мувофиқи маълумоти фарҳангшиносон, вожаи «кулфат» (**كلفت**) дар осори ниёгон ба маънои «машаққат, сахтӣ, ранҷ, андӯҳ» истифода шудааст [212, 168; 213, 572]: *Агарчи малик дар ҳаққи ман марҳамат мефармояд, аммо ман аз қулфати ин тӯҳмат берун омада наметавонам.*

Феъли таркибии номии **даҳшат кашидан** дар гӯйиши Нимичи гурӯҳи раштӣ ба маънои «шарм доштан ва изо кашидан» ба кор меравад: *вай занакӣ ӯрӯс дърӯмад хуна, ниго кардъм, даҳшат мекаша, дарав бърмадъм; қадам кашидан* (Қ.) нест шудан; тарк кардан: *қадам - т - а бъркаш, ай хунай хъсър - ът (Нав.); майл кашидан* иғво андохтан, иғвогарӣ кардан, барангехтан: *давлатойи империалисти Гирмон - а майл кашидан, қати мо ҷанг кад, мо ҷазир - ъи кадем(Ток.).*

ғ) Феъли таркибии номӣ бо чузъи **шудан.**

Завқин шидан ошиқ шудан: *бачай почо ба паричеҳра завқин шид* (Кд.); қаландар зани мо - да *завқън шид* (Ток.); ба (баъд) бача ҳамиқа *завқине шид*, ки *дъхтар-да* (Сх.); **коҳил шудан** (Ток., Хов) зиқ шудан, дилтанг шудан: *йаке ҳувайдо шид* - у *коҳил шид* (Ток.); **маншур шидан** шуҳратёр шудан, ном баровардан: *вай одам манишур шид* мо *номанишур* (Кан.); **мънкир шидан** // **мъмкир шидан** рад кардан: *мън мънкир намешам* (Хум.); бача - и *мъмкир шидас* (Мс.).

Корбурди чузъи номӣ бо тағйири шакл. Дар гӯйишҳои ҷанубӣ мисли калимаҳои маҳфузмондаи тоҷикӣ баъзе аз чузъҳои номии арабӣ низ ба тағйироти шаклӣ дучор гардидаанд: а) **Феъли таркибии номӣ бо чузъи кардан:** **Ҳайбат кардан** (Тқ.) тарсондан, таҳдид кардан; дӯғ задан: *курбарзанги ҳарчан ҳайбат мекард*, *дъхтар наметарсид* (фолк.); **таади** // **тағди кардан** (Ҳо., Ял.) таҳдид (дӯғу пӯписа) кардан: *агар таади къне*, *арза - ту мекънъм*, *нохув мешава* (Лан.); *босмачийо тағди мекардан* (Ҳо.); **тарбият кардан** нигоҳубин кардан; муолича кардан (Ёз., Лан): *меба - ра балниса* - да *тарбийат мекъна*, *саҳат мекъна*.

Тоҳир кардан. Чузъи номии ин феъл аз «таҳара» (طَهَرَ) - и арабӣ буда, дар фарҳанги арабӣ - тоҷикӣ маъноҳои «поқ, покиза, беолоиш, тоза, покдоман; беайб, дастнаҳӯрда»-ро дорад [209, 44]. Феъли таркибии номии **тоир кардан** // **тоҳир кардан** дар гӯйиши ҷанубӣ маънои «ҳалол кардан, сар буридан, сар задани ҳайвонот; даббоғӣ кардани пуст»-ро дорад ва онро метавон дар нутқи лаҳҷа дучор омад: *бъз - а тоир бъкъун*, *ки ҳами гот ҳарум меша* (Мт.); *пусти гови ҳаръ - мърда - ра тоир бъкъна* (Лахш). Дар гуфтори ҳамарӯза низ ин таркиб зиёд истифода мешавад;

б) Феъли таркибии номӣ бо чузъи додан. **Танфиқ додан.** Ин ҷо шакли аслии калима «тавфиқ» (تَوْفِيقٌ) бояд бошад, ки маънои «мувофиқат додан, мувофиқ гардонидан» [212, 215; 213, 302] - ро дорад. Мардуми ҷануб нисбати шахсе, ки гумроҳ шуда, ин таркибро истифода мебаранд: *Хъдо тавфиқи бътӣя бъге*;

в) Феъли таркибии номӣ бо чузъи **мондан. Бағам мондан.** Бо вучуди аз унсурҳои умумиистеъмоли ба ҳисоб рафтани калимаи арабии ғам (غم) «ғусса, андӯх, хафағӣ» [213, 645] дар гӯишҳои тоҷикӣ он бо баъзе феълҳои омада, таркиби наvero сохтааст. Феъли таркибии номии **бағам мондан** аз ҷумлаи чунин унсурҳои луғавӣ аст. Дар зерлаҳҷаи поёни Мастҷоҳ бо роҳи ба ҳам омадани ду воҳиди луғавӣ: **бағам** ва **мондан** таркиби **бағам мондан** сохта шудааст, ки он маънои «ба ғусса гирифта шудан»-ро дорад: *Илоҳи бағам мунӣ ба ҳаму кори кардаги-т. И бағам мундагӣ гуҷо шуд-бо!?*

г) Феъли таркибии номӣ бо чузъи **бастан: Қавз бастан.** Варианти дурусти чузъи номии ин феъли таркибӣ калимаи арабии қабз (قبض) аст, ки луғатшиносон маънояшро «мушкилӣ, сахтӣ, душворӣ; сахт шудани меъда» доништаанд. [202, 660]. Ба маънои «сахт гардидани меъда» кор фармуда шудани феъли таркибии номии **қавз бастан** дар зерлаҳҷаи поёни Мастҷоҳ ходисаи муқаррарист: *Кадум сиқа - ш кард - чи ки ду руз бозай қавз баст-ай.*

Корбурди чузъи номӣ бо тағйири маъно. Дар лаҳҷаи ҷанубӣ теъдоде аз чузъҳои номии арабӣ бо тағйироти муайяни маъноӣ маҳфуз мондаанд. Дар ин даста, калимаҳои арабии ба тағйири маъно дучоршуда, бо феъли ёвари **кардан** омадаанд: **таматтӯъ кардан.** Маънои «лаззат бурдан, баҳра бурдан, ғоида гирифта» бо вожаи арабии таматтӯъ (تمتع) иғоида карда мешавад [202, 208]. Вожаи номбурда ба таркиби луғавии забони тоҷикӣ хеле барвақт иқтибос гардидааст. Ин калимаи арабӣ имрӯз дар баъзе лаҳҷаи ҷанубӣ дар таркиби феъли таркибии номии **таматтуъ кардан** маҳфуз монда, маънояш «истеъмоли таом ва ё умуман ягон навъи хӯрданӣ» мебошад: *Гиред, йагунчи таматуъ кунед, охи чи - ба хап шишти-йед? Шумо-ҳо йагун чи таматтуъ кардан гиред, мо - ҳо ҳолӣ мебийем; тараддуд кардан.* Маънои вожаи арабии тараддуд (تردد) «чустуҷӯ, саъй, кӯшиш» аст [202, 327]. Ин калима дар адабиёти классикӣ ба ҳамин маъно ба касрат истиғоида гардидааст: *Ба маёмини тараддудҳои мардонаи Юсуф Одилхон ағиёнро шикаст афтод* [213, 327]; Вожаи **ҷаҳд** (جهد) калимаи арабӣ буда маънояш кӯшиш кардан аст.

Дар нутки лаҳча **чаҳт кардан** ба маънои «даъват кардан ба чашну маърака» шарҳ дода шудааст: *ҳами дъгунаҳо - м - а хуна чаҳт мекъ - нъм - ь йагу бодъринг - ь харбъза мемунъм (Яр.); да туйой қъшлоқ чаҳт накънан, истаро иштърок кънем (Лш.); ина дина ама - ра, хеш - у табор - и - а чаҳт кад, мъ - ра чаҳт - ьм накад (Пор); Раҷав туй чаҳт кааст, воре намера (Мум.).*

Корбурди чузъи номӣ бо тағйири шаклу маъно. Қисмате аз калимаҳои арабии дар ҳайати феълҳои таркибии номӣ омада, дучори таҳаввулот гардида, бо тағйироти шаклу маъно дар зерлаҳчаи поёни Мастчоҳ маҳфуз мондаанд:

а) Феълҳои таркибии номӣ бо чузъи **кардан: Таваччӯҳ кардан.** Вочаи таваччӯҳ (توجه) арабӣ буда, маънояш «диққат додан, ба чизе рӯй овардан, майл кардан, лутф, меҳрубонӣ» мебошад [213, 298]. Феъли таркибии номии тавачӣ кардан дар зерлаҳчаи поёни Мастчоҳ, асосан дар деҳаҳои Оббурдон, Дашт, Рунҷ, Имбеф, Анарвашт ва Ғувинд ба маънои «тайёри дидан, ба коре омодагӣ дидан» кор фармуда мешавад: *Тез-тез тавачӣ кунед, миҳмун-о умадан. Умуман, бача-и да ҳами кор-о тавачӣ накардсод-ай; хис кардан.* Мураттибони «Фарҳанги забони тоҷикӣ» калимаи арабии ҳис (حس)-ро «қобилияти дарки таассуроти беруна; дарк, дарёфт» шарҳ дода, аз осори Носири Хисрав ва Румӣ шоҳидҳо овардаанд.

Дар лаҳчаҳои чанубӣ феъли таркибии номии **хис кардан** аксаран ба маънои чизеро ба касе ё чизеро баробар тақсим намудан истифода мешавад. Чунончи: **хис//ҳис** ҳисса, қисм: *дъ һис ай гандъм-у йа һис чав-а қопча-да медозан-ъ ба (баъд) орд-ъи менан (Яр.); агар йа кас мърғ-а къша, йа һис-и-а бей ҳаму-ра мета (Ҳо.); хис кардан ҳисса (тақсим) кардан: панҷота тъхм овардъм, хис-шу кайем (Каҳ.); хисоб//ҳисов//ҳисоб ҳисоб: *ай ҳисови тон пъл-ъи чизе шава, сум мета (Ғеш); ба йа һисов кор мекад (Ҳич.); ҳисоб не (Шк.) ҳисоб не, ба назари эътибор не: и омаданмон ҳисов не, ба (баъд) мийом (Мум.); ҳисоб кардан ҳисоб кардан, шумурдан: шави мийойан, ел-да лъгат каа моло-ра ҳисоб мекарда бъдастан (Ғеш); хисоб йофтан а. (Хум.,Обл.,Мс.) ҳисоб ёфтан (шудан): ҳамиш-йам ҳамшаҳри шъмо һисов**

мейова (Обл.); б. (Лахш, Мт.) роҳи зиндагиरो омӯхтан: *то пъл йофтан-а ҳисов бъйов* (Мт.); **ҳисоб надоштан** (Шк.) беҳисоб (бешумор, беадад) будани чизе: *ҳамиқа шуйе кади, ки ҳисов надора* (Мӯм.); **ҳисоб хърдан** ҳисоб ёфтан: *агар пъләки кор мекарди, истач ҳисов мехърд* (Каҳ.); *ҳамира хиратар-ъи къранг ҳисов мехъра, фък-ъи съфедтазма-ай* (Кд.); **ҳисоб у һасат** (Ҳак., Ҳд.) ҳисобу китоб; харчу харочот: *ича ҳисобу һасат бъсийор-ай* (Ҳам.); **ҳисобу ҳасабот кардан** (Қул., Қк.) ҳисобу китоб кардан, ҳисобот додан: *сарфаройи ҳаму кор-да бъдай, ҳисоб-у ҳасабот къни, ҳичи намешава* (Қул.); **ҳисобу һасаб** (Ҳо., Ҷф.); **ҳисобу һасат**: *мо дъ гов-а фърухтем, дар дъта нарафт, мо һисов - у һасаб намеқнем* (Ҳо.). **ҳичит // хъчит // хъчът // һичит, ичит** (Ҷк.) даъват, таклиф; **ҳичит кардан** а. даъват (таклиф) кардан: *мън умадаги набъдъм, неки бъргат хъчит - ъм кад* (Қуз.); *ай бахшаки ами матасикил чанд ичит - му кааст* (Ёл); *ҳамиқа хъчит кардан, найомадъм* (Қул.); *амаки Сафаралира ҳичит мекъни* (Ҳч.); *йагон мусъфед - а хъчит кънем бега* (Нд.); б. (Қӯш., Шил.) таъин кардан, фармудан: *мо ва ҳаму һъчит кардем, ки бъга-шу пеши мемоно бийойан* (Қӯш.); **һайот** (Вқ.) 1. ҳаёт, зиндагӣ; 2. зинда, барҳаёт, саломат: *ҳазор лаки хъдо уга - м навад - ъ ҳаф - да рафтай, һайот-ай* (Каҳ.); *сар - ъм ки һайот боша, мерам* (Луғ.); *дига бачоо - м ҳама - ш ҳайот - ан* (Ҳич.); *дар* (Вқ., Қ.) *дар қайди ҳаёт зинда: хъд-ъм, ки дар һайот бошъм, бачоо - м ни дар һайот - ан* (Қӯш.); **ҳайот додан** (Вқ., Қ.) ҳаёт бахшидан, дуои хайр (нек) кардан: *бача - м, тъ - ра хъдо ҳайот бъта, тавфиқ бъта* (Луғ.); **ҳакимӣ//һакимӣ** ҳакимӣ, табибӣ; **һакимӣ кардан** табобат кардан: *замони пеш дъхтърә набъд, ки һакимӣ къна* (Ҳич.); **ҳақат, ҳақийат** (Нр., Кд., Ҳов.) ҳақиқат; **ҳақат кардан** а. адлу инсоф (адолат, ҳаққоният) кардан, одилона муносибат кардан: *агар ҳақат мекард, саф - сафи лъмбо, вазиройи почо мерафтан*(фолк.); *ҳақат мекъни, йо суд-ът бътъм* (Мт.); б. (Кд., Нр., Ҳов.) тафтиш (таҳқиқ) кардан, санчидан: *то и кор-а ҳақийат кардан, ки вах гъзаит* (Нр.); *ийо-ш-а ҳақийат кардан-у ҷавов додан* (Ҳов.); **ҳақорат//һақорат** (Вқ., Қ.), ақорат (Ҷк.) ҳақорат, дашном:

ҳақорат кардан ҳақорат (дашном) кардан: *тани лато-шу, бо (боз) ҳақорат кайеаст* (Ҳич.); *чӣ ақорат мекънӣ* (Сз.); *тарсид-ъм, йаке ки ҳақорат-ъм накъна* (Яр.); **ҳалол/ҳалол, алол** (Ҷк.) ҳалол, чизе, ки хӯрданаши равост, пок: *и ов ҳалол-ай* (Сз.); *лавзи одам алол-ай, гушт-ъи арум* (Ёл); *кури Шӯмад ба и буна шойиди ҳалол мешава* (Пор.); **ҳалол кардан** а. мувофиқи расму оини мавҷуда буридани сари ҳайвону паранда, бисмил кардан, куштан: *суворо търна-ра от шидаги-ш-а ҳалол мекадан* (Пор.); б. ғолиб омадан, бартарӣ нишон додан (дар мусобиқа, бузқашӣ, пойгаҳ): *да пайга йо бъзқашӣ кадоме ҳалол къна, ҳаму - ра метан асп, мошин, гов-ъ солими дига* (Хов.); *да улав йа асп ҳалол кадем* (Ст.); 2. (Вқ.) тоза; оҳарӣ: *пир пшоки ҳалол бъпуша* (Ҳич.); 3. *ҳаққи бо меҳнату заҳмат ба даст омада ҳалол! Салим зад* (Хов.); **ҳалола** ҳалола; ҳалола **кардан** ба никоҳи мувақатии марди бегона даромадани зани талоқшуда, ки шавҳар баъди ин амал ҳуқуқи дубора ба никоҳи худ даровардани ӯро пайдо мекунад (дар шариат).

б) Феълҳои таркибии номӣ бо ҷузъи **кардан/шудан**. **Зарб, зарба, заниш**; қувва, зӯрӣ; зарбаи амуд зарбаи гурз: *зарби амуд зад Аваз - а* (Қм.); зарб додан (Ёх.) кафидан, таркидан: *и хуна зарб додай*; зарб кардан (Кд., Кан., Хов.) дӯғу пӯписа кардан; таҳид намудан: *и-ра зарб-ъи кааст, сийосат-ъи кааст, ки мактав бъра* (Кд.); *мийомад зарб мекард, ки рафта тир бийоре* (Хов.); **зарб хърдан** (Куг., Шм., Қлб.) садама шудан, зарб хӯрдан, зарб ёфтан, иллатнок шудан: *ай хъди хъд дъст зарб хърдаст, дар каиаст* (Шм.); *уво-ра сандал мени, ийо-ш ни зарб мехъра* (Куг.); *да ҷушии кор матасикил лъкид, дъст-ъм зарб хърд* (Қлб.); **зомин шидан** гунаҳгор; ҷавобгар: *ей ака, мън - а набар, зомин мешави, пшокойи ма-ра бар* (Сам.); *агар Ҷамол - а нати, фардо рузи қийомат, да хуни и зомин меши* (Хов.); **зомин шидан** гунаҳкор шудан: *да хуни одамо зомин шидай* (Каҳ.)

Ба ин тариқ, дар лаҳҷаи ҷанубии забони тоҷикӣ ғайр аз калимаҳои асили тоҷикӣ боз вомвожаҳои суғдиву арабиеро низ дучор омадан мумкин аст. Ҳарчанд вомвожаҳои куҳани арабӣ нисбат ба калимаҳои аслан тоҷикӣ миқдоран кам ҳастанд, вале онҳо як ҳиссаи муҳимми таркиби луғавии ин

гурӯҳи лаҳҷаҳоро ташкил медиҳанд. Чунин аносири луғавӣ мисли калимаҳои ноби тоҷикӣ баъзан дучори таҳаввулоти муайяни шакливу маъноӣ гардидаанд. Аммо чунин таҳаввулот дар қиёс бо он тағйироти дар воҷағони дарозумри тоҷикии дар лаҳҷаи мазкур ҳифозатшуда хеле кам аст. Вомвожаҳои куҳани арабӣ дар лаҳҷаи номбурда на танҳо дар алоҳидагӣ бисёр мустаъмал мегарданд, балки боз чун ҷузъи номии феълҳои таркибии номӣ низ мавриди истифода қарор гирифтаанд.

3.5. Қолибҳои калимаҳои

иқтибосии арабӣ дар лаҳҷаҳои ҷанубӣ

Қолибҳои калимаҳои арабӣ дар шеваҳои забони тоҷикӣ низ фаровонанд. Онҳоро аз рӯйи қолибҳои грамматикӣ асосҳояшон метавон фарқ кард. Ин нукта мусаллам аст, ки онҳо дар забони арабӣ маъноҳои гуногуни грамматикӣ доранд, аммо ин маъноҳо ба забони тоҷикӣ ва шеваҳо интиқол наёфтаанд. Муҳаққиқ Ҳ. Мачидов дурӯст дарёфтаанд, ки "дар забони муосири тоҷик зиёда аз 30 қолиби ҳамвазӣ калимаҳои арабӣ ворид шудаанд, ки бештар, ки бештар аз 20 навъи онҳо сермаҳсул буда, боқимонда каммаҳсул ё бемаҳсул аст" [57, 103]. Муаллифи мазкур қолибҳои сермаҳсули арабиро оварда, бо мисолҳо фикрашро тақвият медиҳад. Аз ҷумла, қолибҳои инфӣъл, истифӣъл, ифтиӣъл, ифӣъл, мафъал, мафъил, мафъул, муфаъъал, муфоъил, муфоъила, муфъил, тафаъул, тафоъул, тафъал, фаъол, фаъил, фаъл, фаъол, фаъъл, фиъол вафуъулро номбар карда, ба ин андеша мебошад, ки қолибҳои мазкур «ба гурӯҳи қолибҳои фаъоли нутқ дохил шуда, чи дар услубҳои китобӣ, чи дар навъҳои мухталифи забони гуфтугӯӣ фаровон ба кор бурда мешаванд.» [57, 104]. Аммо қолибҳои дигаре низ мавҷуд аст, ки онҳо каммаҳсул буда, дар нутқи китобӣ дида мешаванд ба ҳайати вожаҳои куҳнашуда шомиланд. Аз ҷумла қолибҳои мифъол, мунфаъил, мустаъфал, мустаъфил, мутафаъил, мутафоъил, муфтаъол, муфъол ва ғ.

Ин қолибҳо дар шеваҳои тоҷикӣ чи тарзе ки дар забони арабӣ ҳастанд истифода мешаванд. Қолибҳои калимаҳои арабӣ ба андешаи мо хусусиятҳои зеринро доранд:

1. Агар калима бар вазни **фоил** (فاعل) ояд, дар ҳичои дуои «и» ва «э» навишта намешавад: *كامل قادر سالم صالح فاتح صابر ناصح ظالم*

2. Агар калима бар вазни **фаил** (فعليل) ояд, дар ҳичои дуои «и» ва «э» бо ҳарфи *ى* навишта мешавад: *سليم رحيم رشيد كريم حلیم حكيم نعيم*

Лекин дар калимаҳои *малик, малиқ, ақиб* (ҳарчанд ки бар вазни *фаил* омадаанду арабианд) «и» навишта намешавад: *ملك ملق عقب*

3. Агар калима бар вазни **тафъил** (تفعيل) ояд, овози аввал ҳамеша бо *ت* ва дар ҳичои охир *ى* навишта мешавад: *تركيب تجديد تحرير تحسين تحصيل ترتيب تقدير تكليف تدبير*

4. Агар калима бар вазни **мафъул** (مفعول) ояд, дар ҳичои охир *ى* навишта мешавад: *مشغول محمود مجبور مغلوب محبوب موجود مولود مكروه مطلوب مظلوم*

5. Агар калима бар вазни **тафаъул** (تفعل) ояд, овози аввал ҳамеша бо *ت* ва *ب* навишта мешавад: *تجسّم تجسّس تبسّم تبرّك تشكّ*

6. Агар калима бар вазнҳои **муфаъал** (مُفَعَّل) ва **муфаъил** (مُفَعِّل) ояд, ин тавр навишта мешавад: *مُحَبَّتْ مُنَوَّرْ مُشَرَّفْ مُقَرَّرْ مُكَمَّلْ مُقَدَّسْ مُجَرَّدْ مُرَكَّبْ مُحَرَّكْ مُحَرَّرْ مُقَلَّدْ*

7. Агар калима бар вазни **ифъол** (إفعال) ояд, овози «и, о ва э» ҳамеша бо *ا* навишта мешавад: *اثبات اكرام انعام اقرار ابراز اجمال احسان ايراد ايجاد افلاس اجبار*

8. Агар калима бар вазни **истифъол** (استفعال) ояд, ин тавр навишта мешавад: *استقبال استقلال استثمار استبصار استبداد استغفار*

9. Агар калима бар вазни **афъол** (أفعال) ояд, овози «а» ва «о» ҳамеша бо *ا* навишта мешавад: *اطراف املاك اشراف ارباب ابواب ارکان افكار اجداد ارواح اقوام*

10. Агар калима бар вазни **афъал** (أفعل) ояд, «а»-и аввал бо ҳарфи *ا* навишта мешавад: *احمد اكرم انور اكبر*

11. Агар калима бар вазни **ифъил** (افعييل) ояд, овози «и»-и аввал бо *ى* ва «и»-и сонӣ бо *ى* навишта мешавад: *ابليس اكسير*

12. Калима бар вазни **ифтиол** (افتعال) бошад, ин тавр навишта мешавад: انتشار ابتسام انتشار انتخاب انتظام انتظار افتتاح انقلاب انفجار

13. Агар калима бар вазнҳои **муфъил** (مُفْعِل) ва **мафъил** (مَفْعِل) ояд, ба таври зайл навишта мешавад: مُطْرِب مُشْكِل مُرْشِد مَنزِل مَجْلِس

Дар адабиёти илмӣ доир ба қолибҳои калимаҳои арабӣ дар лаҳҷаҳои забони тоҷикӣ то ҳол чизе баён нагардидааст. Забоншинос Ғ. Ҷӯраев дар таълифоти худ доир ба шинохти вожаҳои иқтибосии арабӣ роҷеъ ба ин масъала ибрози андеша карда, доир ба қолибҳои калимаҳои арабӣ андешаҳои муҳим баён намудааст [116, 47]. Бо тақя ба нигоштаҳои муҳаққиқон вожаҳои арабии лаҳҷаҳои ҷанубиро ба чунин зергурӯҳҳо ҷудо намуда, баррасӣ намуданро ба мақсад мувофиқ медонем:

а) Қолибҳое, ки исмҳоро ифода мекунанд:

1) **Фаъл**(فَعْل): Дар қолиби **фаъл** метавон калимаҳои зиёдро дар гӯйиш пайдо намуд, ба монанди калимаҳои **вахм** // **вахм** (вахм), **вахш** (вахшат, воҳима), **вачд** (таъкид, таъин), давр (давр, доира; хонаи истиқомати васеи се - чор сутундор), завқ (шавқ), **зарб** (зарба, заниш), **заҳр** (заҳр), **кайф** (маишат; сархушӣ), **қавз** (қабзият, саҳтшавии меъда), **қавр** (қабр, гӯр), **қавм** (насл, қавм; қабила; сулола), **қавс** (қабз), **қадр** (обрӯ, эътибор; арзиш), **қалб** (қаллоб, фиребгар, қачдаст, маккор; хавфнок, хатарнок; беҳуда сафсата; роҳи ноҳамвор), **қасд** (қасд, қасос), **қаҳр** (қаҳр, хашм, ғазаб, ҷаҳл), **лавз** (лафз, лаҳҷа), **лаҳм** // **лаҳм** (гушти беустухон; мулоим, нарм), **мавҷ** (мавҷ, лапиши об), **макр** (ҳила), **махз** // **махс** (асил, ҳақиқӣ; асли, қадимӣ), **маҳр** (маҳр), **назр** (назр, пешкаш, чизе, ки ба эшон, фолбин ва ё дигар намояндагони дин дода мешуд), нафс (сокин, аҳолӣ), **наҳр** (наҳр, рӯд), **наҳф** // **наҳф** (наҳф, суд, фоида) .ва ғ.

зарби амуд зад Аваз - а (Қм.); заҳр тийор - њи каам воре ки вега мийом мегум - њт (Қаҳ.); се - чор руз бад (баъд) ангъро чъшъмък бъта, бийо кайф мекънем (Мум.); вазири дъсти рост да пеши аҳли дарбор қадри бъсийор дошт

(Хов.); *ачаб навси кашол дора; во-ш ай хъди нафси ҳамуча бъд (Яр.); ба наһр - да ови - ш мекънъм, гур намекънъм (Вқ., Қ.).*

Бояд қайд намуд, ки қолиби **фаъл** ба чузъ исм масдарро низ ифода мекунад: **бахс, мадх, кашф, лафз, махв, нақд, нафъ, сарф, хамр, ҳарб, хасм, фавқ, фавт, фавч, фарқ, фаҳм фаҳш**, ва ғ.

2) **Фаъал** (فَعَّلَ): **алам//‘лам** (орзу, ҳавас; алам, ғам, андӯх; дард, озор, ранҷ), **алаф//‘лаф** (алаф, растанӣ, гиёҳ), **арақ // арақ // арах** (арақи бадан; шароб), **ачаб//ачав** (ачаб, ациб, ғалатӣ), **балад** (шинос, ошно), **валад** (писар), **варақ//барақ** (варақ; саҳифа), **варам//върам** (омос), **лақаб//лақам** (лақаб, тахаллус); **лахат//лахад//лъхат** (қабри дар замин кофташуда, ки дар вай сангу чӯб сарф намешавад), **ҳарам//һарам** (ҳарам, ҳарамхона; ҳарамсаро)...: *‘ламо - ш мунд рафт (Қ); алафо бури бур шидан (Мс); и алаф-ай, самаруг воре часпък-ай (Кд.); ҳами арах ҳалол бъдаст, вале һарум меган (Каҳ.); ачаб, писари шъмо-ам гап дода исоас(Қӯш); балад нестъм дар ами қишлоқ (Сам.); қати-ту, ки валад ҳастем дилйов шидем, ки гап занем (Ёл.); ҳаждаҳ варақ-а пъштору пър каъм (Лш.); йаке гапой ганда гуфти, ки дъл-ъм върам кадак (Дч.); лъһат кашад-ът (Мт.); ма һарам шиштам ай у (Пшм.);*

3) **Мафъал** (مَفْعَلٌ): **маҳтал//маһтал, матал** (Ан., Ёл, Пор., Ош., Сам., Шв.) маътал, мунтазир, интизор: *чақон бъра бийо, ма ҳамиҷа маҳтали тъ местъм (Даҳ.); мо маҳтали тъ - йем, чақон бъгард бийо (Ҳал.); маҳтал//маһтал бъдан маътал (мунтазир, интизор) будан, интизорӣ кашидан: мо-ра маҳтал бъд, неки нарафтем (Мт.); маҳтал//маһтал истодан /маҳтал шидан: ей чура, маҳтал бест, мън мийом (Мт.); акай Мадназар матал-ът истоан (Пор.);*

маҳтал//маһтал кардан маътал (мунтазир, интизор) кардан; нигоҳ доштан: *ҳами хел ҳаш руз маҳтал-ъм кардан (Кан.); дъхтар хърокойи хъшхър кард-ъ чанқа матал кард (Ош.); маҳтал//маһтал шидан (Мс., Хум.), маътал (мунтазир, интизор) шудан: ай дина воз-а маҳтал шидъм, номади (Хум.). маҳзаб мазҳаб: да мазҳаби ки-йи? (Хов.);*

маҳкам//маһкам маҳкам, сахт; мустаҳкам, устувор; қоим: **маҳкам** *бъқап пълора (Яр.)*. Бо феъли кардан чунин маъниҳоро дорад: **маҳкам кардан** 1. маҳкам (руст) кардан, бастан; пӯшидан: *бега дар-а маҳкам къовдъм-ку (Сам.)*; *афтов-а маҳкам мекънъм, бароие ки гар меша (Кд.)*; 2. ҳабс кардан: *Балачуни босмачи-ра бърдан дар хъди Ҳисор маҳкам-ъи кардан (Нӯш.)*; **маҳкам шидан** (Ёл, Пор.) андармон (банд) шудан; масруф шудан: *къ-да маҳкам шидъм, халос-ъм кадан (Пор.)*; *йаке майльс-да маҳкам шидъм, хуна-т дърумаа натунистъм (Ёл)*. **маҳкамак** (Вд., Каҳ., Нд., Нз.) **маҳкам**; **маҳкам кардан**: *дар-а маҳкамак кън (Каҳ.)*. **Махлас** 1. (Ош., Чб.) раҳо, халосӣ; махлас **йофтан** раҳо (наҷот) ёфтан, халос шудан: *ҷон-ъм ай азов махлас йофт (Ош.)*; 2. **Махласа** (Даҳ., Зир., Лағ., Мум.) як навъ растании кӯҳии шифобахш. **махсад // мақсад** (мақсад, матлаб, муддао; хоҳиш): *махсад, акъ руган исъ ҷар бъшава - въ ма хъръм (Хов.)*; **махсад кардан** ба коре майл кардан: *ҳами руз махсад кардъм, ки хуна-т бъррам (Ёз.)*; **ба махсад расидан** ба мақсад (матлаб) расидан: *мардъм гъфтан, ҳар ка дъруг бъга, ба махсад нараса (Хов.)*; *и мардак - да махсаб лозим боша, масхаби ешакбоши-ра те (фолк.)*; *чақон бъра бийо, ма ҳамиҷа маҳтали тъ местъм (Даҳ.)*;

Вомвожаҳои арабии **мактаб / маҳтав** (мактаб), **марқад** (мазор), **маскан** (маскан, маъво, манзил, ҷой), **маҳкам//маһкам** (маҳкам, сахт; мустаҳкам, устувор; қоим), **махлас** (раҳо, халосӣ), **масхаб** (мансаб; мақом, вазифа), **махлақ** (муаллақ), **малҳаб // маҳлав** (як навъ буттаи кӯҳӣ, ки меваи камоби талх дорад), **малҳам** (марҳам), **маҳзаб // мазҳаб** (мазҳаб), **махшар // маһшар** (махшар, қиёмат), **машрақ** (сусткор; танбал) бар вазни **мафъал** буда дар гӯйишҳои ҷанубӣ серистеъмоланд.

4) **Мафъил** (مَفْعِل): **маҳмил** (Дб., Кан.), **маҳмел** (Ог.). як навъ растанӣ, ки барги он ба дарди шикам давост: *гуспандо-ра ки чойлов бърден, иқа маҳмил бийорен (Кан.)*; **манзил//манзъл** 1) (Қ.) ҷой, макон; фосола ва масофаи мобайни ду истгоҳ: *писар чан манзил-а гъзаит, ки бъзо пъшти йа*

тепа-да (Ог.); 2) (Вқ., Шк., Қ.) қабр, гӯр: *занак-а манзъл-ънда мондан-му маһрам нест* (Лахи); *фарзанд-ам то дари манзъл мерава* (Пд.); **майлис//майльс** маҷлис: *соати дъ-нда майльс мешидаст* (Хум.); *Мирзо-ра да майльс ва қап каа бъдан-у?* (Яр.); **майит** (Лахш, Мт., Пд.) маит, мурда: *сойиби майит бойад йа митир тоқивори, йасуми пъл бътийа* (Пд.); *бад* (баъд) *ай гур кардани майит тоқъвор метан* (Мт.). Ба чуз вожаи зикршуда вожаҳои **масчид** (Пд), **мағриб**, **машрик**, **маҷлис** (Яр), ба қолиби **мафъил** дохил мешаванд.

5) Мифъол(مفعّل): **минвол** (Пб., Пв., Хм., Шм.) тарз, тарик, усул: *ба ҳар минвол тъ хъ-т-а залал додайсоди*; **мисрон** (Қ.) оҳанест дарози паҳннӯг, ки бо вай деворҳои хиштину похсангиरो сӯрох кунанд, заминҳои сахтро бо вай кованд, тирҳои иморатҳои чӯбкорино бо вай бардоранд ва амсоли инҳо: *мисрон кати замин мекандем-у ҷувор рос мекаем* (Хум.); **миқол** 1. вазнест, ки ба 25 грамм баробар меояд; 2. пора, бурида: *гушт-а ба миқол надора* (Лахи). **Мизон** (вақт, замон, маврид; вазъият, шароит), **миғод // меғод** (вақт, маврид, лаҳза) ва ғ.

б) Қолибҳои, ки исм ва сифатҳои ифода мекунанд:

1) **Фаъил** (فعل): **рафик**, **радиф**, **раис**, **рақиб**, **рашид** (наҷотёфта), **сабил** (роҳ), **сарир** (қои хоб), **сақил** (душвор, вазнин), **сақим** (бемор), **салим** (солим), **табиб** (духтур) ва ғ. Чанд мисолро дар гӯйиши чанубӣ бо нутқи лаҳча муоина мекунем. **Насиб** (насиба): *ҳами дъ нун - у иқа гушт насиби ма бъдай* (Дб.); *мъһоҷир-му кардан, воре насиб-му набъдаст, нърафтем* (Дч.); *насиб-у об накашида бъдай-да, агане Масков рафтани бъдем* (Сул.); **сағер//сағир** сағира, ятим; **съғър** (Хов., Ҳақ.) маҷ. бачаву кача: *сағер-ъ съғър бисйор-ай* (Хов.); **съғъръ чъғър** (Қал., Ял.). **сағер-ъ съғър**; **садир** (Қ., Ғк.) як лаҳзаи иҷрои таомули динист, ки дар рӯзи сеюми ғавти марҳум (шодравон) ба ҷо оварда мешавад; **садир** задан, **садр** задан, ба сина зада нола кардану доду фарёд бардоштани наздикони марҳум: *йа шав-ъ дъ руз садир зада мегирйан* (Тқ.); **бахил // бахел** бахил, ҳасуд, бухл, нотавонбин: *бахил-а ду*

бари ру-ш сийо (Нӯш.); бахил рузи нек намебина (Сам.); У додар - а рафиқъи табиб бѣдаст, мо нав фаҳмидем (Ҷк.).

2) **Фаъул (فَعُول)**: **ҳасус** ҳасуд, бахил, натавонбин; **ҳасус хърдан** 1. ҳасад хърдан, ҳасад бурдан, бахилӣ (нотавонбинӣ) кардан: *дѣхтаро ҳар кадомъи ҳасус мехърдан, ки кошки соҳиби ҳами тахт шуй мън мешид (Дег.); дига ҳасус-ш-а мехърем-ъ хъд-ш-а намебинем (Зир.); ҳасус хърдан фойда надора (Даҳ.);* 2. (Кх.) афсус хърдан: *дѣхтаро ҳасуд мехъран, ки чувони хъиру илатӣ бѣдай (Ҷс.); ҳарум//һарум, харъм (Вқ.), аром//арум (Ҷк.)* 1. харом, мурдор; нопок, ифлос: *лавзи одам ҳалол-ай-ъ гушт-ъи аром (Ёл.); ҳарум//һарум, харъм (Вқ.), аром//арум кардан* ҳаром кардан: *бийо нуно-ра бѣги, ки пишък арум къна (Ёл);* 2. ноҳақ (ба ҳангоми гӯштингирӣ ва кӯбкорӣ истифода мешавад). Вожаи **ҳасудро** дар луғат рашкбар, ҳасадкунанда, бадхоҳ, бадандеш маънидод шудааст [213, 737]. Ба қолиби зикршуда дар лаҳча метавон вожаи **малулро** ном бурд.

в) Қолибҳое, ки исмҳоро ифода мекунанд:

1) **Фиълат (فِعْلَات)**: **билоят // вилоят, бизоат, зийорат, китобат, хиҷолат, қийомат** (қийомат, растохез, рӯзи маҳшар рӯзи ҷазо; азобу укубат, мусибат; шӯру ғавғо, мағал)...: *панҷ сол ҳар билоят истодем (Хм.); ота - въ бача ба йагдигар зийорат кадан (Кд.); Ай ҳами коро - и кардаги бачам хиҷолат мекашъм (Ҷк.); то рузи қийомат местъм (Сх.);*

2) **Фиъол (فِعَال)**: **хитоб, китоб, мизон, мисол**: мисол, шабех, монанд; мисол доштан (Пв., Хм., Шм.) монанд (шабех) будан; баробар шудан: *ҳамиқа хъируе-ай, ки ҳиш мисол надора (Хм.); ба и мисол дора бача-ш (Пв.);* мисоли... (Кд., Нр.) мисли...: *агар ҳар ними шаб хоб-ъм дъройи, мисоли мори захмин мехъръм тоб (фолк.); мизон (Қ.) вақт, замон, маврид: ҳар мизон бѣгарди, вахт-ът хъи меша (Шм.);*

3) **Ифъол (إِفْعَال)**: **иғбол (иқбол), исқот** (Мт.) сабил, хайрот шуда; ройгон додашуда; порчаҳои матоъ, ки рӯзи фавти ин ё он шахс ба ҷамъомадагон медиханд. **ихлос** (эътиқод, ихлос) **ишроқ** 1. шарик, наздик: *валлай, хъдо хъд-*

ъш қати-м **ишироқ-ай**; 2. ишироқ; баромадани офтоб, тулӯи офтоб: *йак дам исте, қози намози ишироқ хондесан, -гуфт (Ҳич.)*. **итлоқ, изҳор, ихлос, иршод, иснод, инсоф, ислом, исроф, исбот, ифрот** ва ғ.

4) **Истифъол (اِسْتَفْعَال)**: **истиғфор, истинбот, истеъдод, истиқлол, истиқрор, истишмом, истиҳфоф** ва ғ.

5) **Ифтиъол (اِفْتِعَال)**: **иктисор, инкишоф, иқтисод, интишор, истимоъ, интизор, эътидол, эътибор, ихтиёр** (майл, хоҳиш) (Қлб.): *ай рузи азал ба тъ ихлос доштъм (Ёх.)*. **ихтибор (эътибор)**: *и да пешу одамо ихтибор на-дора (Хов.)*. Вожаҳои эътидол, эътироф//эхтироф ва эътибор бар вазни мазкур буда дар гӯйиш омадаанд.

6) **Тағйил (تَفْعِيل)**: **тағкид, тағчиб, тачрид, такмил, таълим, тафзил, тасдиқ, таъзим, тавфиқ, тартиб, таслим, такбир, тавҳид, такфир, таксир, таъид, тавзеҳ, ташбеҳ, тавсиф, тағйир, таклиф, тавфиқ, тадбир, тадрис, тадрич, тадқиқ, таҳқиқ, тақлид, танқид, тақриз, талхис** ва ғ.

Мисолҳо аз нутқи лаҳҷавӣ: **таҳқиқ** 1. таҳқиқ; 2. (Тқ.) посбонӣ, ниғаҳбонӣ: *йаг шав дъхтар хона-ра таҳқиқ кард-у йаг шав бача; таҳсин//таҳсин* 1. таҳсин, таъриф; 2. (Ст., Тқ.) Хушрӯй, зебо; аҷоиб: *йа кастъни таҳсин овардай (Тқ.)*. **тағдир** тақдир, толеъ: **тағдир**, *ки рафт, антоқфъруш подъшо мешава (Ог.)*; *хъ-ш-а ай пеш-ъм шум кардак, тағдири мо-ра гум кардак (Чн.)*. **талқин** (Лахш., Мт) 1. кӯба, олатест, ки бо ёрии он пӯсти даббоғиро мулоим мекунанд: *йаг чуви дъшоха-въ йа ростана-ра талқин меган-ш-а (Мт.)*; 2. талқин, далолат: *баъде ки талқин-ъш кардем, вазур-ам рози мешава, ваҳъиш-йам (Лахш.)*. **тамлик** (мулк, тобеъ): *ҳами Ваҳш тамлики Иноқ бъдай (Шгд.)*. **тартиб** 1. интизом: *дъхтар-а тартиб-ъш хуб (Лаг.)*; 2. зайл, навъ: *ҳамин тартиб одамо ҳастан, ки сайл-а нағз мебинан (Хов.)*. **таҳқиқ** 1. таҳқиқ; 2. посбонӣ, ниғаҳбонӣ: *йаг шав дъхтар хона-ра таҳқиқ кард-у йаг шав бача (Тқ.)*

7) **Тафаъул (تَفَاعُل)**: **тафаҳхус, такаббур, такаллуф, тафаккур, таматтуъ, тасаввур, таваччуҳ, тасаввуф, таҳаммул, тааллуқ, табаррук, тасаввур, талаффуз** ва ғ.

Ба чуз вожаҳои мазкур дар лаҳча вожаҳои **табарък // таваррък, таамъл//тӓмул такаббур, такаллуф, тасаввур, таваччух, тахаммул, тааллуқ** ба қолиби тафаъул (تَفَعُّل) мутааллиқанд.

Мавриди зикр аст, ки баъзе вожаҳои дар қолиби тафаъул иқтибосшуда дар забони тоҷикӣ шакли дигар гирифтаанд. Масалан, вожаи таваккал, ки дар асл **таваккул** аст. Дар қолиби мазкур чойи заммаро (у) бо фатҳа (а) иваз намудаанд. **Таваккал** дар луғат умед бастан, эътимод кардан (хусусан ба Худо) маънидод шудааст [213, 297] ва дар матн ҳам чунин маъниро ифода кардааст. Вожаи **таамъл//тӓмул** (одат; расм), ки дар асл тааммул аст. Ба чои замма (у) бо сакта (ъ) иваз гардидааст. Ин вожа махсус дар гӯйиши ҷанубӣ серистеъмол мебошад. Мисол: *райис аҳ итарӣ тааммъли такйакънӣ нӓдора* (Оқб.). [202, 644]

8) **Тафоъул** (تَفَاعُل): **тавоқуф, тавофур** (фаровонӣ), **тағофул** (худро ба нодони задан), **тадорук** (тайёрӣ, омодагӣ), **тадохул, тазохур, такомул, тақоруб, талотум, тамоюл, таносуб, таносул, тановул, таомул, таоруф, тафоҳур, таҳочум, тачовуз** ва ғ [213].

Бар вазни қолиби мазкур дар гӯйиши ҷанубӣ мо се вожа **та‘омул, талотум** ва тановул - ро пайдо намудем, ки мавриди истифода қарор гирифтаанд: *та‘омули мо меҳмун - а се руз пас меғрсем* (Мт.); *Имруз ҳамиқа талотуме шӓд, ки аҷоиб* (Ҷк.); *Бийо иҷа бӓиш нон тановул кӓ* (Ҷк.).

г) Қолибҳое, ки сифати феълии тарзи фоилиро ифода мекунанд:

1) **Фоъил** (فَاعِل): **роғиб, косиб, нодир, собир, ғолиб, нозил, хотир, содир, қосим** ва ғ. Дар лаҳча калимаҳои **ворис** (соҳиб), **до‘им** (хамеша, ҳама вақт), **зойид // зойит** (зиёд), **зомин** (гунаҳгор; ҷавобгар), **косиб // косъб** (хунарманд, косиб; пазандаи моҳир, кайбонуи бадаступо), **кофир** (ғайридин; хиллагар, маккор), **коҳиш** (ғусса, ғам), **қойил // қо‘ил** (қоил, иқро), **лозим** (лозим), **мойил** (моил, ҳавасманд, иштиёқманд; як навъ растани хушбӯй, ки ба угро меандозанд), **нозех** (хафа, ноумед), **охир** (охир), **очиз // очъз** (очиз, нобино, кӯр), **сокин, соҳиб // сойиб** (соҳиб), **тойир // тоҳир** (тоҳир, пок),

торик, холис, ҳозир // Һозир // озир (холо; омода, тайёр; бохабар), **ҳорис** (ҳарис, чашмгурусна; баднафс, пурхур), **ҳоким // Һоким** (сардор, сарвар, раҳбар), **ҳосил//Һосил** (ҳосил; дониш) корбурд доранд, ки ба қолиби зикршуда дохил мешаванд: *и деги тойир - ай, натарсида шила дохтан бъғи (Мт.) [202, 689]; у одами холис (Хов.) [202, 762]; ҳозир кола - ра метан (Хов.); интиҳонсърорӣ - да ҳозир - ъм, тақсир (Чб.); дар ҳичра чирог кардаи, ҳозир бош, ки гудако калапо накънан (Хов.) [202, 804].*

2) **Муфаъил (مُفَاعِلٌ): муаддиб** (адабдиханда), **муаллим** (омӯзгор), **муариф** (шиноскунанда), **муаррих** (таърихшинос), **муассир** (таъсирбахш), **муассис** (асосгузор), **мубашшир** (башоратдеҳ) ва ғ [212, 862]. Ба қолиби мазкур вожаҳои муаллим ва мударрик дохил мешаванд, ки дар лаҳча ба кор рафтаанд.

3) **Муфоъил (مُفَاعِلٌ): муҳочир, мусофир, мудохил, мувофиқ, муқобил, мулозим, мунофиқ, муноқиб, мулойим** ва ғ.: **мулозим//мълозим** (Чб., Чн.) мулозим, сипоҳии назди қозӣ дар аморати Бухоро; **мувофиқ** мувофиқ, баробар, монанд; мувофиқи...(Ёз.) монанди...: *да Тоҷикистон мувофиқи и калхос пешқадам набъд-ъ?*; **мулойим//мълойим** 1. мулоим, нарм; 2. (Вқ., Қ.) маҷ. оҳиста, оҳиста - оҳиста, ноаён, оромона: *мълойим бъмон-ъи, нашкана (Нд.); мулойим рафта истодем (Шм.); ута мълойим мегарда-йе (Мт.); 3. (Ог.) маҷ. ором, фурӯтан: ҳами бача-и бачаи мулойим-ай.* Ба чуз вожаи муҷовир дар лаҳча вожаҳои мусофир, мунофиқ, муқобил ва муноқиб корбаст шудаанд.

4) **Муфъил (مُفْعِلٌ): муфсид, мумсък, мънқир, муслим, мушфиқ** ва ғ.: **мънкес / мумсък, мънқир // мъмқир** (Қ.) мунқир, инкоркунанда; радкунанда; **мънқир** шидан рад (инкор) кардан: *мън мънқир намешам (Хум.); бача-и мъмқир шидас (Мс.). [202, 465].*

Дар гӯйиш вожаҳои муршид, мушфиқ, муъчиб, муслим низ истифода гардидаанд.

ғ) Қолибхое, ки исму сифатро ифода мекунанд:

1) **Мафъул**(مَفْعُول): мардуд, манзум, мағлуб, мастур, мақсур, машғул, мазлум, мавчуд, мақбул, маъкул ва ғ. дар лаҳҷаҳои чанубӣ мавриди корбурд қарор доранд: **мағқъл//мақғул, маҳкул//маҳқъл** (Қ., Лахш) маъкул, писанд, писандида: *дъхтари гирум-ът ма-да мақғъл нест (Қд.); мағқъл қардан* (Сам., Тқ., Шв.) маъкул қардан; исбот намудан: *гапойи гъфтаги-и-а да майльс мақғъл қард (Шв.); дъхтар бача-ра, бача дъхтар-а мақғул қад (Тқ.); мағқъ лшидан маъкул (мақбул) шудан: мо-да хондан-ъи мақғъл нашид (Шх.); мағқъл ғалтидан* (Пб., Пп.) муносиб будан, мувофиқ омадан: *ҳар дъ-и мақғъл ғалтидай (Пб.).*

Дар лаҳҷа вожаҳои **мардуд, манзум, мағлуб, мастур, мақсур, машғул, мазлум, мавчуд, мақбул, маъкул** низ истифода гардидаанд.

2) **Муфаъъл** (مُفَعَّل): мусаллам, мудаввар, муҳаббат, мунаввар, мусаллас, мухаммас, муханнас, муқаррам, мучаррад, мулавван, мулаққаб, мулаххас, муқаррар ва ғ.: ... *мебойд, ки тақяро ба чанд сифат махсус ва мумтоз бошад, то тақядорӣ ўро мусаллам бувад*[212]; **мъқарар/муқаррар** 1. муқаррар, маълум, муайян; аниқ: *асли мъқарар ай қадим ай ҳамиҷа бъдастай (Хов.); 2. (Қаз., Қал., Ҳал., Ял.) к. мод. муқаррар;* албатта: *мъқарар, бачаҳо мийан (Қаз.).*

Вожаи аввали зикршуда дар матн ба маънии муносиб, лоиқ, раво ба қор рафтааст ва ба ҷуз маънии зикршуда боз маъниҳои таслимшуда, эмин, саломат, муайян, яқин, дастрасшуда, бешубҳаро дорад [213, 749-750].

Дар ғӯйиш вожаҳои **муҳаббат, мубаддал, муқаррам, муҳаррам** низ корбурд доранд.

3) **Муфъал** (مُفْعَل): **мубрам** (маҳкам, устувор), **мубҳам** (пӯшида, пинҳон), **мудғам** (ба даруни чизе даромада; збш. идғомшуда), **мулҳақ** (хамроҳшуда, пайвастшуда), **мунқар** (инқоршаванда), **мунҷар** (кашидашуда), **мурсал** (фиристода, расул; пайғамбари соҳибкитоб), **мурват** (меҳи печдор, ки онро чапу рост тоб дода ба ҷое мебароранд ва мебароранд,

то чизе баста ё кушода шавад), **мусбат** (исботшуда, тасдиқшуда), **мутлак** (озодшуда, раҳошуда; комил, тамом, том; комилан, мутлақо, ҳаргиз), **мучмал** (номафҳум) ва ғ.

Вожаҳои **мурват / мърват / мърбат** (мурват, гӯшак), **мулчар / мълчар // мьчар** (тақвим; солшумории махсус, ки як сикли он дувоздаҳ солро дарбар мегирад ва ҳар соли он бо номи ҳайвони муайян вобаста буда, барои соли таваллуд ва муайян кардани синнусол истифода мешавад) дар лаҳча корбурддоранд: *мърбат-а тов дода бьд, ки ҳафтод ҳазор шамчъроғ даргъръфт (Ог.); мулчари мън хук-ай (Ҷф.); 2. (Ог.) мӯлчар, мӯхлати (вақти) муқарраршуда: ҳаму мулчари хъ-мон хеле хув.*

д) Қолибҳое, ки чамъбандии арабиرو ифода мекунанд:

1) **Афъол** (افعال): ба ин қолиб вожаҳои арабие дохил мешаванд, ки хусусияти чамъбандӣ доранд. Мисол: **абёт, абвоб, авзоъ, азкор, ақлом, алвон, амвоч, амвол, амлок** ва ғ.

Ба ин қолиби чамъсоз дар гӯйиши чанубӣ ҳамагӣ шаш вожа истифода шудааст: **авзол** (Кд., Мс., Дч., Ял., Хов., Шу.), **авзор** (Тд., Ёз.) 1. афзол, таҷҳизот, асбобу анҷом, ашъ, чизу чора; 2. либос, коло: *афзоло -м-а ай кашондан - а мърдъм (Хов.); умадан - у авзор - у маскани артисо - ра гирифтани - у хони аво - ш бърдан (Ёз.); авқот* дар гӯйиши чанубӣ ба маънои (хӯрок, таом) ва дар забони арабӣ ба маънои ҷ. вақт: *ай ҳаму авқот камтар бъте (Ҳак.); ва ита бийо, авқот бъхър (Куг.); авлод* авлод, қавм; саромад: *охи авлоди мо ҳофиз бьд, воре мън девнаранг шидъм (Ҳич.); ҳамай авлодо - т соз ҳастан? (Куг.); ийо - ра авлодо - шон пъреш хурдаст (Нд.); мо ай авлоди Маҳисени (Ст.); авлод - ь бех (Шк.)* саромад, насл: *авлод-ъ беҳи ҳами Йохсура бънйод мекъна (Дш.); амлок* 1. мулк; 2. **амлоқдор:** *йа амлок-а да Фарм шинундай (Хм.); анвор* (Ан., Ёл, Пор., Сч., Хғ., Сғ., Хч.) ҳамвор: *ича назар ба дига чоо-ш анвортар - ай (Ан.).*

Бар қолиби мазкур дар лаҳча инчунин вожаҳои **ақсом** (қисмҳо), **асрор** (сирҳо), **авқот** (вақтҳо), **авқот** (хӯрокҳо) **асҳоб** (соҳибон), **аркон** (руқноҳо), **аҳбор** (хабарҳо) ва **ақвол** (қавлҳо) дохил мешаванд.

2) **Мафоъил** (مَفَاعِل): **мабоҳис** (ч. баҳс), **мавонеъ** (ч. монеа), **маворис** (ч. мерос), **мавочиб** (ч. мӯчиб), **мадоеҳ** (ч. мадеҳа), **мадоин** (ч. мадина), **мадохил** (ч. мадхал), **мазоҳиб** (ч. мазҳаб), **макотиб** (ч. мактаб; ч. мактуб), **мақосид** (ч. мақсад), **малоик** (ч. малак), **манозил** (ч. манзил) **маодин** (ч. маъдан), **маориф** (ч. маъруф), **маросим** (расмҳо, оинҳо), **маротиб** (ч. мартаба), **мароҳил** (ч. марҳала), **масоиб** (ч. мусибат), **масоил** (ч. масъала), **масокин** (ч. маскан; ч. мискин), **масочид** (ч. масчид) ва ғ. [212, 766 - 804].

Дар гӯйиши чанубӣ бар вазни **мафоъил** (مَفَاعِل) як вожа истифода шудааст. **Маротиб//мъротиб** (Б., Дб., Ҳич., Ҳо., Яр.): *чоръм мъротиб озод кънонид (Б.); ӯа маротиб атираас кардан, шай шидъм (Ҳо.)* [202, 440];

3) **Фавоъил** (فَوَاعِل): **авоил**, **авохир**, **ачониб**, **авотиф**, **акобир**, **ақориб**, **асотир**, **асотин**, **фазоил** ва амсоли инҳо.

4) **Фуъало** (فُعَلَاء): **вузаро** (вазирон), **фузало** (фозилон), **фукаро** (фақирон), **фуқаҳо** (фақихон) **ҳукамо** (ҳакимон), **уламо** (олимон), **удабо** (адибон), **умаро** (амирон), **руфақо** (рафикон), **узамо** (бузургон), **урафо** (орифон), **уқало** (оқилон), ва ғ. Дар қолиби мазкур вожаи **ҳукамо** дар лаҳча истифода гардидааст.

5) **Фуъул** (فُعُول): **қубур** (қабрҳо), **ҳуруф** (харфҳо), **қудум** (кадамҳо), **кутуб** (китобҳо), **қунут** (қанатҳо), **нуқуш** (нақшҳо), **қулуб** (қалбҳо), **ҳуқук** (ҳақҳо), **умур** (амрҳо), **усул** (аслҳо), **уюб** (айбҳо), ва ғайра дар лаҳча корбурддоранд.

Хулосаи боби 3

Ҳамин тариқ, гӯйишҳои забони тоҷикӣ яке аз манбаъҳои муҳимми рушду нумӯи забони адабии тоҷикӣ маҳсуб ёфта, забони адабии тоҷикӣ чойҳои холии таркиби луғавии худро дар ҳама давру замон маҳз аз ҳисоби унсурҳои умумишавандаи гӯйишҳои маҳаллӣ такмил меод, ки ин раванди таърихӣ имрӯз ҳам ногузир идома дорад. Сохти сарфии лаҳчаҳои тоҷикиро дар ҳар яке аз бахшу фасли он бо усули муқоисаи таърихӣ бояд омӯхта, роҷеъ ба вижагиҳои сарфии вожаҳои иқтибосии арабӣ, яъне ташаккули

калимаҳои сохта ва мураккаб дар заминаи калимаҳои арабӣ дар шеваи ҷанубӣ ибрази андеша карда шуд.

Аз ин ҷост, ки дар нигоштаҳои муҳаққиқон ва адабиёти мавҷудаи илмӣвожаҳои забонро аз нигоҳи сохтор ба калимаҳои сода, сохта, мураккаб ва таркибӣ ё дар қолиби ибора муқаррар кардаанд, ки мо низ ба ҳамин гурӯҳбандӣ таъяс менамоем. Корбурди вомвожаҳои арабии гӯйиши ҷанубии забони тоҷикӣ аз роҳҳои суннати калимасозии забони тоҷикӣ сурат гирифтааст. Махсусан, роҳи морфологӣ яке аз воситаҳои асосии ба вучуд омадани вожаҳои мазкур ба ҳисоб меравад. Доир ба масъалаи таҳқиқи масоили калимасозии шеваҳои забони тоҷикӣ корҳои зиёде ба анҷом расидааст, ки муҳимтарини онҳо бо қалами муҳаққиқон В. С. Расторгуева, А. Л. Хромов, Р. Ғаффоров, Ғ. Ҷӯраев, А. З. Розенфелд, М. Маҳмудов, Ҷ. Мурватов, У. Обидов, М. Маҳадов, Б. Бердиев, Ш. Исмоилов, Р. Саидов, С. Раҳматуллозода ва дигарон дахл дорад. Зимни баррасиҳои худ шевашиносони мазкур дар баҳши морфология ба масъалаи роҳҳои калимасозии ин ё он лаҳҷа дахл карда, ба таври мухтасар маълумоти муҳими илмӣ пешниҳод кардаанд, ки ба равиши корҳои илмии онҳо мувофиқ будааст. Бо вучуди ин, муҳаққиқон дар бораи хусусиятҳои калимасозии вожаҳои марбут ба наботот ба ҷуз аз ишораҳои иҷмолӣ кори мукаммали диссертатсионӣ анҷом наводаанд.

Дар лаҳҷа калимаҳои иқтибосии арабиро аз рӯи қолибҳои онҳо таҳлил кардан мувофиқи мақсад аст. Дар забоншиносии араб барои муайян сохтани тобишҳои мухталифи маъноҳои луғавию грамматикӣ аз решаи **فـ** шартан шаклҳои ҳамвазнро ихтироъ кардаанд. Дар гӯйишҳои ҷанубӣ беш аз 10 қолиби вожаҳои арабӣ ба кор рафтааст. Бо сабабе ки дар ин гӯйиш вожаҳои арабӣ хеле зиёданд, тасмим гирифтём, ки онҳоро бо истифода аз калимаҳо шарҳу эзоҳ диҳём. Қолибҳои арабиро вобаста ба грамматикаи забони арабӣ чунин гурӯҳбандӣ намудем: а) Қолибҳое, ки исмҳоро ифода мекунанд; б) Қолибҳое, ки сифатҳоро ифода мекунанд; в) Қолибҳое, ки масдарҳоро ифода

мекунанд; г) Қолибҳое, ки исмҳои фоил (сифати феълӣ)-ро ифода мекунанд;
ғ) Қолибҳое, ки исмҳои мафъул (феъли ҳол)-ро ифода мекунанд.

ХУЛОСА

Аз таҳқиқи хусусиятҳои овоӣ ва сохторию маъноии калимаҳои иқтибосии арабии гӯйишҳои ҷанубии забони тоҷикӣ ба чунин хулоса омадан мумкин аст:

1. Таҳқиқи хусусиятҳои овоӣ ва сохторию маъноии калимаҳои иқтибосии арабии шеваи ҷанубии забони тоҷикӣ дорои ҳам аҳамияти калони назариявӣ ва ҳам аҳамияти калони амалӣ аст. Зеро ба таври пурра ва қатъӣ муайян намудани меъёрҳои солими хусусиятҳои овоӣ ва сохторию маъноии калимаҳои иқтибосии арабии шеваи ҷанубии забони тоҷикӣ аз чанд паҳлӯ, бахусус аз лиҳози услуб, маданияти нутқ ва ҷасоҳати калом бе таҳқиқи ҳамаҷонибаи луғати лаҳҷаҳо ва бе натиҷагирӣ аз муносибати ин ду шохаи забони миллӣ–забони адабиву лаҳҷаҳои маҳаллӣ дар шароити кунунии рушди забоншиносии тоҷик амалест аз имкон берун [2 - М].

2. Зарурати омӯзиши ин масъала аз он ҷо сар мезанад, ки лаҳҷаҳои ҷанубӣ чун дигар гӯйишҳо аз манбаъҳои асосӣ дар тараққиёти забони тоҷикӣ маҳсуб меёбанд ва забони адабӣ ҷойҳои холиву нимхолии худро пайваста аз ҳисоби унсурҳои ғазол ва меъёрзеби лаҳҷаҳои ҷанубӣ пур менамояд. Аз ҷониби дигар, тамоми далел ва асноди лаҳҷаҳои ҷанубӣ дар муқоисаву муқобила бо забони адабӣ муайян шуда забони адабӣ барои мушаххас ва муқаррар намудани хусусиятҳои умумӣ ва фарқкунандаи лаҳҷаҳои ҷанубӣ дар мавриди баррасии вожаҳои иқтибосии арабӣ меъёр ба ҳисоб меравад [2 - М].

3. Таркиби луғавии гурӯҳи лаҳҷаҳои ҷанубӣ ниҳоят пурғановат буда, ин пурғановатӣ, пеш аз ҳама, дар он ба назар мерасад, ки дар он чун дигар шеваву лаҳҷаҳои забони тоҷикӣ ду гурӯҳи калони калимаҳо амал мекунанд:
а) Калимаву истилоҳоти умумитоҷикӣ б) Калимаву истилоҳоти хоси лаҳҷа, ё худ диалектизмҳои лексикӣ [2 - М].

4. Дар шеваи ҷанубӣ калимаву истилоҳоте низ кам нестанд, ки тибқи меъёрҳои фонетикӣ худ лаҳҷаи мазкур амал карда, тағйироти муайяни

овозиро аз сар мегузаронанд. Мисли китов (китоб), наълӣ(лаълӣ) ва ғ. [2 - М].

5. Дар шеваи ҷанубӣ калимаҳои иқтибосии арабиро аз рӯйи қолибҳояшон таҳлил карда, мавҷудияти онҳо дар 8 қолиби вожаҳои арабиасос мавриди таҳқиқ қарор гирифтаанд, ки дар ташаккули шева муҳим мебошанд [1 - М].

6. Қолибҳои арабӣ вобаста ба грамматикаи забони арабӣ чунин мебошанд: а) Қолибҳое, ки исмҳоро ифода мекунанд; б) Қолибҳое, ки сифатҳоро ифода мекунанд; в) Қолибҳое, ки масдарҳоро ифода мекунанд; г) Қолибҳое, ки исмҳои фоилро ифода мекунанд; ғ) Қолибҳое, ки исмҳои мафъулро ифода мекунанд; д) Қолибҳое, ки ҷамъбандии арабиро ифода мекунанд [4 - М].

7. Пас аз истиқлоли Тоҷикистон дар забони меъёрии тоҷикӣ раванди табодули калимаву истилоҳоти бегона, забонзад, услубан харобу бетароват дар асоси захираҳои дохилии худӣ босуръат идома пайдо кард. Чун ғӯйишҳои ҷанубии забони тоҷикӣ дар таркиби худ вожаҳои сирф тоҷикии меъёрбобро хеле зиёд нигоҳ медорад, луғати он дар бобати табаддулоти чунин унсурҳо мавод дода метавонад [3 - М].

8. Як қабати калони луғати иқтибосии арабии лаҳҷаҳои ҷанубӣ аз калимаву истилоҳоти соҳавӣ иборат аст. Аз ин рӯ, муайян намудани вожаҳое, ки ба соҳаҳои гуногун мансубанд ва омилҳои пайдоиши ин вожаҳо дар бобати ба таҳқиқ гирифтани равобити таърихии забони тоҷикӣ бо дигар забонҳои дуру наздик ва таъсири мутақобилаи забонҳо аҳамияти муҳимми илмӣ дорад [4 - М].

9. Қисмати аз ҳама муҳим дар таркиби вожаҳои иқтибосии арабӣ дар ғӯйиши ҷанубӣ калимаҳое мебошанд, ки марбут ба давраҳои қаблии таракқиёти забони тоҷиканд. Чида гирифтани ин навъи калимаҳо аз мавзӯҳои интишори ин шева, аниқ кардани маънӣ ва сохту таркиби грамматикӣ онҳо, дар муқоисаву муқобала бо фарҳангҳо ва сарчашмаҳои

илмиву осори ниёгон ошкор сохтани баъзе тағйирот дар семантика ва шакли грамматикии қисме аз онҳо, ки бо мурури замон зимни таъсири қонунҳои дохилии лаҳҷаи мазкур рух додааст, кори ба низом даровардани луғати забони муосири тоҷик ва мукамал гардонидани ҷоҳои холиву нимхолии онро аз ин ҳисоб осон менамояд [4 - М].

10. Яке аз масъалаҳои муҳимми илмӣ таҳқиқи диссертационии хусусиятҳои овой ва сохторию маъноии калимаҳои иқтибосии арабии шеваи ҷанубии забони тоҷикӣ мебошад, ки ба ин масъала хеле кам тавачҷуҳ шудааст. Махсусан, масъалаҳои марбут ба воридшавӣ ва хусусиятҳои овоии калимаҳои иқтибосии арабӣ дар шеваи ҷанубии забони тоҷикӣ ва сабабҳои иҷтимоӣ, таърихӣ ва забонии калимаҳои иқтибосии арабӣ, интишороти калимагии овозҳои ҳалқии рӯякии **айн ва ҳо-и ҳуттӣ** дар лаҳҷаҳои номбурда, мувофиқати ҳамсадоҳои арабӣ бо овозҳои хоси тоҷикӣ, вижагиҳои маъноии калимаҳои иқтибосии арабӣ, мутобиқати айнии калимаҳои иқтибосии арабӣ дар лаҳҷаҳо, тафовутҳои маъноии калимаҳои иқтибосӣ, хусусиятҳои морфологии калимаҳои иқтибосии арабӣ, ташаккули калимаҳои сохта бо пасвандҳо ва калимаҳои иқтибосии арабӣ, иштироки калимаҳои арабӣ дар ташаккули воҳидҳои луғавии мураккаб ва монанди инҳо дар асоси маводи шеваҳои ҷанубии забони тоҷикӣ масъалаҳои муҳимми илмӣ буда, ки мо кӯшиш намудем, то ҷойи имкон онро мавриди баррасӣ қарор диҳем [1 - М].

11. Дар шеваи ҷанубии забони тоҷикӣ мувофиқати ҳамсадоҳои арабӣ бо овозҳои хоси тоҷикӣ аз он ҷиҳат ҷолиб аст, ки ин овозҳои ҳамсадоҳо бештар табиати забони тоҷикиро дар худ таҷассум намудаанд ва онҳо дар таркиби калимаҳои иқтибосии арабӣ бо оҳанги тоҷикӣ ифода меёбанд. Гузашта аз ин, ҳодисаҳои овоии фонемаҳои **айн ва ҳе (Ғ ва Ҷ)** ва дар таркиби вожаҳои иқтибосоти арабӣ чун ҳамсадоҳои иқтибосӣ нақши муайян гузоштааст ва аз рӯйи истемол ёфтани ва ё наёфтани ҳамсадоҳои ҳалқии **Ғ** ва **Ҷ** ҳамсадоҳои лаҳҷаҳои тоҷикӣ ба ду навъ ҷудо мешаванд. Фонемаи **Ғ** асосан дар гурӯҳи шеваҳои ҷанубӣ, хосатан дар лаҳҷаҳои қаротегинӣ ва кӯлобӣ дар калимаҳои арабӣ истифода мешаванд [1 - М].

12. Дар гӯйиши чанубӣ вожаҳои иқтибосии арабӣ дар чунин қолибу ҳолат, яъне бо вижагиҳои маъноӣ бо унсурҳои луғавӣ, чун муродифоту антонимҳо, сермаъноии калимаҳои иқтибосии арабӣ, вожаҳои соҳавии арабӣ, калимаҳои ҳамшакли арабӣ (омонимҳо), воҳидҳои фразеологӣ луғат бо ҷузъи арабӣ ифода меёбанду таркиби луғавии шеваи чанубии забони тоҷикиро пурғановат намудаанд. Ҳамчунин вожаҳои иқтибосии арабӣ дар ин шева дорои вижагии маъноии фарқкунанда дошта барои баёни андеша нақши муассир доранд. Дар ин шева вожаҳои иқтибосии арабӣ барои баёни тамоми ниёзмандиҳои иқтисодӣ, низомӣ, сиёсӣ, иҷтимоиву фарҳангӣ мавриди қорбурд қарор ёфтаанд [2 - М].

Рӯйхати адабиёт:

1. Асару мақолаҳои илмӣ

I. Бо забони тоҷикӣ

- [1]. Абдуллоева, С. Лексикаи лаҳҷаи Қаратоғ. Рисолаи илмӣ/ С. Абдуллоева.- Душанбе, 2013.-145 с.
- [2]. Айнӣ, С. Куллийёт. Ҷ. 11. К. 2/ С.Айнӣ.- Душанбе: Ирфон, 1964.- 436с.
- [3]. Айнӣ, С. Куллийёт. Ҷ. 12./ С.Айнӣ.- Душанбе: Ирфон, 1976.-942с.
- [4]. Айнӣ, С. Куллийёт. Ҷ. 13./ С.Айнӣ.- Душанбе: Ирфон, 1977.- 432с.
- [5]. Алимӣ, Ҷ. Ташаккул ва таҳаввули топонимияи минтақаи Кӯлоб/ Ҷ. Алимӣ.-Душанбе: ДМТ,1995.-70с.
- [6]. Алимӣ, Ҷ. Топонимияи минтақаи Кӯлоб тадқиқи таърихию забоншиносӣ. / Ҷ. Алимӣ. - Душанбе:Андалеб, 2015.- 448 с.
- [7]. Атобуллоев, С. Материалҳо аз луғати шеваи диёри Рӯдакӣ/ С. Атобуллоев // Масъалаҳои шевашиносии тоҷик. Ҷ. 1. Душанбе: Дониш, 1970. - С. 152 - 156.
- [8]. Атобуллоев, С. Шеваи ҷанубии забони тоҷикӣ (Синтаксис). Ҷ.4 / С. Атобуллоев. - Душанбе: Дониш, 1984. –249 с.
- [9]. Баҳор Малик-уш-шуаро. Сабкшиносӣ.-Душанбе: Бухоро,2012.-569с.
- [10].Бердиев, Б. Баъзе қайдҳо доир ба лексикаи шеваҳои Ромит // Масъалаҳои шевашиносии тоҷик.Ҷ.1.-Душанбе: Дониш, 1970. – С 82- 86.
- [11].Бердиев, Б. Пешоянд ва пасояндҳо дар шеваи Ромит //Масъалаҳои шевашиносии тоҷик.Ҷ.1.-Душанбе: Дониш, 1970. – С. 147-149.
- [12].Бердиев, Б. Баъзе хусусиятҳои луғавии шеваи Ромит/ Б.Бердиев//Тезисы докладов республиканской конференции молодых учёных и специалистов Тадж. ССР. - Душанбе. 1974. – С 15-16.
- [13].Бердиев, Б. Баъзе хусусиятҳои феъл дар лаҳҷаи Ромит/Б.Бердиев //Забоншиносии тоҷик. – Душанбе: Дониш, 1980. – С. 84-88.
- [14].Бердиева, Т. Назарияи иқтибос/ Т. Бердиева.-Душанбе, 1991.-180 с.
- [15].Бурҳонова, Ҳ. Оид ба лексикаи кулолӣ/Ҳ.Бурҳонова //Забоншиносии

- точик. - Душанбе: Дониш, 1984. – С. 46–47.
- [16].Вазирова, Х. Калимаҳои арабӣ дар таркиби лексикаи лаҳҷаи Ванҷ/ Х. Вазирова//Забоншиносии тоҷик. – Душанбе: Дониш, 1976. – С.122-126.
- [17].Гадоев, Н. Баъзе хусусиятҳои лексикаи феъл дар лаҳҷаи Тагнов/ Н.Гадоев // Паёми донишгоҳи омӯзгорӣ №6, 2006. – С. 107-112.
- [18].Гадоев, Н. Диалектизмҳои лексикӣ пурра дар лаҳҷаи Тагнов/ Н. Гадоев // Паёми ДДМТ маҷалаи илмӣ, №2 (34)- 2007.– С. 20 – 26.
- [19].Гадоев, Н. Роҳҳои пайдоиши омонимҳо дар лаҳҷаи Тагнов/ Н.Гадоев // Паёми ДДМТ маҷмуаи илмӣ №5 (37) -2007.– С. 28-33.
- [20].Гадоев, Н. Луғот ва истилоҳоти этнографӣ дар ғӯйиши Тагнов/ Н.Гадоев // Номаи Пажӯҳишгоҳ. Фаслномаи пажӯҳишҳои эроншиносӣ, №15-16. - Душанбе, 2007. – С.71-79.
- [21].Гадоев Н. Лексикаи лаҳҷаи Тагнов / Н. Гадоев. - Душанбе, 2012. -208с.
- [22].Гадоев, Н. Хусусиятҳои луғавию семантикӣ ва сохтори воҳидҳои фразеологӣ дар лаҳҷаҳои ҷанубии забони тоҷикӣ/Н. Гадоев// автореф... докт... илм... фил.-Душанбе, 2019.- 114 с.
- [23].Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик. -Душанбе: Дониш, 1985. - Қисми 1: Фонетика, Морфология. - 356 с.
- [24].Ғаффоров Р. Нависанда ва лаҳҷаҳои забон/Р. Ғаффоров. - Нависанда ва забон. - Душанбе, 1977. – С. 48 – 62.
- [25].Ғаффоров, Р. Шеваи ҷанубии забони тоҷикӣ. Ҷ. 3/Р. Ғаффоров – Душанбе, 1979. - С. 380.
- [26].Ғаффоров, Р, Ҷӯраев Ғ. Ҳудуди паҳншавии шеваҳои тоҷикӣ / Р. Ғаффоров, Ғ. Ҷӯраев. //Мақтаби советӣ, №6, - 1969. - С. 15-18.
- [27].Ғаффоров, Р. Калимаҳои шевагӣ дар романи «Одамони ҷовид»- и Р.Ҷалил/ Р.Ғаффоров//Ахбороти АФ РСС Тоҷикистон, шӯъбаи фанҳои ҷамъиятӣ. - Душанбе: Дониш, 1962. – С. 67-75.
- [28].Ғаффоров, Р. Калимаҳои антонимӣ ва хусусиятҳои услубии онҳо. /Р. Ғаффоров//Мақтаби советӣ № 2, 1977. – С. 25 - 27

- [29]. Гаффоров, Р. Шеваи ҷанубии забони тоҷикӣ/ Р. Гаффоров//Ҷ. 3 - Душанбе: Дониш, 1979. –271с.
- [30]. Забони адабии ҳозираи тоҷик. Лексикология, фонетика ва морфология. - Душанбе: Маориф, 1973. Қисми I: Китоби дарсӣ барои факултетҳои филологияи мактабҳои олии. -464 с.
- [31]. Забони ҳозираи тоҷик. Лексика. Душанбе, 1981. - 102с.
- [32]. Зайниддинова, З. Терминҳои «падар» ва «модар» дар шеваҳои Ленинободу Конибодом//Масъалаҳои шевашиносии тоҷик, Ҷ.1./З. Зайниддинова. - Душанбе: Дониш, 1970. – С. 189-196
- [33]. Зайниддинова, З. Маълумотҳо доир ба истилоҳоти ифодакунандаи «зан» дар шеваҳои ҷанубӣ. /З. Зайниддинова//Забоншиносии тоҷик.-Душанбе: Дониш, 1976. –С. 162 -170
- [34]. Зайниддинова, З. Аз хусуси истилоҳи «палонҷ» ва синонимҳои он / З.Зайниддинова // Забоншиносии тоҷик. - Душанбе: Дониш, 1990. – С. 64 - 68.
- [35]. Замонов, З. Лексикаи лаҳҷаи Даштиҷум / З. Замонов // Рисола барои дарёфти дараҷаи номзади илми филология. - Душанбе, 2008. - 139с.
- [36]. Зоҳидов, А. Сухане чанд дар бораи шеваи лулиёни Самарқанд/ А. Зоҳидов // Труды СамГУ, №118, 1970. – С. 223-230.
- [37]. Зоҳидов, А. Усули лексикӣ-семантикӣ дар калимасозии истилоҳоти боғдорӣ/А.Зоҳидов//Масъалаҳои филология ва робитаҳои адабӣ.- Самарқанд, 1979. - С. 109 - 118.
- [38]. Исмоилов, Ш. Баъзе хусусиятҳои лексикаи феъл дар шеваҳои Қаротегин/ Ш. Исмоилов//Маҷмӯаи илмии кафедраи забони тоҷикии ИДП. -Душанбе, серияи филологӣ, 1974. – С.155 - 165.
- [39]. Исмоилов, Ш. Муносибати таърихии лексикаи лаҳҷаи Қаротегин бо забони адабии пешина / Ш.Исмоилов//Известия А.Н Тадж. ССР, № 2 (84), 1976.– С.71-74.
- [40]. Исмоилов, Ш. Қабатҳои лексикӣ-семантикии шеваҳои Қаротегин /Ш.

- Исмоилов //Масъалаҳои забони тоҷикӣ. Маҷмӯаи илмӣ. - Душанбе, 1978. - С. 88-92.
- [41].Исмоилов, Ш. Баъзе хусусиятҳои лексикаи зарф дар шеваҳои Қаротегин /Ш.Исмоилов//Масъалаҳои забони тоҷикӣ//Маҷмӯаи илмӣ: Душанбе, 1979. – С. 96-99
- [42].Исмоилов, Ш. Суффикси «-аки» дар лаҳҷаи Қаротегин / Ш. Исмоилов//Забоншиносии тоҷик. - Душанбе: Дониш, 1984. – С.68-73.
- [43].Исмоилов, Ш. Муносибати лексикаи лаҳҷаи Қаротегин бо баъзе аз забонҳои помирӣ/Ш.Исмоилов//Масъалаҳои забони тоҷикӣ маҷмӯаи илмӣ -Душанбе, 1991. – С 3- 15.
- [44].Исмоилов, Ш. Баъзе масъалаҳои таълими забони тоҷикӣ дар мактаб /Ш. Исмоилов. –Душанбе: Маориф 1994. – 96с.
- [45].Исмоилов, Ш. Инъикоси архаизму диалектизмҳо дар номҳои ҷуғрофӣ / Ш. Исмоилов. – Душанбе, 1996. – 64 с.
- [46].Исмоилов, Ш Лексикаи лаҳҷаи водии Рашт/ Ш. Исмоилов. Душанбе, 2018.-334 с.
- [47].Каримова, А. Оид ба муносибати луғавии забонҳои помирӣ ва шеваҳои тоҷикӣ. /А. Каримова//Масъалаҳои шевашиносии тоҷик. Ҷ.1. Душанбе: Дониш, 1970. С. 191- 197.
- [48].Каримова, М. Д. Ташаккул ва инкишофи лексикаи лаҳҷа дар шароити дузабонӣ (дар асоси маводи лексикаи лаҳҷаи тоҷикони неҳияи Лахш) / М. Д. Каримова // Автореферат барои дарёфти дараҷаи илмии номзади илми филология. - Душанбе, 2018. - 44с.
- [49].Қодиров, Р. Назаре ба фольклори тоҷикони вилояти Қашқадарё/Р. Қодиров. - Душанбе: Эҷод, 2005. - 168 с.
- [50].Қосимов, В. Хусусиятҳои лексикаи шеваи тоҷикони райони Фориш/ В. Қосимов // Материалы третьей объединенной научной конференции учёных г. 66. Самарканда. – Самарканд, 1961. -210с.
- [51].Қосимова, М. Н. Таърихи забони адабии тоҷик / М.Н. Қосимова. –

- Душанбе, 2010. – 520 с.
- [52]. Курбонов, С. Ибораҳои номӣ дар шеваи Бойсун. / С. Курбонов. – Душанбе, 2003. –180 с.
- [53]. Мақсудов, Т. Лексика ва фразеологияи шеваҳои тоҷикони Исфара / Т. Мақсудов.– Душанбе: Ирфон, 1977. –180с.
- [54]. Маҳмудов, М. Лаҳҷаҳои тоҷикони райони Китоб/ М. Маҳмудов.– Душанбе: Дониш, 1978. –279с.
- [55]. Мачидов, Ҳ. Калимаҳои иқтибосии арабӣ дар забони тоҷикӣ / Ҳ. Мачидов // Маърифат, № 7,8. -Душанбе, 1999. – С. 2-6.
- [56]. Мачидов, Ҳ. Мутобиқати калимаҳои иқтибосӣ бо меъёрҳои забони тоҷикӣ / Ҳ. Мачидов //Маърифат, № 9 – 10 – Душанбе – 2000. – С.27-31.
- [57]. Мачидов, Ҳ. Забони адабии муосири тоҷик, Ҷ.1 Луғатшиносӣ// Ҳ. Мачидов. - Душанбе, 2007. - 242с.
- [58]. Маъсумӣ, Н. Ҷаҳонбинӣ ва маҳорат. - Душанбе: Ирфон, 1966.-267 с.
- [59]. Маъсумӣ, Н. Очеркҳо оид ба инкишофи забони адабии тоҷик / Н. Маъсумӣ.–Сталинобод, 1959. – 294с.
- [60]. Мурватов, Ҷ. Шеваҳои тоҷикони атрофи Андичон / Ҷ. Мурватов. - Душанбе: Дониш, 1974. – 187 с.
- [61]. Мурватов, Ҷ. Шеваи ҷануби забони тоҷикӣ (материалҳо). Ҷ.5 / Ҷ. Мурватов. -Душанбе: Дониш, 1982. – 330 с.
- [62]. Муслимов, М. Воҳидҳои фразеологии арабӣ дар забони тоҷикӣ/ М. Муслимов.- Душанбе,2012. – 140с.
- [63]. Мухторов З. Лексикаи осори ирфонии Саной. / З. Мухторов. – Душанбе: Ҳумо, 2001. – 125 с.
- [64]. Муҳаммадиев, М. Синонимҳо дар забони адабии ҳозираи тоҷик/ М. Муҳаммадиев Душанбе: УДТ, 1962. –160 с.
- [65]. Муҳаммадиев, М. Омоним ва роҳҳои пайдоиши он / М. Муҳаммадиев // Масъалаҳои забоншиносии тоҷик. – Душанбе: Дониш, 1990. – С. 95-100.
- [66]. Муҳаммадиев, М. Лексикаи забони адабии тоҷик/ М. Муҳаммадиев, Ҳ.

- Талбакова, Ю. Нурмухаммадов//. – Душанбе: 1997. – 190с.
- [67].Мухаммадиева, Ҳ. Қайдҳо оид ба баъзе хусусиятҳои лексикаи нонвой / М. Мухаммадиев //Забоншиносии тоҷик - Душанбе: Дониш, 1980. – С. 60-66.
- [68].Набиева, Г. В. Инкишофи лексикаи сару либос/Г. В. Набиева// Забоншиносии тоҷик. – Душанбе: Дониш, 1980. - 45с.
- [69].Неменова, Р. Л., Ҷӯраев, Ғ Шеваи ҷанубии забони тоҷикӣ. Ҷ.1/ Р. Л. Неменова., Ғ. Ҷӯраев.-Душанбе: Дониш, 1980. –331с.
- [70].Ниёзмухаммадов, Б. Як назар ба таърихи шевашиносии тоҷик (соли 1859-1917) // Б. Ниёзмухаммадов.- Очеркҳо оид ба баъзе масъалаҳои забоншиносии тоҷик. – Сталинобад, 1960.
- [71].Ниёзмухаммадов, Б. Очеркҳо доир ба баъзе масъалаҳои забоншиносии тоҷик / Б. Ниёзмухаммадов. –Сталинобад: Нашр. дав. Тоҷ. 1960. –185с.
- [72].Ниёзмухаммадов, Б. Дар бораи омӯхтани шева ва диалектҳои забони тоҷикӣ/ Б. Ниёзмухаммадов//Баъзе масъалаҳои забони адабии тоҷик. – Душанбе: Ирфон, 1965. – С. 68-73.
- [73].Ниёзмухаммадов, Б. Забоншиносии тоҷик (осори мунтахаб) / Б. Ниёзмухаммадов. – Душанбе: Дониш, 1970. – 383с.
- [74].Обидов, У. Омӯзиши муқоисавии шеваҳои забони дари Афғонистон // У. Обидов.-Душанбе,1994. – 340 с.
- [75].Обидов, У. Шеваи ҷабал-ул-сироч / У. Обидов, –Душанбе, 1977,- 235 с.
- [76].Рауфов, Ҳ. С. Айнӣ ва лексикаи забони адабии тоҷик / Ҳ. С. Рауфов. – Душанбе: Дониш, 1978. – 46 с.
- [77].Раҳматуллозода, С.Х. Мавқеи пасванди «-акӣ» дар шеваи ҷануби шарқӣ / С. Х. Раҳматуллозода // Пажӯҳиш ва дастовард маҷмӯаи илмии кафедраи забони тоҷикии ДДОТ ба номи С.Айнӣ. – Душанбе. - 2007.- С. 14-19.
- [78].Раҳматуллозода, С. Бо пасванди -ӣ (-гӣ) сохтани исмҳои маънӣ// С.Х. Раҳматуллозода // Маҷмӯаи илми методӣ. (Силсилаи маводи филологӣ

- доир ба назария ва таълими забони тоҷикӣ).- Душанбе: ДДОТ ба номи С. Айнӣ, -2009.- С. 3-9.
- [79].Раҳматуллозода, С. Пасвандҳое, ки исми маънӣ месозанд/ С. Х. Раҳматуллозода//Ахбори АИҶТ, шӯъбаи илмҳои ҷамъиятшиносӣ. - Душанбе: Дониш, 2009. - С. 249-255.
- [80].Раҳматуллозода, С. Калимасозии исм бо пасвандҳо аз рӯи маводи шеваи ҷанубӣ шарқии забони тоҷикӣ // С.Х. Раҳматуллозода. - Душанбе, 2010. -150 с.
- [81].Раҳматуллоев, Ҷ. Намунаҳо аз лексикаи шеваи Ёҳсу/ Ҷ. Раҳматуллоев // Масъалаҳои шевашиносии тоҷик, Ҷ.1. - Душанбе: Дониш, 1970. – С.107-112.
- [82].Рустамов, Ш. Калимасозии исм дар забони адабии ҳозираи тоҷик/ Ш. Рустамов. - Душанбе: Дониш, 1972. -79 с.
- [83].Рустамов, Ш. Таснифоти ҳиссаҳои нутқ ва мавқеи исм /Ш. Рустамов. - Душанбе; Ирфон, 1972. – 92 с.
- [84].Рустамов, Ш. Исм. (категорияҳои грамматикӣ, калимасозӣ ва мавқеи исм дар системаи ҳиссаҳои нутқ) / Ш. Рустамов. -Душанбе: Дониш, 1981. -219 с.
- [85].Саидов, Р. Баъзе хусусиятҳои лексикаи шеваи Шехои Ваҳиди Боло/ Р.Саидов //Маҷмӯаи илмии ИДП-и Кӯлоб ва ИДП-и Душанбе, Ҷ.1 У. - Кӯлоб, 1969. - С. 110-118.
- [86].Саймиддинов, Д. Вожасозии забони форсии миёна / Д. Саймиддинов. - Душанбе, 2001. - 310 с.
- [87].Сулаймонов, И. Хусусиятҳои оморфемавӣ ва синоморфемави пасванди -ак (-ак) дар лаҳҷаҳои кӯҳистони Ҳисор/ И. Сулаймонов//Сухани сабз. - Душанбе, 2003. с.35-46
- [88].Сулаймонов, И. Калимаҳои туркӣ-ӯзбекӣ дар лаҳҷаи тоҷикони кӯҳистони Ҳисор. / И. Сулаймонов // Асрори сухан маҷмӯаи илмии ДДОТ ба номи Қ. Ҷӯраев. - Душанбе, 2005. – С. 95-100.
- [89].Сӯфиев, А. Лексикаи шеваи Кангурт ва баъзе хусусиятҳои он / А.

Сӯфиев//Учёных записки Кулябского пединститута, вып. 1У.-Куляб, 1959. – С. 225- 232.

- [90].Тарҷумаи Тафсири Табарӣ. Ҷ.2. Техрон, 1370. - 1731с.
- [91].Тоҳирова, Қ Лексикаи забони адабии ҳозираи тоҷик/ Қ. Тоҳирова. - Душанбе: Дониш, 1967. - 89с.
- [92].Хоркашев, С. Мавқеи пасванди -акӣ дар шеваи ҷануби шарқӣ/ С. Хоркашев//Пажӯҳиш ва дастовард. -Душанбе: ДДОТ ба номи С. Айни, 2007. – С.14-19.
- [93].Хоркашев, С. Пасвандҳое, ки исми маънӣ месозанд/ С. Хоркашев// Ахбори АИ ҶТ, шӯъбаи илмҳои ҷамъиятшиносӣ. - Душанбе: Дониш, 2009. – С.249-255.
- [94].Хоркашев, С. (Раҳматуллозода С.). Калимасозии исм бо пасвандҳо /С. Хоркашев. -Душанбе: Ирфон, 2010. -143 с.
- [95].Хоркашев, С. Р. Баррасии лингвистии гурӯҳҳои мавзӯии таркиби луғати лаҳҷа/С.Р. Хоркашев. -Душанбе: Маориф, 2014.- 233 с.
- [96].Хоркашев, С. Ташаккули таркиби луғавӣ ва калимасозӣ /С.Хоркашев. - Душанбе: ДДОТ ба номи С.Айни, 2014.- 105 с.
- [97].Хочаев, Д. Гуфтори накӯи кӯҳан нагардад/ Д. Хочаев.- Душанбе, 2011.- 230 с.
- [98].Хромов, А. Л. Неменова Р. Л. Феъл. Шеваи ҷанубии забони тоҷикӣ, Ҷ. 2. / А.Л. Хромов, Р. Л. Неменова. – Душанбе: Дониш, 1979. – С. 80-142.
- [99].Ҳалимов, С., Шукурова К. Забони адабии ҳозираи тоҷик/ С. Ҳалимов. К. Шукурова. - Душанбе: УДТ, 1988. - 100 с.
- [100].Ҳалимова, М. Лексикаи ифодакунандаи сару либос дар асоси лаҳҷаи тоҷикони Хучанд ва атрофи он / М. Ҳалимова.- Хучанд, 2002.- 145 с.
- [101].Ҳамроқулов, Х. Баъзе қайдҳо дар бораи лаҳҷаи Бойсун ва лексикаи гурӯҳи шеваҳои он. /Х. Ҳамроқулов // Масъалаҳои забони тоҷикӣ.– Душанбе, 1961.- С.31-34.
- [102].Ҳамроқулов, Х. Шеваҳои тоҷикони райони Бойсун. / Х. Ҳамроқулов.-

- Душанбе: Ирфон, 1961. –167 с.
- [103]. Ҳасанов, А. А. Унсурҳои луғавӣ ва сарфию наҳвии осори садаҳои X-XIII дар ғӯйиши шимолӣ баҳши Фарғонаи ғарбӣ. // А. А. Ҳасанов.- Хучанд, 2003.- 253с.
- [104]. Ҳасанова, М. Лексикаи маросими мотам дар лаҳҷаи Хучанд / М. Ҳасанова. – Душанбе, 2010. – С. 3-100.
- [105]. Ҳомидов, Д. Шевашиносии тоҷик / Д. Ҳомидов. -Душанбе: ДДМТ, 2006, 164 с.
- [106]. Ҳомидов, Д. Шевашиносӣ/ Д. Ҳомидов. – Душанбе: ДМТ, 2016. – 264 с.
- [107]. Ҳомидов, Д. Таҳқиқи забоншиносии гидронимҳои мавзӯҳои тоҷикнишини Мовароуннаҳри таърихӣ / Д. Ҳомидов // автореф...докт... илм... фил.-Душанбе, 2018.- 48 с.
- [108]. Ҷалолов, О. Гурӯҳи шеваҳои тоҷикони райони Ёвон /Ҷ.Ҷалолов// Ахбороти АФ РСС Тоҷикистон шӯъбаи фанҳои ҷамъиятӣ. – Душанбе, 1961. – С. 154-156.
- [109]. Ҷалолов, О. Гурӯҳи шеваҳои тоҷикони райони Ёвон/Ҷ.Ҷалолов. – Душанбе: Дониш, 1967. –152 с.
- [110]. Ҷӯраев, Ғ. Лексикаи шеваи ҷанубии забони тоҷикӣ/Ғ.Ҷӯраев. – Душанбе: Дониш, 1973. –201 с.
- [111]. Ҷӯраев, Ғ. Лаҳҷаҳои арабҳои тоҷикзабон / Ғ. Ҷӯраев. -Душанбе: Дониш, 1975. -228 с.
- [112]. Ҷӯраев, Ғ. Назаре ба ҷараёни имрӯзаи шеваҳои тоҷикӣ. Масъалаҳои забоншиносӣ / Ғ.Ҷӯраев. – Душанбе: Дониш, 1975. – С. 152-164.
- [113]. Ҷӯраев, Ғ Калимаи хоси шева ва баъзе аломатҳои фарқкунандаи он Забоншиносии тоҷик/ Ғ.Ҷӯраев. – Душанбе: Дониш, 1976. – С. 123-139.
- [114]. Ҷӯраев, Ғ. Калимаи хоси шева ва баъзе аломатҳои фарқкунандаи он / Ғ Ҷӯраев / Забоншиносии тоҷик. –Душанбе: Дониш, 1977, –С. 123-139.
- [115]. Ҷӯраев, Ғ. Забони мо ҷаҳони мо / Ғ. Ҷӯраев.-Душанбе, 2013.- 140 с.

- [116]. Қўраев, Ғ. Системаи лексикаи лаҳҷавии забони тоҷикӣ / Ғ. Қўраев. Душанбе: Дониш, 2017,- 318 с.
- [117]. Шарофов, Н. Оид ба лексикаи касбу ҳунари забони тоҷикӣ// Масъалаҳои забоншиносӣ. – Душанбе: Дониш, 1983. – С. 56-60.
- [118]. Шарофов, Н. Қўраев Т. Лексикаи касбу ҳунар–сарчашмаи терминологияи техникаи тоҷикӣ. – Душанбе, 1991. – 92с.
- [119]. Эшнӣёзов, М. Шеваи ҳардурӣ /М. Эшнӣёзов. - Душанбе: Ирфон, 1967. - 230 с.
- [120]. Эшнӣёзов, М. Машғулиятҳои амалӣ аз шевашиносии тоҷик. –Душанбе, 1969. – 260 с.
- [121]. Эшнӣёзов, М. Диалектологияи тоҷик. Қисми 1. / М. Эшнӣёзов. – Душанбе: УДТ,1977. – 113 с. 177.
- [122]. Эшнӣёзов, М. Диалектологияи тоҷик. Лексика. Дастури таълимӣ. Қисми 2// М. Эшнӣёзов. - Душанбе: УДТ,1979. -193 с.
- [123]. Эшнӣёзов, М. Диалектологияи тоҷик. Қисми 3 /М. Эшнӣёзов. - Душанбе: УДТ,1986. -96 с.
- [124]. Эшнӣёзов, М. Лаҳҷашиносии тоҷик (савтиёт, сарфиёт ва наҳвиёт) // М. Эшнӣёзов. – Душанбе, 1996. – 210 с.
- [125]. Юсупова, С. А. Таҳлили луғавӣ-семантикӣ ва сохтори воҳидҳои луғавии марбут ба наботот дар шеваҳои ҷанубӣ ва ҷануби шарқии забони тоҷикӣ/ С. А. Юсупова// Автореферат барои дарёфти дараҷаи илмии номзади илми филология. -Душанбе, 2019. -54с.

II. Бо забони русӣ

- [126]. Абдуллоева, Г. З. Лексика каратагского говора/ Г.З. Абдуллоева // Автореф. дис. канд. филол. наук. - Душанбе, 2013. -22с.
- [127]. Андреев, М.С. Таджики долины Хуф. Вып.11/ М. С. Андреев. - Сталинабад. 1958. - С 27- 29.
- [128]. Андреев, М.С. Этнографический очерк Вахиё / М.С. Андреев. -

Душанбе, 1989. – 93 с.

- [129]. Бердиев, Б. Рамитские говоры таджикского языка/ Б. Бердиев // Автореф. дисс. на соис. уч. степ, канд. фил.наук. – Душанбе: 1979. – 22с.
- [130]. Богорад, Ю.И. Рогские говоры таджикского языка/ Ю.И. Богорад // Труды института Языкознания АН СССР. Т.VI, - М, 1955. – 195 с.
- [131]. Богорад, Ю.И. Горонский говор таджикского языка/ Ю.И. Богорад // Иранский сборник. - М, 1963. –С 44-59.
- [132]. Богорад, Ю. И. Южно - кулябские говоры грамматический очерк]/ Ю.И. Богорад // Известия АН. Тадж. ССР, отд. общ.наук, 4 (42) - 1965. – С. 73-83.
- [133]. Гафуров, Б. История таджикского народа / Б. Гафуров // Изд. второе. Госполитиздат, 1952. – 640с.
- [134]. Герценберг, Л. Т. Морфологическая структура слов в древних индоиранских языках/ Л. Т. Герценберг -Л: Наука, 1972. - 211 с.
- [135]. Григорьев, В. И. О взаимодействии словосочитения и аффиксации/ В. О Григорьев// Вопр. языкознания. -1961.-№ 5. С. 71-77.
- [136]. Захидов, А. О терминологии садоводство, винограводство у таджиков Самарканда/ А. Захидов // Труды СамГУ, вып. 246, 1973. – С 199-205.
- [137]. Исмоилов, Ш. Лексика каратегинского говора / Ш.Исмоилов // Автореф. дис. канд. филол. наук. –Душанбе, 1982. -24 с.
- [138]. Истамова, М. Лексика и терминология швейного дело Самаркандских таджиков/ М. Истамова//Ақд. -Душанбе, 1988.
- [139]. Кабиров, М. Лексика говоров таджиков Чирчика Ташкентской области Узбекистана/М. Кабиров//АҚД. -Душанбе, 1995.
- [140]. Кадиров, Д. Структурно - грамматические особенности фразеологии говора (на материале диалекта Дарваза таджикского языка) /Д. Қодиров // Автор...канд...филол...наук.-Душанбе, 2007.
- [141]. Каримова, А. Говор таджиков Бухары/ А. Каримова. М, 1959. -163с.

- [142]. Касимов В. Говоры таджиков Фориша / В. Касимов. - Автореф...канд...наук. - Душанбе, 1966. - 22 с.
- [143]. Каххаров, М. Лексика Пенджекентского говора таджикского языка/ М. Каххаров// АКД. -Душанбе, 1991.
- [144]. Кисляков Н.А. Описание говора таджиков Вахио-Боло. // Н.А. Кисляков. - «Труды таджикской базы АН СССР», Т. III, Лингвистика.- Сталинабад, 1936. - С.50- 58.
- [145]. Кисьялков, Н. А О некоторых деревнях проверьях таджиков долины реки Хинго/ Н. А. Кисьялков. - КСИИМК, вып.80, 1960 стр 114-117.
- [146]. Кисляков, Н. А Описании говор таджиков Вахио- Боло/Н.А. Кисьялков. Тр. Таджикистанской базы АН СССР, т 3, 1936. - С. 29- 57.
- [147]. Кисляков, Н. А. Охота таджиков долины р. Хингоу, в быту и в фольклоре/Н.А. Кисляков // . – СЭ, 1937, №4 стр 104 - 119.
- [148]. Кисляков, Н. А. Следы первобытного коммунизма у горных таджиков Вахио - Боло / Н.А. Кисляков // . М.Л., 1936. 160 стр №2.
- [149]. Кузнецов, П. Е. Сравнительный грамматический очерк таджикского и сартовского наречий / П. Е. Кузнецов. - Изв. Туркестанского ргд. Русского географического общества. Т. Ч, Вып. 2. Ч. 1. -Ташкент, 1915. - С. 27- 43.
- [150]. Махадов, М. Припанджские говоры таджиков Дарвоза / Махадов Мазори // Автореф. дисс. на соис. уч. степ, канд. филол. наук. - Душанбе, 1972. - 24с.
- [151]. Махди Аламдорй. Дамованский говор персидского языка/ Махди Аламдори // Автореф...канд...дисс...-Душанбе, 2004.- 21с.
- [152]. Мелех, Н. Гиждуванский говор таджикского языка: Автореф. на соис. канд. филол. наук/ Н.Мелех.–Ленинград, 1968. -22-23с.
- [153]. Назарова, Л. Говоры таджиков Ургута: автореф. дисс. на соис. уч. степ.канд. филол. наук / Л. Назарова. – Самарканд, 1972. – 31с.
- [154]. Ниёзмухаммадов, Б. Канибадамские наречие таджикского языка / Б.

- Ниязмухаммадов//Труды тадж. филиала АН ССР. Т. 13. - Сталинабад, 1951. - С. 56с.
- [155]. Неменова, Р. Л. Кулябские говоры таджикского языка / Р. Л. Неменова // северная группа. - Сталинабад: Изд-во АН ТаджССР, 1956. -191 с.
- [156]. Неменова, Р. Л. Язык таджиков Каротегина и Дарвоза/ Р.Л.Назарова // Вып. 1– Душанбе: Дониш, 1966. - С. 72-77.
- [157]. Неменова, Р.Л. Сведение о говоре Туткаулских таджиков / Р. Л. Неменова // Масъалаҳои шевашиносии тоҷик, Ҷ. -Душанбе: Дониш, 1970. - С. 20-25.
- [158]. Неменова, Р. Л. Вопросы классификации южных говоров таджикского языка/ Р.Л. Неменова //Масъалаҳои забоншиносӣ.– Душанбе: Дониш, 1975. - С. 98-110.
- [159]. Неменова, Р. Л. Особенности фонетической переобразования заимствованных из русского языка слов южных таджикских говорах/ Р.Л. Неменова //Забоншиносии тоҷик.–Душанбе: Дониш, 1980. – С. 217 - 222.
- [160]. Пейсиков Л.С. Очерки по словообразованию персидского языка /Л.С.Пейсиков -М.: Изд-во МГУ. 1973. -200 с.
- [161]. Пейсиков Л.С. Лексикология современного персидского языка /Л.С.Пейсиков-М.: Изд-во МГУ.1975. -207 с.
- [162]. Пещерева, Е. М. Гончарное производство Средней Азии / Е.М. Пещерева.–М: Наука, 1959. – С 13-18.
- [163]. Расторгуева, В. С. Очерки по таджикской диалектологии/ В. С. Расторгуева //Варзобский говор таджикского языка. Вып. 1.- М. 1952.- 207 с.
- [164]. Расторгуева, В. С. Очерки по таджикской диалектологии северные таджикские говоры полосы Шайдон, Ашт, Чуёт, Косонсой, Вып.2/В. С. Расторгуева.–М. 1952. – С 324 с.
- [165]. Расторгуева, В. С. Краткий очерк грамматики таджикского языка/ В.С. Расторгуева//Таджикски- русский словарь.-М.:Госиздат иностранных и

национальных словарей, 1954.-С.529-570

- [166]. Расторгуева, В. С. Очерки по таджикской диалектологии Ленинабадско - Канибадамские группы, Вып. 3/ В. С. Расторгуева. АН СССР.- М. 1956.-191с.
- [167]. Расторгуева, В. С. Очерки по таджикской диалектологии южно-ферганские говоры риштан, сох и говоры урютюбинской группы, вып. 4./ В. С. Расторгуева - М. 1961. –223с.
- [168]. Расторгуева, В. С. Опыт сравнительного изучения таджикских говоров / В. С. Расторгуева. - М.: Наука, 1962. -188 с.
- [169]. Расторгуева, В.С. Очерки по таджикской диалектологии таджикско - русский диалектный словарь, Вып. 5/ В. С. Расторгуева - М.1963. – 250с.
- [170]. Расторгуева, В. С. Опыт сравнительного изучения таджикских говоров /В.С. Расторгуева. – М: Наука, 1964. – 188с.
- [171]. Раҳимов, М. Р. Об институте «танхо» в Дарвазе в долине р. Хингов // М. Р. Рахимов. - Изв. Отд. обществ. Наук АН тадж. ССР, вып.4, 1953, - С.129 -137.
- [172]. Раҳимов, М.Р. Земледелие таджиков бассейна р. Хингоу в дореволюционный историко этнографический очерк. М.Р. Рахимов. -Душанбе. 1957. – 221с.
- [173]. Раҳимов, М. Р. Изчисление времени у таджиков бассейна р. Хингоу в XIX - начале XX вв М. Р. Рахимов. - СЭ, 1957. №2 ст. – С.73- 87.
- [174]. Резник, Д. Г. Пословицы и поговорки таджиков Кулябской области-как диалектологический материал/Д. Г. Резник// Ученые записки Кулябского пединститута. - Куляб, 1957. - Вып. 2.С. 102-112.
- [175]. Розенфельд, А. З. Дарвазские говоры таджикского языка // А. З. Розенфельд // Труды Института языкознания. – АН СССР, 1956 Вып. 6.252с.
- [176]. Розенфельд, А.З. Каратегинские говоры/, А. З. Розенфельд // Труды АН

- Тадж. ССР. – Сталинабад, 1960.
- [177]. Розенфельд, А. З. Заметки по лексике Ванджских говоров таджикского языка/ А.З. Розенфельд // Иранский сборник. – М., 1963. – С. 68-80.
- [178]. Розенфельд, А.З. Ванджские говоры таджикского язык /А.З. Розенфельд. – Л: Изд-во ЛГУ, 1964. –143с.
- [179]. Розенфельд, А.З. Система глагола в юго-восточных говорах таджикского языка: автореф... дис...д-ра филол.наук/А. З. Розенфельд. - М. 1966.- 36 с.
- [180]. Розенфельд, А.З. Бадахшанские говоры таджикского языка/ А.З. Розенфельд. – Л.:1971. – 192с.
- [181]. Розенфельд, А. З. К терминологии родства и свойства в таджикских говорах/ А. З. Розенфельд// Иранское языкознание. -М, 1976.
- [182]. Розенфельд, А. З. К диалектологии Таджикистана. Ариальное распространение диалектной лексики по работам Юго-Восточного Таджикистана/А. З. Розенфельд//Иранское языкознание: Ежегодник.-М, 1980.- С.196-272.
- [183]. Русская диалектология /лексика /. –М. 1972. – 367 с.
- [184]. Саидова, К. Говор таджиков Шаартуза / К. Саидов// АКД. - Душанбе, 1965. - 22 с.
- [185]. Саидов, Р. Говоры Вахиёи Боло/ Р. Саидов// АКД. – Душанбе, 1971. - 23с.
- [186]. Сангинова, Р. И. Лексика канибадамского говора таджикского языка/ И. Р. Сангинова // АКД. -Душанбе, 2012. - 23с.
- [187]. Семёнов, А. А. Материалы для изучения наречия горных таджиков Центральной Азии. – С. Петербург, Ч. 1. - 1900, Ч.2. 1901.
- [188]. Сулаймонов, И. Лексика говора Горного Гиссара / И. Сулаймонов// АКД-Душанбе,2019. -25с.
- [189]. Тагирова К.Т. Таджикские говоры Бостандикского района Узбекской ССР. – Сталинабад. 1959. – 150 с.

- [190]. Узбеков, С. В. Лексика и фразеология говора таджиков Андарака. - Худжант, 2007. - 26с.
- [191]. Успенская, Л. В. Каратагский говор таджикского языка. /Л. В. Успенская.- Сталинабад, 1956. -126с.
- [192]. Успенская, Л. В. Говоры таджиков Гиссарского района. /Л.В. Успенская. - Душанбе, 1962.-170с.
- [193]. Хомидов, Д. Р. Лингвистическое исследование гидронимов региона исторического проживания таджиков в Мавераннахре/ Д. Р. Хомидов//АДД. - Душанбе, 2018. - 53 с.
- [194]. Хоркашев, С. Суффиксальное словообразование существительных в юго-восточных говорах таджикского языка/ С. Хоркашев// АКД. - Душанбе, 1996. -20с.
- [195]. Хоркашев, С. Р. Лексико-семантический и морфологический анализ предметной лексики в южных и юго-восточных говорах таджикского языка /С.Р.Хоркашев // АДД. -Душанбе, 2015. -53 с.
- [196]. Хромов, А. Л. Говоры таджиков Матчинского района /А. Л. Хромов // Тр. АН Тадж. ССР. -Душанбе, 1962. -216 с.
- [197]. Яблонская, В.А. Особенности даштиджумского говора таджикского языка/ В.Ф.Яблонская // Учен. зап. - Сталинабад. пед. ин-та. 1954. №4: Серия филол. -С. 117-127.

2.Фарҳангҳо:

І. Бо забони тоҷикӣ.

- [198]. Бобомуродов, Ш., Мухторов З Фарҳанги истилоҳоти забоншиносӣ/ Ш. Бобомуродов., З. Мухторов. Душанбе, 2016.- 428с.
- [199]. Қосимӣ, М., Мирбобоев А., Маҳмудов М., Карамшоев Д., Маҳадов М Фарҳанги масодири забонҳо ва ғӯйишҳои эронии Тоҷикистон. Ҷ.1./ М. Қосимӣ., А. Мирбобоев., М. Маҳмудов., Д. Карамшоев., М. Маҳадов - Душанбе: Дониш. - 1997. -270с.

- [200]. Маҳмудов, М., Бердиев Б. Луғати мухтараси лаҳчаҳои Бухоро / М.Маҳмудов., Б. Бердиев -Душанбе: Дониш, 1989. -278 с.
- [201]. Маҳмудов, М., Ғ.Қўраев. Луғати шеваҳои забони тоҷикӣ (Лаҳчаҳои ҷанубӣ)/М. Маҳмудов, Ғ. Қўраев//Қилди 1.-Душанбе:Дониш.-1997.-288с.
- [202]. Маҳмудов, М., Қўраев Ғ., Бердиев Б. Фарҳанги ғўйишҳои ҷанубии забони тоҷикӣ / М. Маҳмудов, Ғ.Қўраев. -Душанбе: Дониш, 2012. -946 с.
- [203]. Маҳмудов, М., Бердиев Б., Қўраев Ғ. Фарҳанги шеваҳои забони тоҷикӣ. / М. Маҳмудов, Б. Бердиев, Ғ.Қўраев.–Душанбе: Пайванд, 2014. –780 с.
- [204]. Муҳаммад, Ғ. «Ғиёсуллуғот» /Ғ. Муҳаммад -Душанбе: Адаб. 1988. - Қилди 2. - 416 с.
- [205]. Муҳаммадиев, М. Луғати мухтасари лаҳҷаи синонимҳои забони тоҷикӣ / М. Муҳаммадиев. - Душанбе: Маориф, 1975. – 245с.
- [206]. Назарзода, С. Фарҳанги мухтасари истилоҳоти ҷамъиятӣ / С. Назарзода. -Душанбе, 1992. -120с.
- [207]. Рауфов, Ҳ.С. «Фарҳанги Ҷаҳонгирӣ» - ҳамчун сарчашмаи лексикографияи тоҷику форс. / Ҳ. С. Рауфов. – Душанбе: Дониш, 1973. - 191с.
- [208]. Сайидрахмон, Сулаймонӣ. Фарҳанги арабӣ-тоҷикӣ / С.Сулаймонӣ-Душанбе: Эр-граф. 2005.-Ҷ.1.-1046с.
- [209]. Сайидрахмон, Сулаймонӣ. Фарҳанги арабӣ-тоҷикӣ / С.Сулаймонӣ-Душанбе: Эр-граф. 2005. - Ҷ.2. - 1208с.
- [210]. Фарҳанги забони тоҷикӣ (аз асри X то ибтидори асри XX): -М.: Сов. энциклопедия,1969. Ҷ. 1. 951 с. Ҷ. 2. 1904 с.
- [211]. Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ. Иборат аз 2 ҷилд. (Зери назари С. Назарзода). -Душанбе, 2008. Ҷ. 1. 949 с. Ҷ. 2. 944 с.
- [212]. Фарҳанги забони тоҷикӣ, Ҷ.1. - М. 1969. – 951 с.
- [213]. Фарҳанги забони тоҷикӣ, Ҷ.2. - М. 1969. – 952 с.

- [214]. Фарҳанги ибораҳои халқӣ. – Душанбе: Адиб, 1988.– 400с.
- [215]. Фозилов, М. Фарҳанги ибораҳои рехтаи забони адабии ҳозираи тоҷик (фарҳанги фразеологӣ) // М. Фозилов. Ҷ. 1. -Душанбе: Ирфон, 1963. - 952 с.
- [216]. Фозилов, М. Фарҳанги ибораҳои рехтаи забони адабии ҳозираи тоҷик// М. Фозилов. Ҷ.2. – Душанбе: Ирфон, 1964. – 804 с.
- [217]. Фозилов, М. Фарҳанги зарбулмасал, мақол ва афоризмҳои тоҷикию форсӣ// М. Фозилов. Ҷ.1. – Душанбе: Ирфон, 1976. –367 с.
- [218]. Энциклопедический словарь в 3-х томах, Т.1, ГИС, 1953. – 547с.

II. Бо забони русӣ.

- [219]. Махмудов, М. Словарь инфинитивов языков и иранских говоров Таджикистана / М. Махмудов, А. Мирбабаев, Д. Карамшоев // Т.1.- Душанбе.- 1997. – 270с.
- [220]. Розенфельд А.З. Таджикско-русский диалектный словарь /Юго-Восточный Таджикистан /А. З. Розенфельд. -Л.1982. -240 с.
- [221]. Розенталь, Д.Э. Теленкова М. А. Словарь - справочник лингвистических терминов/Д.Э. Розенталь, М.А.Теленкова. - М., 1976. -96с.

Мундариҷа ва натиҷаҳои асосии таҳқиқоти диссертатсионӣ дар интишороти мазкур ба таъб расидаанд:

А) Мақолаҳои илмие, ки дар нашрияҳои тақризшавандаи тавсияшудаи ҚОА – и назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ва Вазорати маориф ва илми Ҷумҳурии Тоҷикистон ба таъб расидаанд:

- [1-М]. **Раҷабов А. А.** Баъзе вижагиҳои сарфии вожаҳои иқтибосии арабӣ дар лаҳҷаҳои ҷанубии забони тоҷикӣ / А. А. Раҷабов // Паёми ДМТ, серияи филологӣ. –Душанбе, 2017.– № 4/4. – С. 88-93.
- [2-М]. **Раҷабов А. А.** Мавқеи овозҳои айн[ع] ва [ح] дар калимаҳои арабии шеваи ҷанубии забони тоҷикӣ / А. А. Раҷабов // Паёми Донишгоҳи омӯзгорӣ (маҷаллаи илмӣ). – Душанбе, 2018, №4, (76). - С. 90-94.
- [3-М]. **Раҷабов А. А.** Вожаҳои сохта ва мураккаби арабӣ дар лаҳҷаҳои ҷанубии забони тоҷикӣ / А. А. Раҷабов // Паёми ДМТ, серияи филологӣ. –Душанбе, 2019.– № 1. – С. 99-104.
- [4-М]. **Раҷабов А. А.** Корбурди муродифоти арабӣ дар лаҳҷаҳои ҷанубии забони тоҷикӣ / А. А. Раҷабов // Паёми Донишгоҳи омӯзгорӣ (маҷаллаи илмӣ). – Душанбе, 2020, №4(87) - С. 107-115.

ЗАМИМАҲО

1.ОВОНИГОРӢ

Дар асоси транскрипсияе, ки дар кори мо истифода шудааст, хати криллиасоси забони тоҷикӣ меистад, вале барои боз ҳам пурратар акс кардани хусусиятҳои овозии лаҳча ва муодилҳои гуногуни калимаҳо аломатҳои зеринро ба таври илова қабул намудем:

1. **W** – ҳамсадои лабулабии ҷарангдор буда, овози **б** – ро иваз мекунад.
2. / – ин хатчаи моил ба муодили калима ишора менамояд.
3. Барои он ки ҳар як ҳарф як овозро ифода кунад, йотбарсарҳо бо ду ҳарф нишон дода мешаванд: **ю – йу, я – йа, ё – йо.**
4. Муодилҳои серистеъмоли калимаҳо дар аввал оварда мешаванд.
5. Мисолҳо бо шакли лаҳҷавӣ зикр меёбанд.
6. Ё -садонокҳои таърихан кӯтоҳи **у, а, и**-ро иваз мекунад.

**Ҷадвали аломатҳои овонависӣ дар
шевашиносии тоҷик**

Аломатҳои транскрипсияи байналхалқии эронӣ	Аломатҳои хаттии лотинии тоҷикӣ	Аломатҳои овонависи русӣ
a.....a		a.....a
ā.....ā		ā.....ā
в.....б		в.....б
с.....қ		с.....қ
d.....g		d.....g
f.....ф		f.....ф
g.....қ		g.....қ
h.....х		h.....х
h.....х		h.....х
i.....ӣ		i.....ӣ
i.....ӣ		i.....ӣ
j.....ҷ		ҷ.....ҷ
к.....к		к.....к
m.....м		m.....м
n.....н		n.....н
o.....о		o.....о
p.....п		p.....п
қ.....р		қ.....р
s.....с		s.....с

š.....ш		š.....ш
t.....т		t.....т
f.....у		f.....у
f.....ÿ		f.....ÿ
f.....у		f.....у
v.....в		v.....в
w.....w		w.....w
z.....м		z.....м
y.....й		y.....й
x.....x		x.....x
v.....е		v.....е
g.....к		g.....к

Рӯйхати ихтисораҳо:

АҚД	Автореферат кандидатской диссертатсии
АРС	Арабско-русский словарь
ГЗАҲТ	Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик
ҒЛ	Ғиёс-ул-луғот
ЗАҲТ	Забони адабии ҳозираи тоҷик
Маҷ.	маҷозан
П.м.	порсии миёна
ФАТ	Фарҳанги арабӣ-тоҷикӣ
Ф.н.	форси нав
ФГҶЗТ	Фарҳанги гӯйишҳои забони тоҷикӣ
ФЗТ	Фарҳанги забони тоҷикӣ
ФТЗТ	Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ
ШҶЗТ	Шеваи ҷанубии забони тоҷикӣ

Рӯйхати деҳаҳои ихтисоршудаи шеваи ҷанубии забони тоҷикӣ**а) гурӯҳи ваҳиёӣ-қаротегинӣ**

Вқ.	ваҳиёӣ-қаротегинӣ
Нӯш.	Нӯшор
Ас.	Аскалон
Ор.	Ортод
Бул.	Булқос
Оқ.	Оқсой
Гх.	Гурдхам
Паш.	Пашор
Дк.	Деҳи калон
Пд.	Пилдон
Дм.	Дараи мазор
Сдт.	Саридашт
Дш.	Даҳани шол
Сб.	Сарибулоқ
Ёз.	Ёзғанд
Ск.	Саракенча
Зн.	Зарангак
Суг.	Сугат
Кап.	Капалӣ
Тд.	Тавилдара
Кб.	Кулумбаи боло
Ту.	Туто
Кз.	Кичикзӣ

Фат.	Фатҳобод
Кк.	Кӯли калон
Хт.	Хӯчаи тоф
Кп.	Кулумбаи поён
Ҳич.	Ҳичборак
Куг.	Куглик
Ҳо.	Ҳоит
Кӯл	Кӯл
Чд.	Чилдара
Қк.	Қаракенча
Чч.	чилучорчашма
Кӯш.	Кӯшағба
Шил.	Шилбич
Лан.	Лангар
Шор.	Шорак
Лахш	Лахш
Шул	Шул
Лш.	Лангари шоҳ
Яр.	Ярхоб
Мт.	Майдонтерак
Ях.	Яхакюст

б) Гурӯҳи қаротегинӣ

Қ.	қаротегинӣ
Пч.	Пунбачӣ
Вағ.	Вағлел
Роғ.	Роғон
Вд.	Войдара
Са.	Саидон
Ғоф.	Ғофилобод
Сам.	Самсолик
Дд.	дараи дегдон
Сар.	Сарой
Дег.	Дегай
См.	Санги маликӣ
До.	Дехи Охун
Сс.	Сесанга
Каб.	Кабудиён
Тег.	Тегирмӣ
Кав.	Каврак
Тс.	Тути сиёҳак
Каҳ.	Каҳдара
Туғ.	Туғак

Кн.	Канназар
Ул.	Улфатобод
Қаз.	Қазнок
Уш.	Уштурғел
Қал.	Қалъанак
Фар.	Фаррух
Қан.	Қандак
Хм.	Хилмонӣ
Қн.	Қалъаи нав
Хум.	Хумдон
Қр.	Қашқараҳа
Хуф.	Хуфак
Бе.	Бедихо
Ран.	Рангон
Лай.	Лайрон
Ҳак.	Ҳакимӣ
Лб.	Лояки боло
Ҳд.	Ҳасандара
Лп.	Лояки поён
Ҳч.	Ҳазорчашма
Луғ.	Луғур
Ҳш.	Ҳати шох
Мис.	Мискинобод
Чан.	Чанор
Мк.	Майдони калон
Чн.	Чашмаи нигор
Мм.	Майдони майда
Чк.	Чашмаи куло
Мс.	Марғзори сир
Чс.	Чорсада
Мх.	Мучихарф
Чух.	Чухкак
Нав.	Навдех
Қф.	Қафр
Нд.	Навдонак
Шв.	Шашволон
Нз.	Ниёзбегиён
Шул	Шул
Ним.	Нимич
Шлн.	Шулунак
Нос.	Носиробод
Шм.	Шулмак
Об.	Оби борик
Эл.	Элок

Обл.	Оби лурд
Эш.	Эшонон
Ог.	Обигарм
Ял.	Ялдамич
Пб.	Почеи боло
Ян.	Янғоғлик
пп.	Почеи поён
Пв.	Порвоғ
Яп.	Яхакпаст
Пз.	Печакзор
Яхч.	Яхч
По.	Порд
Яшм	Яшм

Гурӯҳи шимолии Кӯлоб

Шк.	Шимолии Кӯлоб
Кул.	Кулахмадӣ
Бм.	Боймиш
Қк.	Қулқулӣ
Ғел.	Ғелот
Лағ.	Лағмон
Ғеш	Ғеш
Мом.	Момандиён
Дах.	Даҳана
Мӯм.	Мӯминобод
Дор.	Доробӣ
Нр.	Наврӯҳо
Дт.	Дарай турбат
Сд.	Сангдара
До.	Дуоба
Сф.	Сиёҳфарқ
Дч.	Даштичум
Сх.	Сарихосор
Ёхсу	Ёхсу
Ток.	Токак
Зел.	Зелолак
Хов.	Ховалинг
Зир.	Зиракӣ
Хон.	Хонақо
Зр.	Зувай
Хх.	Хӯчахалил
Кд.	Кӯлдара
Шар.	Шарҳо
Кпн.	Кишти поён

Шуг.
Крз.
Шх.

Шугнов
Коррез
Шехмизон

Гурӯҳи ҷанубии Кӯлоб

Чк.
Сч.
Ан.
Сғ.
Дл.
Уч.
Доғ.
Хҷ.
Ёл
Шб.
Пор.
Шӯр.

Ҷанубии Кӯлоб
Саричашма
Анҷироб
Саригор
Давлатобод
Уҷкул
Доғистон
Хирманҷо
Ёл
Шаҳри барбар
Порвор
Шӯробод

Гурӯҳи ғарбии Кӯлоб

Ғк.
Қм.
Б.
Ош.
Ғиҷ.
Оқб.
Дб.
Сул.
Кан.
Чб.
Қг.
Шлп.

Ғарбии Кӯлоб
Қизилмазор
Балҷувон
Оби ширин
Ғиҷовак
Оқбулоқ
Данғараи боло
Султоналӣ
Кангурт
Чавроғи боло
Қазонгузар
Шулупту

Гурӯҳи лаҳҷаи Роғ

Роғ
Анҷ.
Бал.
Бр.
Дп.
Зар.
Оф.
Хғ.
Чл.

Роғ
Анҷиркон
Балуч
Бадриг
Денамакпой
Зарҷаҳо
Офтобзамин
Хӯҷағалтон
Ҷолиштак